

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ - ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ - ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

ΔΙΑΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟ ΚΑΙ ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΗΘΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ»

**«Η ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΟΙΚΟΛΟΓΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΣΚΕΨΗ
ΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΠΕΡΓΑΜΟΥ
ΙΩΑΝΝΟΥ ΖΗΖΙΟΥΛΑ»**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Του

Παναγιώτη Γεωργ. Παπανικολάου

Πτυχιούχου του Τμήματος Θεολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού
Πανεπιστημίου Αθηνών
(1987)

Επιβλέπων Καθηγητής: Σεβασμιότατος Σαββάτος Χρυσόστομος, Μητροπολίτης
Μεσσηνίας – Καθηγητής του Τμήματος Θεολογίας του Ε.Κ.Π.Α.

Συνεπιβλέποντες: Μαρκαντωνάτος Ανδρέας, Καθηγητής του Τμήματος Φιλολογίας
του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.

Πανταζάκος Παναγιώτης, Διευθυντής του Δ.Δ.Π.Μ.Σ. –
Καθηγητής του Τμήματος Φ.Π.Ψ. του Ε.Κ.Π.Α.

Καλαμάτα, Νοέμβριος 2018

*Αφιερώνεται στους γονείς μου
Γεώργιο και Αικατερίνη*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	σελ. 4
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	σελ. 5
1)Εισαγωγικά ψήγματα από την πολιτεία και την οικολογική προσφορά του Ιωάννου Ζηζιούλα	σελ. 5
2) Ηθική και «Χριστιανική Ηθική»	σελ. 7
3) Οντολογία, Ηθική και Έθος κατά τον Ιωάννη Ζηζιούλα.....	σελ. 10
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι) Η ΚΡΙΣΙΜΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΟΙ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΡΙΖΕΣ ΤΟΥ ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ ΜΕΤΑ ΣΥΝΤΟΜΟΥ ΠΑΡΕΚΒΑΣΕΩΣ	σελ. 19
I-1) Η κρισιμότητα του προβλήματος κατά τον Ιωάννη Ζηζιούλα	σελ. 19
I-2) Οι ιστορικές ρίζες του οικολογικού προβλήματος	σελ. 27
I-2-1) Οι ιστορικές ρίζες του οικολογικού προβλήματος από τους Πρωτοχριστιανικούς αιώνες έως την Αναγέννηση	σελ. 27
I-2-2) Οι ιστορικές ρίζες του οικολογικού προβλήματος από τη Νεώτερη Εποχή και εφεξής	σελ. 35
I-3) Παρέκβαση: Περί της ερμηνείας του «Γενέσεως 1, 28»	σελ. 39
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ) Ο ΚΟΣΜΟΣ ΩΣ ΚΤΙΣΗ: ΤΑ ΟΡΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΚΙΝΔΥΝΟΙ ΤΗΣ ΚΤΙΣΕΩΣ	σελ. 43
Π-1) Η «ἀρχή» στην κοσμολογία και η «ἐξ οὐκ ὄντων» δημιουργία	σελ. 43
Π-1-1) Γνωστικισμός	σελ. 45
Π-1-2) Πλατωνισμός	σελ. 47
Π-1-2-α) Γενική θεώρηση του πλατωνικού Δημιουργού του «Τιμαίου» από τον Ιωάννη Ζηζιούλα	σελ. 48
Π-1-2-β) Η κριτική του Μεγάλου Αθανασίου επί του θέματος	σελ. 50
Π-1-2-γ) Σχολιασθέντα πλατωνικά παραθέματα από τον Ιωάννη Ζηζιούλα	σελ. 50
Π-1-3) Μέσος Πλατωνισμός και Φίλωνας ο Αλεξανδρέας	σελ. 52
Π-1-4) Ωριγένης	σελ. 54
Π-2) Υπαρξιακή προσοικείωση της «ἐκ τοῦ μηδενός» δημιουργίας	σελ. 56
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ) Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΩΣ «ΙΕΡΕΥΣ» ΤΗΣ ΚΤΙΣΕΩΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΡΟΕΚΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΝΤΙΛΗΨΕΩΣ ΑΥΤΗΣ	σελ. 62
ΙΙΙ-1) Η αντίληψη για τον άνθρωπο ως ιερέα της κτίσεως	σελ. 62

ΠΙ-1-α) Εισαγωγή.....	σελ. 62
ΠΙ-1-β) Η δωρεά της δημιουργίας, το οικολογικό πρόβλημα και το ιερατικό λειτούργημα του ανθρώπου.....	σελ. 63
ΠΙ-1-γ) Η προσοικείωση της «προσωπικής» διαστάσεως του κόσμου, διαστάσεις της ιερωσύνης του ανθρώπου. Η Χριστολογική και Εκκλησιολογική προέκταση.....	σελ. 70
ΠΙ-2) Οικολογικές προεκτάσεις της αντιλήψεως του ανθρώπου ως ιερέα της κτίσεως.....	σελ. 74
ΠΙ-2-1) Οικολογικές προεκτάσεις της αντιλήψεως δια των τελουμένων κατά τη Θεία Λειτουργία	σελ. 74
ΠΙ-2-1-α) Η Θεία Λειτουργία ως ανακαινιστική πρόσληψη της δημιουργίας ...	σελ. 74
ΠΙ-2-1-β) Οι θεμελιώδεις οντολογικές συνέπειες της Ευχαριστιακής θεωρήσεως του κόσμου	σελ. 76
ΠΙ-2-1-γ) Επιπτώσεις στο Ευχαριστιακό ήθος.....	σελ. 77
ΠΙ-2-2) Ο οικολογικός ασκητισμός ως θεραπευτικός παράγοντας των περιβαλλοντολογικών επιπτώσεων από τη βασική ανθρωπολογική αλλοίωση της φιλαντίας.....	σελ. 80
ΠΙ-2-3) Οικολογικές προεκτάσεις της αντιλήψεως και βιβλίο της «Άποκαλύψεως».....	σελ. 85
ΠΙ-2-4) Οικολογικές προεκτάσεις της αντιλήψεως: Περί ζώων	σελ. 89
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	σελ. 95
ΠΕΡΙΛΗΨΗ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ	σελ. 97
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	σελ. 103

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η Εργασία, εν μέσω αδοκίτων περιστάσεων, διεκπεραιώθη. Ιδιαίτερος ευχαριστώ τον επιβλέποντα της Εργασίας, Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη Μεσσηνίας, Πανεπιστημιακό Διδάσκαλο και εκ των πλέον εγκρίτων μελετητών του έργου του Σεβασμιωτάτου Ιωάννου Ζηζιούλα, κ.κ. Χρυσόστομο Σαββάτο, για την εμπιστοσύνη και το συνεχές ενδιαφέρον του προς αίσιαν διεκπεραίωσιν ταύτης. Ευχαριστώ τους συνεπιβλέποντες Καθηγητές της Επιτροπής. Ευχαριστώ όσους επέδειξαν ενδιαφέρον για την προσπάθειά μου. Ευγνωμονώ τους υπερήλικες γονείς μου για τη θυσιαστική εκχώρηση του πολυτίμου χρόνου τους, όθεν και τους αφιερώνεται το πόνημα.

Καλαμάτα, Οκτώβριος 2018.

Παναγιώτης Γ. Παπανικολάου

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1) ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ ΨΗΓΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΦΟΡΑ ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΖΗΖΙΟΥΛΑ

Ο Ιωάννης Ζηζιούλας γεννήθηκε στο Καταφύγιο Κοζάνης το 1931 σπούδασε θεολογία στην ημεδαπή, συνέχισε τις σπουδές του στο Οικουμενικό Ινστιτούτο του Bossuet και στο πανεπιστήμιο του Harvard, έχοντας διδασκάλους, μεταξύ των άλλων, τους π. George Florovsky, Paul Tillich, Werner Jaeger, όπου ειδικεύθηκε στην Αρχαία Εκκλησιαστική Ιστορία, αναγορευθείς εις Μάγιστρον και εις Διδάκτορα της θεολογίας με την ανέκδοτη διατριβή του στην Χριστολογία του αγίου Μαξίμου του Ομολογητού, ενώ το 1965 ανηγορεύθη Διδάκτωρ της Θεολογικής Σχολής Αθηνών με θέμα: «*Ἡ Ἐνότης τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ Θεῷ εὐχαριστία καὶ τῷ Ἐπισκόπῳ κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας*¹. Από τους μέντορές του στο Harvard ο, άνθρωπος των «*συνόρων*» και θεωρών ότι «*τὰ σύνορα εἶναι ὁ κατ' ἐξοχὴν τόπος τῆς γνώσεως*»², φιλόσοφος και διαλεκτικός θεολόγος Paul Tillich φαίνεται ότι έθεσε στο νέο τότε θεολόγο τα μεθοδολογικά θεμέλια ως προς τη διερεύνηση και την ανάλυση των θεολογικών και ανθρωπολογικών ζητημάτων της φιλοσοφίας και της ανθρωπίνης υπάρξεως, ούτως ώστε αυτή η διασυννοριακή θεώρηση να χαρακτηρίζει την σκέψη του Ιωάννου Ζηζιούλα³. Το ίδιο συμβαίνει και με τον π. George Florovsky, του οποίου οι δύο πόλοι της σκέψεως ήταν η Ιστορία της Θεολογίας και η Θεολογία της Ιστορίας, που έχουν επιφέρει ανεξίτηλα σημάδια στην σκέψη του Σεβασμιωτάτου⁴, όπως το ομολογεί και ο ίδιος σε σχετικό δοκίμιο⁵.

Ο θεολογικός τρόπος του Ζηζιούλα άρχεται κατά την αναγεννητική δεκαετία του '60, με το θεολογικό έργο του να καλύπτει το τέλη του 20^{ου}, στη διάρκεια των

---

¹ Χρυσοστ. Σαββάτου Μητροπολίτη Μεσσηνίας - Καθηγητή του πανεπιστημίου Αθηνών, «Ιωάννης Ζηζιούλας Μητροπολίτης Περγάμου - Ακαδημαϊκός. Ο Οικουμενικός Διδάσκαλος της Θεολογίας και ο Ορθόδοξος Θεολόγος της Εκκλησίας», εν Ιωάνν. Π. Μπουγάς (επιμ.), *Εκκλησία και Κοινωνία - Ο Διάλογος θα ενώσει τον κόσμο και την κοινωνία*, εκδ. Ιερά Μητρόπολη Μεσσηνίας, Καλαμάτα 2017, σελ. 337 - 338.

² Κωνστ. Ε. Παπαπέτρου, «Paul Tillich, ο άνθρωπος και ο στοχαστής των “συνόρων”», εν *Προσβάσεις - Ζητήματα Απολογητικής Θεολογίας και Φιλοσοφικής Κριτικής του καιρού μας*, Του Ιδίου, Αθήναι 1979, σελ. 72.

³ Χρυσοστ. Σαββάτου, *ένθ. ανωτ.*, σελ. 341 -342.

⁴ *Ένθ. ανωτ.*, σελ. 342.

⁵ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, «π. Γεώργιος Φλωρόφσκυ· ο οικουμενικός διδάσκαλος», εν Χρ. Γ. Ρώμας (επιμ.), *Κόσμος Λύτρον - Τα Αγαθονίκεια - ήτοι κείμενα θεολογικά περί της εν Χριστώ σωτηρίας και της Εκκλησίας*, σειρ. τρίτη: Περγαμηνά, αρ. 4: Εκκλησιολογικά, εκδ. Ευεργέτις, Μέγαρο 2014, σελ. 284.

οποίων επικρατούσε διαχριστιανικώς η εκκλησιολογική προβληματική, και την αρχή του 21^{ου} αιώνα, στη διάρκεια της οποίας προεξήρχε η ανθρωπολογία⁶.

Η θεολογική του προσφορά δημιούργησε «σχολή» στο θεολογικό και στο εκκλησιαστικό γίνεσθαι, έχοντας –πλέον– καθιερωθεί ως ο Ορθόδοξος Θεολόγος της Εκκλησίας και ο Οικουμενικός Διδάσκαλος της Θεολογίας και ως «σημείον» αναφοράς και διαλεκτικής αναπτύξεως μεταξύ των φιλοσόφων και των θεολόγων της Δύσεως και της Ανατολής⁷. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο, αναγνωρίζοντας την προσφορά, τη διεθνή αναγνώρισή του και τις αξιοποιήσιμες δυνατότητές του, εκλέγει (17 Ιουνίου 1986) και χειροτονεί αυτόν (22 Ιουνίου 1986), «*ἀθρόον*», εις Μητροπολίτην Περγάμου⁸.

Από τις δημοσιευθείσες μελέτες του Ζηζιούλα, οι περισσότερες πρωτοεμφανίσθηκαν στις τρεις βασικές ευρωπαϊκές γλώσσες, ενώ έργα του έχουν μεταφραστεί μέχρι και στην κινεζική και στην ιαπωνική γλώσσα⁹. Οι (ελληνόγλωσσες και ξενόγλωσσες, δημοσιευμένες και αδημοσίευτες) διδακτορικές διατριβές και οι μεταπτυχιακές εργασίες για το έργο του υπερβαίνουν τις εκατόν¹⁰. Η θεολογική του εκφορά συντίθεται από¹¹: την ανάδειξη των φιλοσοφικών και υπαρξιακών προεκτάσεων της θεολογίας προσεγγίζοντας ερμηνευτικώς και υπαρξιακώς τα δόγματα και αναζητώντας τις φιλοσοφικές διαστάσεις και συνέπειές τους, την Εκκλησιολογία ως αφετηρία της Δογματικής, τη συμβολή του στα καίρια ζητήματα της Εκκλησιολογίας, τη θεολογική σημαντική του προσώπου, τη διαλεκτική σχέση ιστορίας και εσχατολογίας και την κτίση ως ευχαριστία αναφορικώς προς την θεολογική προσέγγιση του οικολογικού προβλήματος.

Το 1967, σε μια περίοδο που δεν είχε εκσπάσει το οικολογικό πρόβλημα, ο Ζηζιούλας δημοσίευσε το δοκίμιο «*Ἡ εὐχαριστιακὴ θεώρησις τοῦ κόσμου καὶ ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος*», στο οποίο καλύπτει σχεδόν όλες τις πτυχές της Ορθοδόξου θεωρήσεως του οικολογικού προβλήματος¹². Μαζί με τις διαλέξεις που έδωσε το 1989 στο Λονδίνο με θέμα: “*Preserving God’s Creation - Three Lectures on Theology and Ecology*” ερμηνεύει το περί δημιουργίας του κόσμου δόγμα της

---

⁶ Χρυσοστ. Σαββάτου, *ἐνθ. ανωτ.*, σελ. 333.

⁷ *Ενθ. ανωτ.*, σελ. 335 - 336.

⁸ *Ενθ. ανωτ.*, σελ. 339 - 340

⁹ Σταύρ. Γιαγκάζογλου, «Ιωάννης Ζηζιούλας, Μητροπολίτης Περγάμου. Ο οικουμενικός θεολόγος της Ορθοδοξίας», *εν Ιωάννου Ζηζιούλα, Έργα, Α΄ - Εκκλησιολογικά Μελετήματα*, εκδ. Δόμος, Αθήνα 2016, σελ. 20.

¹⁰ Νικ. Ασπρούλη, «Βιβλιογραφία», *εν Ιωάννου Ζηζιούλα, Έργα, Α΄ - Εκκλησιολογικά Μελετήματα*, εκδ. Δόμος, Αθήνα 2016, σελ. 51 - 58.

¹¹ Σταύρ. Γιαγκάζογλου, *ἐνθ. ανωτ.*, σελ. 20 - 27.

¹² *Ενθ. ανωτ.*, σελ. 27.

Εκκλησίας αναδεικνύοντας τη ζωτική σημασία τούτου για την αντιμετώπιση του οικολογικού προβλήματος¹³.

Οι βασικοί άξονες της οικοθεολογικής σκέψεώς του είναι: 1) Ότι το οικολογικό πρόβλημα αποτελεί αδιαμφισβήτητη πραγματικότητα, για την οποία η Ορθόδοξη Εκκλησία δεν μπορεί να αδιαφορήσει, ασχέτως του ότι η Lynn White εξαιρεί την Χριστιανική Ανατολή από τις ευθύνες της υφισταμένης κρίσεως¹⁴. 2) Ο λόγος του περί κτίσεως, ο οποίος αποτελεί προέκταση και επιστέγασμα συνόλου της θεολογίας του και μάλιστα της περί του προσώπου, της κοινωνίας των προσώπων, της συνάξεως της Εκκλησίας και της Ευχαριστίας¹⁵, εκβάλλοντας στο νέο ήθος της ευχαριστιακής θεωρήσεως του κόσμου, το συναπτόμενο μετά του ρόλου του ανθρώπου ως ιερούργου (με τη γενική έννοια του όρου), του αποτελούντος την ελπίδα και την αποκαταδοκία της κτίσεως¹⁶.

Μεταξύ των άλλων, ο Σεβασμιώτατος τυγχάνει πρόεδρος της Διορθόδοξης Επιτροπής για την προστασία του φυσικού περιβάλλοντος και Διοργανωτής όλων των Περιβαλλοντικών και Οικολογικών Συνεδρίων του Οικουμενικού Πατριαρχείου¹⁷.

2) ΗΘΙΚΗ ΚΑΙ «ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΗΘΙΚΗ»

Ένα πρώτο βήμα προς την κατεύθυνση ενός κοινώς αποδεκτού, πλην όμως ανεφίκτου, ορισμού της ηθικής φιλοσοφίας είναι ότι *«επιχειρεί να κατανοήσει τη φύση και τις αξιώσεις της ηθικής»*¹⁸. Κατά τον καθηγητή Παναγιώτη Πανταζάκο, ο όρος *“ηθική”* δηλώνει έναν κλάδο της πρακτικής φιλοσοφίας, ο οποίος διαπραγματεύεται *«ερωτήματα όπως “τι είναι καλό και τι κακό;”, “έχουν οι πράξεις μας εγγενή αξία;”, “τι σημαίνουν οι ηθικοί όροι και ποιο είναι το κύρος των ηθικών κρίσεων;”*¹⁹.

---

¹³ Ένθ. ανωτ., σελ. 27 - 28.

¹⁴ Αικατ. Τσαλαμπούνη, «Η οικολογική διάσταση της θεολογίας του Μητροπολίτη Περγάμου», εν Παντ. Καλαϊτζίδης & Νικ. Ασπρούλης (εποπτεία - συντονισμός ύλης), *Πρόσωπο, Ευχαριστία και Βασιλεία του Θεού σε ορθόδοξη και οικουμενική προοπτική - Σύναξις Ευχαριστίας προς τιμήν του Μητροπολίτη Περγάμου Ιωάννη Δ. Ζηζιούλα*, εκδ. Εκδοτική Δημητριάδος, Βόλος 2016, σελ. 241. Για την εξαίρεση της Χριστιανικής Ανατολής πρβλ. L. J. White, «Οι ιστορικές ρίζες της οικολογικής μας κρίσης», εν L. Mumford, L. J. White, J. Ellul, E. S. Schwartz, *Η φωτιά του Προμηθέα - Κριτικά δοκίμια για τον σύγχρονο τεχνολογικό πολιτισμό*, μτφρ. Ζήσ. Σαρίκα, εκδ. Νησίδες, Σκόπελος 1998, σελ. 44.

¹⁵ Ένθ. ανωτ., σελ. 247.

¹⁶ Αικατ. Τσαλαμπούνη, ένθ. ανωτ., σελ. 249 - 250. Προσθετέον ότι το ήθος και η εμπειρία της Ευχαριστίας ως ενσωματώσεως των πολλών στον Έναν Χριστό δεν αφορά απλώς τον άνθρωπο, αλλά τέμνει καίρια την σχέση του ανθρώπου με τον κόσμο, το φυσικό περιβάλλον (Σταύρ. Γιαγκάζογλου, ένθ. ανωτ., σελ. 27 - 28).

¹⁷ Χρυσοστ. Σαββάτου, ένθ. ανωτ., σελ. 341.

¹⁸ J.Rachels και St. Rachels, *Στοιχεία Ηθικής Φιλοσοφίας*, μτφρ. Ξενοφ. Μπαμιατζόγλου, εκδ. Οκτώ, Αθήνα 2012, σελ. 19.

¹⁹ Παν. Ν. Πανταζάκου, *Ηθική και Μεταηθική*, εκδ. Ινστιτούτο του βιβλίου - Καρδαμίτσα, Αθήνα 2015, σελ. 11.

Ακόμη, η στοιχειωδώς οριστέα αντίληψη περί ηθικής εκφέρεται ως η «κατ' ελάχιστον [...] προσπάθεια να καθορίζουμε τη διαγωγή μας σύμφωνα με το λόγο – δηλαδή να πράττουμε αυτό που υποστηρίζεται από τους καλύτερους λόγους – και ταυτόχρονα να αποδίδουμε ίση βαρύτητα στα συμφέροντα κάθε ανθρώπου που επηρεάζεται από τις αποφάσεις μας.»²⁰, εφ' όσον ηθικώς ορθό χαρακτηρίζεται το υποστηριζόμενο μέσω επιχειρημάτων²¹.

Το δεύτερο μισό του εικοστού αιώνα, ιδίως μετά το 1968, η ηθική σκέψη στις περισσότερες χώρες περιέπεσε σε ανυποληψία, με εξαίρεση τις αγγλοσαξωνικές χώρες, στις οποίες, στο πλαίσιο της αναλυτικής παραδόσεως, το ενδιαφέρον προσανατολίσθηκε κυρίως (και αρχικώς τουλάχιστον) στη μελέτη της ηθικής γλώσσας και στη μεταηθική²². Τα τελευταία χρόνια όμως έχει επιστρέψει δυναμικώς στην πνευματική σκηνή, αλλά με τρόπο διαφορετικό από ό,τι στο παρελθόν και διαχεόμενο σε ποικίλα πεδία της ανθρωπίνης δραστηριότητας²³. Επομένως, η εξοβελισθείσα από τα πρωτεύοντα ενδιαφέροντα της νεώτερης κοινωνίας, έννοια της ηθικής, εισήλθεν εκ του πλαγίου, ευρισκομένη πλέον στην καθημερινή επικαιρότητα²⁴.

Στην αρχαία Ελληνική γραμματεία η λέξη «*ἠθική*» εχρησιμοποιείτο ως επίθετο και μόνον η λέξη «*ἦθος*» υπήρχεν ως ουσιαστικό, το οποίον εδήλου τον τόπο διαμονής ή την κατοικία των ζώων και των ανθρώπων²⁵. Η λέξη «*ἠθική*» ως ουσιαστικό πρωτοσυναντάται στον Φίλωνα τον Αλεξανδρέα²⁶. Στην Καινή Διαθήκη δεν χρησιμοποιείται η λέξη «*ἦθος*», αλλά «*ἔθος*» με την έννοια κυρίως της συνηθείας, ενώ η λέξη «*ἦθος*» τυγχάνει άπαξ λεγομένη, στην «*Α' πρὸς Κορινθίους*» επιστολή του

---

²⁰ J.Rachels και St. Rachels, ἐνθ. ανωτ., σελ.35.

²¹ Ἐνθ. ανωτ., σελ. 32.

²² Σταύρ. Ζουμπουλάκη, «Χαιρετισμός», ἐν Σταύρ. Ζουμπουλάκης (ἐπιμ.): *Η επιστροφή της ηθικής - Παλαιά και νέα ερωτήματα*, ἐκδ. Ἄρτος Ζωής, σειρ. Συναντήσεις, αρ. 3, Αθήνα 2013, σελ. 11.

²³ Σταύρ. Ζουμπουλάκη, ἐνθ. ανωτ., σελ. 12.

²⁴ Γεωργ. Ι. Μαντζαρίδη, *Χριστιανική Ηθική*, τόμ. Πρώτος, ἐκδ. Ι. Μ. Βατοπαιδίου - Ἅγιον Όρος 2015³, σελ. 23.

²⁵ Ἐνθ. ανωτ.

²⁶ Ἐνθ. ανωτ., σελ. 25. Πρβλ. το απόσπασμα: «διὸ καὶ τῶν πάλαι τινὲς ἀγρῶ τὸν κατὰ φιλοσοφίαν ἀπεικάσαντες λόγον φυτοῖς μὲν ἐξωμοίωσαν τὸ φυσικὸν μέρος, αἵμασιαῖς δὲ καὶ περιβάλοις τὸ λογικόν, καρπῶ δὲ τὸ ἠθικόν, ὑπολαβόντες καὶ τὰ ἐν κύκλῳ τεῖχῃ φυλακῆς ἔνεκα τοῦ καρποῦ κατεσκευάσθαι πρὸς τῶν ἐχόντων καὶ τὰ φυτὰ δεδημιουργῆσθαι γενέσεως καρποῦ χάριν. οὕτως οὖν ἔφασαν καὶ ἐν φιλοσοφίᾳ δεῖν τὴν τε φυσικὴν καὶ λογικὴν πραγματείαν ἐπὶ τὴν ἠθικὴν ἀναφέρεσθαι, ἢ βελτιοῦται τὸ ἦθος κτήσεως ὁμοῦ καὶ χρήσεως ἀρετῆς ἐφιέμενον. τοιαῦτα ἐδιδάχθημεν περὶ τοῦ λόγου μὲν μετονομασθέντος, ἔργῳ δὲ μεταβαλόντος ἀπὸ φυσιολογίας πρὸς τὴν ἠθικὴν φιλοσοφίαν καὶ μεταστάντος ἀπὸ τῆς περὶ τὸν κόσμον θεωρίας πρὸς τὴν τοῦ πεποικῆτος ἐπιστήμην, ἐξ ἧς εὐσέβειαν, κτημάτων τὸ κάλλιστον, ἐκτήσατο». (Φίλωνος, «Περὶ τῶν μετονομαζομένων καὶ ὧν ἔνεκα μετονομάζονται», κεφ. 10, παρ. 74 - 76, ἐν *Ἄπαντα*, τόμ. 8, Εἰσαγωγή. - Μτφρ. - Σχόλια Φιλολογικῆ Ὁμάδα Κάκτου, ἐκδ. Κάκτος - Ὀδυσσεύς Χατζόπουλος & ΣΙΑ Ο.Ε., Αθήνα 2004, σελ. 206.

αποστόλου Παύλου (15, 33), και μάλιστα σε παρατιθέμενο ρητό του Μενάνδρου: «φθείρουσιν ἤθη χρηστὰ ὀμιλίας κακαί»²⁷.

Κατά την Ορθόδοξη θεολογία, τόσο στην επιστημονική όσο και στην πνευματική - χαρισματική εκφορά της, δεν υφίσταται «Χριστιανική Ηθική» στην κυριολεξία. 1) Κατά τον καθηγητή Μέγα Φαράντο, η Αρχαία Εκκλησία αγνόησε πλήρως την ηθική ως ιδιαίτερη θεολογική ενασχόληση, κανένας θεολόγος Αυτής δεν έγραψε ηθική και τα ηθικά ζητήματα εμπειρείχοντο ως επί μέρους θέματα στα δογματικά έργα, οπότε συμπεραίνεται ότι η Εκκλησία, στην ιστορική της πορεία προς την βίωση της αλήθειάς της, απέφυγε επιμελώς κάθε διαχωρισμό μεταξύ δόγματος και ηθικής, διαφυλάττοντας εαυτήν μακράν πάσης ηθικοκρατικής αντιλήψεως²⁸. 2) Κατά τον καθηγητή Γεώργιο Μαντζαρίδη, «ἡ ἠθικὴ ὡς ἀφηρημένη ἔννοια μένει σὲ ἀπόσταση ὄχι μόνο ἀπὸ τὸν σκοπὸ αὐτὸν [τῆς μετοχῆς τοῦ πιστοῦ στὴ ζωὴ τοῦ Θεοῦ], ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν καθημερινὴν ζωὴ. Τὸ ἴδιο περίπου ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν ἠθικὴ ὡς ἐπιστήμη. Ἡ ἔννοια τῆς ἠθικῆς καὶ ἡ ἠθικὴ ἐπιστήμη, ὡς νοητικὰ ἢ λογικὰ κατασκευάσματα ποὺ ἀντικειμενοποιοῦν τὰ ἠθικὰ βιώματα τοῦ ἀνθρώπου, βρίσκονται ἔξω ἀπὸ αὐτὸν [τὸν σκοπὸ]»²⁹. «Μὲ ἄλλα λόγια ὁ Χριστιανισμὸς δὲν παρουσιάζει οὐσιαστικὰ κάποια νέα ἠθικὴ γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ἀλλὰ τὴν ἐν Χριστῷ “καινὴ κτίσις” (Β΄ Κορ. 5, 17.)»³⁰. 3) Σε ἄλλο σύγχρονο ακαδημαϊκό κείμενο συζητεῖται ἡ Ηθικὴ καὶ ἀναδεικνύεται ἡ σημασία «τῆς ἱστορίας τῆς ἀφήγησης» στη διαμόρφωση τοῦ χαρακτήρα τῶν ἀνθρώπων με ἀφηγηματικὸ πρότυπο τὴ ζωὴ τοῦ Χριστοῦ, ὅπως παρατίθεται στὴν ἱστορία ποὺ συγκροτεῖ τὴ Θεία Λειτουργία³¹. 4) Σύμφωνα με κείμενο τῆς Ορθοδόξου Πνευματικότητας «Στὴν πνευματικὴ ζωὴ ὁλος ὁ ἀγῶνας καὶ ἡ ἄσκηση γίνεται γιὰ νὰ ὀδηγηθῆ ὁ ἄνθρωπος στὴν ταπεινώση· νὰ ἐλευθερωθῆ ἀπὸ τὸ βασανιστικὸ ἐγὼ, νὰ δεχθῆ τὴ χάρι τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. [...] Οἱ ἀρετὲς εἶναι μία διάβαση, ἕνα πέρασμα, [...] ὅπου ἱεουργεῖται τὸ ὑπὲρ νοῦν καὶ λόγον μυστήριον τῆς ἐνότητος. [...] Οἱ ἀρετὲς εἶναι πράξεις τοῦ παρόντος αἰῶνος, ἐνῶ ἡ θέωση εἶναι πάθος, δωρεὰ τοῦ μέλλοντος αἰῶνος.»³².

²⁷ Γεωργ. Ι. Μαντζαρίδη, ἐνθ. ἀνωτ., σελ. 25 - 26.

²⁸ Μέγ. Α. Φαράντου, *Δογματικὴ καὶ Ηθικὴ - Εἰσαγωγικά*, Τοῦ Ἰδίου, Αθήνα 1973, σελ. 64 - 66.

²⁹ Γεωργ. Ι. Μαντζαρίδη, ἐνθ. ἀνωτ., σελ. 29.

³⁰ ἐνθ. ἀνωτ., σελ. 51.

³¹ Ἰωάνν. Μπέκου, *Ποία Ηθικὴ; Ποία Ἱστορία;* - *Ἡ ἀφήγηση τῆς Θείας Λειτουργίας καὶ ἡ μεταβολὴ τοῦ ἀνθρώπου*, ἐκδ. ἐν Πλω, Αθήνα 2010, σελ. 12.

³² Βασιλείου (Γοντικᾶκη) Αρχιμ., *Εἰσοδικόν*, ἐκδ. Ἱερά Μονὴ Σταυρονικήτα, Ἅγιον Ὄρος 1982³, σελ. 160 - 162.

3) ΟΝΤΟΛΟΓΙΑ, ΗΘΙΚΗ ΚΑΙ ΗΘΟΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΙΩΑΝΝΗ ΖΗΖΙΟΥΛΑ

Η ηθική, ακόμη και ως όρος, τυγχάνει άγνωστος και επείσακτος έως των νεωτέρων χρόνων στην Ορθόδοξη Παράδοση³³, η οποία δεν εξηντλείται, ούτε πρότασσει το τι πράττει, αλλά το τι «είναι» ο άνθρωπος και τούτο συνιστά την ειδοποιό διαφορά μεταξύ αυτής και της Δυτικής προσεγγίσεως του ανθρώπου³⁴.

Η ρευστότητα της ηθικής στη Δύση μαρτυρεί πως, αφ' εαυτής, δεν δύναται να διεκδικήσει απόλυτο κύρος και αυθεντία, οπότε το ζήτημα, για όσους πιστεύουν στον Θεό και είναι μέλη της Εκκλησίας, αναφέρεται στο θείο θέλημα, όπως αυτό εκφράζεται στην Αγία Γραφή και στην Ιερά Παράδοση της Εκκλησίας, πλην όμως, αναφορικός προς την αυθεντική ερμηνεία του θελήματος, δημιουργούνται προβλήματα³⁵, τα οποία στην Ορθόδοξη Εκκλησία, ιδίως στα νεώτερα χρόνια, επιδιώχθηκε να αντιμετωπισθούν μέσω των εξής τριών τάσεων: 1) της «φονταμενταλιστικής», 2) της «νομικιστικής» και 3) της «χαρισματικής», κατά την οποία η αυθεντική ερμηνεία ευρίσκεται σε ορισμένους «πνευματικούς» ανθρώπους³⁶.

Αν και ο όρος «όντολογία» χρησιμοποιείται στη φιλοσοφία από τον 17^ο αιώνα, ο ιδρυτής αυτής Αριστοτέλης της έδωσε το νόημα της επιστήμης του «όντος καθ' ό ως όντος» ως του «είναι» και του «οἶον εἶναι», δηλαδή της πρώτης ουσίας, που είναι το συγκεκριμένο όν, και της δεύτερης ουσίας, που είναι το γενικό και καθολικό όν³⁷. Για το περιεχόμενο της οντολογίας και της πρώτης και δεύτερης ουσίας, πρβλ. το αριστοτέλεια: «τὸ ὄν ἢ ὄν [...] μὴ κατὰ συμβεβηκός, ἀλλ' ἢ ὄν. Διὸ καὶ ἡμῖν τοῦ ὄντος ἢ ὄν»³⁸ και «Οὐσία δέ ἐστὶν ἡ κυριώτατά τε καὶ πρώτως καὶ μάλιστα λεγομένη, ἢ μήτε καθ' ὑποκειμένου τινὸς λέγεται μήτε ἐν ὑποκειμένῳ τινί ἐστιν, οἶον ὅ τίς ἄνθρωπος ἢ ὅ τίς ἵππος. Δεύτεραι δὲ οὐσίαι λέγονται, ἐν οἷς εἶδεν αἱ πρώτως λεγόμεναι οὐσίαι ὑπάρχουσιν»³⁹. Το οντολογικό ερώτημα στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία εκυριαρχείτο από την αντίθεση μεταξύ του είναι και του γίνεσθαι, το οποίο δημιουργούσε στον αρχαίο Έλληνα υπαρξιακή ανασφάλεια, καθ' ότι αναφέρεται στην αλήθεια των όντων, τ.ε. στη βεβαιότητα της συμφωνίας περί του αληθούς και

³³ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Περγάμου, «Οντολογία και ηθική»: εν *Φρέαρ* 3 (Σεπτέμβριος - Οκτώβριος 2013), (συνεχής αρίθμηση) σελ. 275.

³⁴ Ένθ. ανωτ., σελ. 277.

³⁵ Ένθ. ανωτ., σελ. 275.

³⁶ Ένθ. ανωτ., σελ. 276.

³⁷ Ένθ. ανωτ., σελ. 277.

³⁸ Αριστοτέλους, *Μετὰ τὰ Φυσικά*, Γ, 1, 1003α, 20, 30 - 31, τόμ. πρώτος, Αρχ. κείμενον - εισ. - μτφρ. - σημ. Ανδρ. Δαλέζιου, έκδόσεις Πάπυρος, Αθήναι 1975, σελ. 140.

³⁹ Αριστοτέλους, *Κατηγορίαι*, 5, 2α, 11 - 15, ἐν *Έργα*, τόμ. πρώτος, μτφρ. - εισ. - σημ. Παύλου Καλλιγᾶ, έκδ. νήσος, Αθήνα 2011, σελ. 32.

του ψευδούς⁴⁰. Το κοινό στις απαντήσεις των αρχαίων φιλοσόφων έκειτο στο ότι η εύρεση της σταθεράς της αληθείας περί των όντων έπρεπε να αναζητηθεί στην αρχή από την οποία προήλθαν τα όντα, οπότε η οντολογία των αρχαίων Ελλήνων υπήρξε «πρωτολογική»⁴¹.

Το κλασικό οντολογικό ερώτημα κληρονομήθηκε και από τους Πατέρες της Εκκλησίας, αλλ' όμως το κύριο ρεύμα αυτών παρεξέκλινε στα εξής διαφορετικά και κρίσιμα σημεία: 1) Η αλήθεια των όντων δεν ευρίσκεται στην αρχή τους, αλλά στο τέλος τους, δηλαδή σε αυτό που θα είναι και 2) ο χρόνος και η ρευστότητα των όντων, η οποία τρόμαζε τον αρχαίο Έλληνα, μετετράπησαν σε στοιχεία της οντολογίας, καθ' ότι, μέσω του χρόνου και του φθαρτού σώματος, δύνανται τα όντα να φθάσουν στο αληθινό είναι τους⁴².

Δύο ήταν οι λόγοι που υποχρέωσαν τους Πατέρες να αλλάξουν την αρχαία ελληνική οντολογία: Ο ένας ότι η αλήθεια των όντων ήταν ο Χριστός και επομένως σύμπασα η δημιουργία υπάρχει εν όψει του Μυστηρίου του Χριστού, το οποίο ολοκληρώνεται στα έσχατα⁴³. Ο άλλος ότι το Μυστήριο του Χριστού είναι αδιανόητο χωρίς χρόνο και σώμα, δια των οποίων ασκείται η ελευθερία εν Πνεύματι⁴⁴. Συνεπώς η Χριστολογία, στην Πνευματολογική της κατεύθυνση, υποχρεώνει τους Πατέρες να μετατοπίσουν την οντολογία από την αρχή στο τέλος και να ενσωματώσουν στην οντολογία τον χρόνο, την Ιστορία και το σώμα, τρεις πραγματικότητες που η αρχαία ελληνική σκέψη δεν μπορούσε να εντάξει στην οντολογία της⁴⁵.

Εκτός όμως από το ιστορικό επίπεδο της δημιουργικής οντολογικής διεργασίας μεταξύ του Ελληνισμού και του Χριστιανισμού, στο συστηματικό επίπεδο υπενθυμίζεται πως η οντολογία, ως λόγος περί του όντος, διεκδικεί το δικαίωμα να αναγνωρίζει μεταφυσική απολυτότητα στην κατηγορία του όντος και, παρά την πολυπλοκότητα της ιστορίας των οντολογιών, το κοινό σημείο τούτων είναι η απολυτότητα αυτής ταύτης της εννοίας⁴⁶. Στον Θεό δύνανται να γίνει οντολογική αναφορά, επειδή: 1) Στην Παλαιά διαθήκη υπάρχει η ρήση «*Εγώ είμι ό ών*» (*Έξοδ.* 3, 14.), την οποία η Πατερική ερμηνευτική εκλαμβάνει ως σαφώς αναφερομένη προς τον Θεό ως ό ν τ ω ς ό ν τ α, υπό την έννοια που συναντάται στις αρχαίες

---

⁴⁰ Ιωάννης (Ζηζιούλας) Μητροπολίτης Περγάμου, *ένθ. ανωτ.*

⁴¹ Ένθ. ανωτ., σελ. 278.

⁴² Ένθ. ανωτ., σελ. 278 - 279.

⁴³ Ένθ. ανωτ., σελ. 279.

⁴⁴ Ένθ. ανωτ.

⁴⁵ Ένθ. ανωτ.

⁴⁶ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Περγάμου, «Το είναι του Θεού και το είναι του ανθρώπου», εν *Σύναξη* 37 (Ιανουάριος - Μάρτιος 1991), σελ. 22.

ευχαριστιακές αναφορές: «Σύ [...] ἀεὶ ὢν, ὡσαύτως ὢν» (Λειτουργία Χρυσοστόμου, «Εὐχὴ τῆς Ἀναφορᾶς»), «Ὁ ὢν, Δέσποτα [...]» (Λειτουργία Μ. Βασιλείου, «Εὐχὴ τῆς Ἀγίας Ἀναφορᾶς»)⁴⁷. 2) Σε χαρακτηριστικό χωρίο από το έργο του Μ. Βασιλείου «Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ...» αναφέρεται η απολυτότητα του ρήματος «ἦν» με την παρατήρηση ότι «Ὅσον γὰρ ἂν ἀνδράμῃς τῇ διανοίᾳ ἐπὶ τό ἄνω οὐκ ἐκβαίνεις τό ἦν»⁴⁸. 3) Ο Γρηγόριος ο Παλαμάς, γράφοντας εναντίον του Ακινδύνου, σημειώνει πως, ενώ η ουσία είναι κατ' ανάγκην το «ὄν», το «ὄν» δεν ταυτίζεται κατ' ανάγκην με την ουσία, δείχνοντας ότι το πρόσωπο - υπόσταση διατηρεῖ το οντολογικό περιεχόμενό του στην θεολογία του⁴⁹. 4) Οι Καππαδόκες Πατέρες, ιδιαίτερος ο Μ. Βασίλειος, προβαίνουν στις εξής διακρίσεις ως προς την Τριαδολογία τους: α) Στο ότι ο Θεός απλώς υπάρχει και αυτό γνωρίζεται από τις διαχεόμενες στη δημιουργία θείες ενέργειες, β) στο «τί ἐστί» ο Θεός, δηλαδή στην τελείως άγνωστη ουσία του Θεού, γ) στο «ὅπως ἐστί», δηλαδή στην προσωπική Του ύπαρξη ως Τριάδος, όπως αποκαλύφθηκε στη Θεία Οικονομία, δ) στο ότι τα πρόσωπα ή οι υποστάσεις της Αγίας Τριάδος εμφαιτικώς περιγράφονται ως «τρόποι ὑπάρξεως» και επομένως η αναφορά γίνεται μέσω κατηγοριών δηλωτικῶν του Θεοῦ ως ὄντος⁵⁰.

Κατά τον Ιωάννη Ζηζιούλα υπάρχει έντονη διάκριση ανάμεσα στο ήθος και στην ηθική (“*There is a strong distinction between ethos and ethics*”), καθ’ ότι το ήθος εφαρμόζεται εντός ενός πολιτισμού και προϋποθέτει την κοινωνία, ενώ η ηθική λειτουργεί βάσει αρχῶν και έχει ρίζες σε συστήματα σκέψεως⁵¹. Αναφορικῶς προς το νόημα της ηθικής, αυτή διαφέρει από την οντολογία, καθ’ ότι δεν ασχολείται με την αλήθεια, το εἶναι, την ύπαρξη των ὄντων, αλλά ενδιαφέρεται για την «πράξη», τη «συμπεριφορά», όπως αυτή διαμορφώνεται επί τη βάσει ορθολογικῶν αρχῶν⁵². Τα βασικά χαρακτηριστικά της ηθικής εν σχέσει προς την οντολογία εἶναι τα εξής: 1) Η ταύτιση του «εἶναι» με το «πράττειν» (σε σημείο που και ο Θεός, ως το κατ’ εξοχήν «ὄν», να θεωρηθεῖ ως *actus purus*), 2) η ορθολογικοποίηση της συμπεριφοράς, τ.ε. ηθικό εἶναι ὅ,τι συμπίπτει με τον ορθό λόγο, 3) η επιβολή του ανθρωπίνου λόγου στη Φύση, δηλαδή η Φύση ὄχι ὅπως πράγματι εἶναι αλλά ὅπως θα ἦταν λογικό να εἶναι, με κραυγαλέο και τραγικό παράδειγμα το οικολογικό πρόβλημα, καθ’ ότι, ακόμη και

⁴⁷ Ἐνθ. ανωτ.

⁴⁸ Ἐνθ. ανωτ. Πρβλ., Μ. Βασιλείου, «Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος πρὸς τὸν ἐν ἀγίοις Ἀμφιλόχιον Ἐπίσκοπον Ἰκονίου», ἐν *ΒΕΠΕΣ*, 52, 240, 33 - 34.

⁴⁹ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Περγάμου Ιωάννου, ἐνθ. ανωτ., σελ. 22 - 23.

⁵⁰ Ἐνθ., ανωτ., 23 - 24.

⁵¹ Metropolitan John (Zizioulas) of Pergamon (α.χ.), “*Ethics versus Ethos: An Orthodox Approach to the Relation between Ecology and Ethics.*”, <https://www.orth-transfiguration.org/ethics-versus-ethos> (ανάκτηση: 27-09-2017).

⁵² Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Περγάμου, «Οντολογία και ηθική», ἐνθ. ανωτ.

σήμερα, η κατ' εξοχήν φροντίδα της ορθολογικής οργανώσεως της ανθρώπινης συμπεριφοράς αποσκοπεί στην ωφέλεια του ανθρώπου και όχι στο σεβασμό της Φύσεως⁵³. Εμβαθύνοντας, η οντολογία των Πατέρων στοχεύει στη νίκη κατά του «έσχάτου έχθρου» (απ. Παύλος: *Α' Κορ.* 15, 26.) θανάτου, ενώ η ηθική στη νίκη κατά του κακού, ωσάν ο θάνατος να μην ήταν το μέγιστο κακό⁵⁴. Καμία ηθική δεν υποχρεώνει πίστη στην ανάσταση των σωμάτων, όπως καμία οντολογία, που δεν απορρίπτει το σώμα ως οντολογικό στοιχείο των όντων, δεν δύναται να είναι λογικώς συνεπής, εάν δεν διδάσκει την επιβίωση, με κάποιο τρόπο, των σωμάτων⁵⁵.

Η οντολογία και η ηθική προσεγγίζουν διαφορετικώς τη χριστιανική ζωή επί καιρίων υπαρξιακών θεμάτων, όπως: 1) Το πρόβλημα της αμαρτίας, καθ' ότι για την ηθική ο άνθρωπος αμαρτάνει, επειδή παραβαίνει κάποιο νόμο, ενώ για την οντολογία επειδή είναι θνητός⁵⁶. Οι συνέπειες των δύο διαφορετικών προσεγγίσεων της αμαρτίας είναι πως: α) στην ηθική αντιμετώπιση καλλιεργείται η πεποίθηση ή η ελπίδα ότι το κακό μπορεί να νικηθεί με ανθρώπινη προσπάθεια, ενώ στην οντολογία ομολογείται ότι, μέχρις ότου νικηθεί ο γεννήτορας της αμαρτίας θάνατος, το κακό θα κινείται ποικιλομόρφως⁵⁷. β) Στην ηθική αντίληψη είναι νοητή η διαβάθμιση της αμαρτωλότητας, δηλαδή η ηθική συμπεριφορά τυγχάνει μετρήσιμη, ενώ στην οντολογική το καλό και το κακό δεν καθορίζονται από τον ανθρώπινο λόγο, αλλά από την «*ἀλήθεια τῶν ὄντων*», ότι δηλαδή τα κτιστά όντα υπόκεινται στη φθορά και στο θάνατο, οπότε όλοι είναι αμαρτωλοί⁵⁸. Έτσι επικρατεί η μοναχική αρετή της αυτομεμψίας, η ταπείνωση, η αγάπη προς τους αμαρτωλούς, επομένως και προς τους εχθρούς, όχι από καθήκον αλλά από οντολογική συγγένεια, γιατί τίποτε δεν τυγχάνει αληθέστερον από την κοινή θνητότητα των ανθρώπων⁵⁹. Τιοιουτοτρόπως η αμαρτία, προσλαμβάνουσα οντολογικώς το νόημα της φυσικής «*ἀστοχίας*», αναδεικνύει το οντολογικώς πάσχον της φύσεως, τ.ε. ότι κανένας δεν είναι αναμάρτητος, οπότε ο άνθρωπος δεν γίνεται να αποθέτει σε αυτήν την ελπίδα της σωτηρίας του⁶⁰.

2) Εφ' όσον η οντολογία δεν παρέχει καμία ελπίδα ηθικής βελτιώσεως του ανθρώπου μέσω της ορθολογικής συμπεριφοράς, έπεται ότι χρειάζεται μια νέα γέννηση διαφορετική από τη βιολογική, την οποία προσφέρει ο Χριστός μέσω του

---

⁵³ Ένθ. ανωτ., σελ. 280.

⁵⁴ Ένθ. ανωτ.

⁵⁵ Ένθ. ανωτ.

⁵⁶ Ένθ. ανωτ., σελ. 281.

⁵⁷ Ένθ. ανωτ.

⁵⁸ Ένθ. ανωτ.

⁵⁹ Ένθ. ανωτ., σελ. 282.

⁶⁰ Ένθ. ανωτ.

εκκλησιαστικού σώματός Του κατά το Βάπτισμα, δια του οποίου πεθαίνει ο άνθρωπος και αναγεννιέται σε νέα ζωή⁶¹. Αυτό συμβαίνει επειδή ο σωστικός ρόλος της Εκκλησίας δεν πραγματοποιείται μέσω πράξεων, αλλά με αυτό που «είναι», δηλαδή μέσω πλέγματος σχέσεων που καταργούν το θάνατο όχι με αρχές συμπεριφοράς, αλλά με έναν τρόπο υπάρξεως: εκείνον της κοινωνίας των προσώπων κατά το πρότυπο της Αγίας Τριάδος⁶². Εφόσον στην Τριαδολογία τα πρόσωπα δεν διακρίνονται βάσει των φυσικών ή ηθικών ιδιοτήτων τους, η Εκκλησία δεν στηρίζεται στα φυσικά ή ηθικά χαρίσματα των μελών της (Α΄ Κορ. 1, 27: «τά μωρά τοῦ κόσμου ...», Γαλάτ. 5, 15: «εἰ γὰρ ἀλλήλους δάκνετε ...»), αλλά στα χαρίσματα του Αγίου Πνεύματος, τα οποία είναι εξαισθητικά και έχουν ως ανθρωπολογική προϋπόθεση την αναγνώριση του οντολογικού γεγονότος της αμαρτωλότητας, δηλαδή τη μετάνοια⁶³.

Ο Ιωάννης Ζηζιούλας, αναφερόμενος στην οντολογική ηθική, σημειώνει ότι η Εκκλησία δεν αδιαφορεί για τη συμπεριφορά του ανθρώπου, όπως αυτό αποδεικνύεται από το πλήθος των εντολών και των νουθεσιών των ευρισκομένων στην Αγία Γραφή, στους Πατέρες, στους Ιερούς Κανόνες και από την εμφάνιση του μαθήματος της λεγομένης «Χριστιανικῆς Ἠθικῆς»⁶⁴. Επομένως, βάσει των προλεχθέντων, διατυπώνονται οι εξής σκέψεις: 1) Πρέπει να διακρίνεται η ηθική, ως σύνολο αρχών και κανόνων συμπεριφοράς, τους οποίους επεξεργάστηκε και διατύπωσε η λογική (είτε μόνη της, είτε ως ερμηνεία κάποιου υπερβατικού παράγοντα), από το ήθος, το οποίο διαμορφώνεται μέσω «συμβόλων», δια των οποίων επικοινωνεί μία κοινότητα χάριν αυτής ταύτης της κοινωνίας των μελών της, χωρίς λογική αιτιολόγηση (π.χ. το αυθόρμητο σταυροκόπημα έξω από ναό), καθ' όσον τα μέλη της Εκκλησίας έχουν διαχρονικώς εθιστεί και δίχως να έχει προηγηθεί ένα ηθικό «πρέπει» σε αυτό το συμβολισμό⁶⁵. Η συμπεριφορά δηλαδή προέρχεται από το «είναι», εφ' όσον οι πιστοί δια του Βαπτίσματος απέθαναν και αναστήθηκαν σε μία νέα ζωή και είναι «ἀλλήλων μέλη» (Ρωμ. 12, 5.) της εκκλησιολογικής υπάρξεως⁶⁶. 2) Δεν υπάρχουν ηθικές αρχές γενικού κύρους πιο πάνω από τα πρόσωπα, το «είναι» εκάστου προσώπου τυγχάνει υπέρτερο κάθε ηθικής, η ύπαρξη των αγαπωμένων

---

⁶¹ Ένθ. ανωτ.

⁶² Ένθ. ανωτ., σελ. 282 - 83.

⁶³ Ένθ. ανωτ.

⁶⁴ Ένθ. ανωτ., σελ. 284.

⁶⁵ Ένθ. ανωτ.

⁶⁶ Ένθ. ανωτ. Πρβλ. Ιωάννου Ζηζιούλα «Από το προσωπίον εις το πρόσωπον - η συμβολή της πατερικής θεολογίας εις την έννοιαν του προσώπου», εν *Εποπτεία* 73 (Νοέμβριος 1982), (συνεχής αριθμηση), σελ. 950

προσώπων είναι σημαντικότερη από τη συμπεριφορά τους⁶⁷, επειδή ο άνθρωπος ως «εικόνα Θεοῦ», λόγω του πρωτοτύπου αυτού, είναι πρόσωπο, δηλαδή ον καθ' εαυτό και δημιουργική ελευθερία⁶⁸. Η απολυτοποίηση του ηθικού βίου, δηλαδή η ολοκληρωτικώς ανεπίληπτη συμπεριφορά των εκκλησιαστικών μελών, δύναται να οδηγήσει και στην υποτίμηση του Δόγματος και να λησμονηθεί πως η Εκκλησία περιλαμβάνει και αμαρτωλούς, επειδή τα μέλη της είναι, με τον έναν ή τον άλλον τρόπο, αμαρτωλά⁶⁹. 3) Οι ηθικές ιδιότητες δεν καθορίζουν το «εἶναι» του ανθρώπου, όπως αποδεικνύεται από την παρεχομένη άφεση αμαρτιών, εἰδ' ἄλλως η αμαρτωλή πράξη θα έπρεπε να χαρακτηρίζει τον άνθρωπο για πάντα⁷⁰. 4) Μόνο τα ἔσχατα δίνουν το αληθινό «εἶναι», καθ' ὅτι, ενώ η ηθική πράξη αναφέρεται στο παρελθόν, το αληθινό της νόημα κρίνεται και αποκαλύπτεται στο μέλλον⁷¹. Η οντολογική ηθική συνίσταται στο να μη δεσμεύει η ηθική την ελευθερία και την αγάπη των ανθρώπων, στη μη ταύτιση εκάστου ανθρώπου με τις πράξεις του, στη θεώρηση κάθε ανθρώπου ως μελλοντικού αγίου, όπως προκύπτει από το «ἀγαπᾶτε τοὺς ἐχθροὺς ὑμῶν» (Ματθ. 5, 44), την παραβολή της άδικης αμοιβῆς των εργατῶν (Ματθ. 20, 1-16.), και την επί του Ὄρους Ομιλία (Ματθ. κεφ. 5 - 6)⁷². 5) Δοθέντος ὅτι η εσχατολογία εκχέεται στη Λειτουργία, ο άγιος Μάξιμος αναλύει πως η Θεία Ευχαριστία είναι η εικόνα της Βασιλείας του Θεοῦ, το ὑψιστο και μακάριο τέλος, χάριν του οποίου εκτίσθη ο κόσμος, η αλήθεια της των μελλόντων καταστάσεως⁷³. Ο Σεβασμιώτατος σημειώνει ὅτι ο άγιος Μάξιμος ο Ομολογητής, σε ένα χωρίο του από τα σχόλια στο έργο «Εἰς τὸ Περὶ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας» των αρεοπαγιτικῶν συγγραφῶν (κεφ. ΙΙΙ, παρ. Ι - ΙΙΙ), αναφέρει: «Εἰκόνας ἐκάλεσεν τῶν ἀληθῶν τὰ νῦν τελούμενα ἐν τῇ συνάξει [...] Σκιά γὰρ τὰ τῆς Παλαιᾶς· εἰκῶν δὲ τὰ τῆς Νέας Διαθήκης· ἀλήθεια δὲ ἡ τῶν μελλόντων κατάστασις»⁷⁴. Συνεπῶς η Ευχαριστία, ως «πρᾶξις» και ως «κοινωνία», συμβάλει θεμελιωδῶς στην επανέυρεση του ορθοῦ νοήματος του ηθικοῦ βίου, δια της

⁶⁷ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Περγάμου, «Οντολογία και ηθική», ἐνθ. ανωτ., σελ. 284 - 285.

⁶⁸ Αυτό εξάγεται από τη διατύπωση του Σεβασμιωτάτου: «Τὸ πρόσωπον δὲν εἶναι [...] ἐπίθεμα τοῦ ὄντος [...] Εἶναι αὐτὴ αὕτη ἡ ὑπόστασις τοῦ ὄντος [...] τὸ πρόσωπον, τὸ ὅποιον ἀκριβῶς συνιστᾶ τὸ εἶναι, [...] κάμει τὰ ὄντα νὰ εἶναι ὄντα». (Ιωάννου Ζηζιούλα «Από το προσωπεῖον εἰς το πρόσωπον - Η συμβολή της πατερικῆς θεολογίας εἰς την ἐννοιαν του προσώπου», ἐνθ. ανωτ., (συνεχῆς ἀρίθμηση), σελ. 944.)

⁶⁹ Ιωάννου Ζηζιούλα, Μητροπολίτου Περγάμου, «Εκκλησία και ἔσχατα», ἐν Ἔργα, Α'-Εκκλησιολογικά μελετήματα, εκδ. Δόμος, Αθήνα 2016, σελ. 519.

⁷⁰ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Περγάμου, «Οντολογία και ηθική», ἐνθ. ανωτ., σελ. 285.

⁷¹ Ἐνθ. ανωτ.

⁷² Ἐνθ. ανωτ., σελ. 286.

⁷³ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Περγάμου, «Το πρόσωπον του Μοναχοῦ ἐν τη Μοναχικῇ Κοινότητι και ἐν τη Ευχαριστία», ἐν Αρχιμ. Χρυσόστομος & Κων. Μενιδιάτης (ἐπιμ.), Βασιλείας Θεοῦ εκτύπωμα - ο Μοναχισμός - ἦτοι Κείμενα θεολογικά περὶ Μοναχικῆς πολιτείας, σειρ. τρίτη: Περγαμηνά, αρ. 3: Μοναχικά, εκδ. Ευεργέτις, Μέγαρο 2013, σελ. 32 - 33 .

⁷⁴ Ἐνθ. αν. Για το απόσπασμα του αγίου Μαξίμου, ἐν P.G. 4, 137AD.

συνειδητοποιήσεως της οιασδήποτε ηθικής επιταγής ως συνεπείας της τοιαύτης - μυστηριακής καταστάσεως⁷⁵.

Η προσήλωση του Ιωάννου Ζηζιούλα στο εσχατολογικό ήθος της Εκκλησίας τυγχάνει διαρκής και χαρακτηριστικό της σκέψεώς του, δοθέντος πως η Εκκλησία δεν είναι μόνον θεσμός αλλά και τρόπος υπάρξεως, ο οποίος συνεπάγεται το ομόλογον ήθος ή τρόπο ζωής⁷⁶. Ακολουθώντας, επιδιώκοντας την εκφορά ενός *compendium* της αποβλεπτικότητας της σκέψεως του Σεβασμιωτάτου, σημειώνεται πως υπάρχουν δύο ειδών εσχατολογίες: 1) Η μία θεωρεί το μέλλον ως συνέπεια ή κατάληξη του παρελθόντος, οπότε αυτό δύναται να προγραμματισθεί διττώς: α) Αφ' ενός δια της αρχαιοελληνικής σκέψεως, κατ' εξοχήν εκφραζομένης μέσω της Τραγωδίας, όπου τα συμβάντα στην ανθρώπινη ζωή προκαθορίζονται από τους θεούς⁷⁷. Είναι χαρακτηριστική η τοποθέτηση στην αισχύλεια τραγωδία «Πέρσαι» για την πανούργα απάτη του θεού, από την οποία αδυνατεί να ξεφύγει ο άνθρωπος και η οποία τον καθοδηγεί στην τύφλωση και στο πάθος: «*δολόμητιν δ' άπάταν θεοῦ τις άνήρ θνατός άλύξει;*»⁷⁸. β) Αφ' ετέρου δια της νεωτέρας δυτικής σκέψεως, στην οποία επικρατεί ο ουμανισμός (πρβλ. Μαρξισμός και Καπιταλισμός), όπου ο άνθρωπος μέσω της πράξεώς του δύναται να δημιουργήσει το μέλλον⁷⁹. 2) Κατά την άλλη, δηλαδή την χριστιανική εσχατολογική αντίληψη, τα πράγματα είναι διαφορετικά. Ο άγιος Μάξιμος κατ' επανάληψιν (ανεφέρθη ανωτέρω χαρακτηριστικό απόσπασμα) υποστηρίζει ότι το μέλλον είναι το αίτιο – και όχι το αιτιατό – του παρελθόντος, επειδή ο λόγος της δημιουργίας του κόσμου είναι ο εσχατολογικός Χριστός, ως ένωση κτιστού και ακτίστου στα έσχατα, το οποίο βιώνει η Εκκλησία στη Θεία Ευχαριστία, τ.ε. αυτό που θα γίνει στα έσχατα γίνεται τώρα πραγματικότητα⁸⁰. Στην Αρχαία Τραγωδία ο άνθρωπος ήταν δέσμιος του παρελθόντος και τούτο ισχύει και επί της Δυτικής φιλοσοφίας δια της εννοίας του «γεγονότος», οπότε ό,τι έγινε δεν

---

⁷⁵ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, «Η ευχαριστιακή θεώρησις του κόσμου και ο σύγχρονος άνθρωπος», εν Χρ. Ρώμας (επιμ.), *Κόσμον Λύτρον - Τα Αγαθονίκεια - ήτοι κείμενα θεολογικά περί της εν Χριστώ σωτηρίας και της Εκκλησίας*, σειρ. τρίτη: Περγαμηνά, αρ. 4: Εκκλησιολογικά, εκδ. Ευεργέτις, Μέγαρο 2014, σελ. 103 - 104.

⁷⁶ Ιωάννου Ζηζιούλα, Μητροπολίτου Περγάμου, «Εκκλησία και έσχατα», ένθ. ανωτ., σελ. 529.

⁷⁷ Ένθ. ανωτ.

⁷⁸ Αισχύλου, «Πέρσες», κείμ., εισ., μτφρ., σχ. Ευάγγ. Άδάμου, τόμ. Β', έκδ. Τò Βήμα/Ζήτρος, Άθήνα 2005, (συνεχής άρίθμηση) σελ. 236, στ. 108 - 109. Πρβλ. την παρατήρηση του Alb. Lesky (*Η Τραγική Ποίηση των Αρχαίων Ελλήνων*, τόμ. Α' - Από τη γένεση του είδους ως τον Σοφοκλή, μτφρ. Νίκ. Α. Χουρμουζιάδη, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα εθνικής Τραπέζης, Άθήνα 2010^{6η ανατύπωση}, σελ. 276), ο οποίος συνεχίζει (σελ. 277) ότι στον Αισχύλο, σε όλες τις κρίσιμες αποφάσεις, σημαντικό ρόλο διαδραματίζει η πιεστική ανάγκη της μοίρας, η οποία περιορίζει καθοριστικώς την ελευθερία της αποφάσεως και θέτει στενά όρια στη δυνατότητα επιλογής.

⁷⁹ Ιωάννου Ζηζιούλα, Μητροπολίτου Περγάμου, «Εκκλησία και Έσχατα», ένθ. ανωτ., σελ. 529 - 530.

⁸⁰ Ένθ. ανωτ., σελ. 530.

δύναται τίποτε να το καταστήσει ανύπαρκτο⁸¹. Αντιθέτως, στην «Πρὸς Ἑβραίους» επιστολή, ὅτι θα γίνει είναι πραγματικότητα αφού γίνει παρελθόν, δηλαδή εκφέρονται τα ἔσχατα ως πραγματικότητα: «Ἔστιν δὲ πίστις ἐλπίζομένων ὑπόστασις» (11, 1)⁸². Οι ηθικές εκβολές τούτου τυγχάνουν συγκλονιστικές: α) Η Βασιλεία του Θεοῦ φανερώνεται ως συνδεδεμένη ἀρρήκτως μετὰ της ἀφέσεως των αμαρτιῶν, τόσον εκ μέρους του Θεοῦ, ὅσον και εκ μέρους των ἀνθρώπων μεταξύ τους: «ἄφες ἡμῖν τὰ ὀφειλήματα ἡμῶν, ὡς καὶ ἡμεῖς ἀφίεμεν τοῖς ὀφειλέταις ἡμῶν» (Ματθ. 6, 12.) ἀναφέρεται στην ευχαριστιακὴ και ἐσχατολογικὴ Κυριακὴ Προσευχὴ⁸³. Εὰν ἡ ἀφεση ἦταν ἀπλῶς μη - τιμωρία ἢ ψυχολογικὴ ἐξάλειψη τῆς αμαρτίας, δηλαδή το παρελθόν ως ἀνεξάλειπτη πραγματικότητα, τότε ο Θεός και οἱ ἀνθρώποι τυγχάνουν δέσμοι τῶν γεγονότων⁸⁴. Ὅταν ὁμοῦς ο Θεός λέγει: «καὶ τῶν ἀμαρτιῶν αὐτῶν καὶ τῶν ἀνομιῶν αὐτῶν οὐ μὴ μνησθῶ ἐτι» (Ἑβρ. 8, 12.) ἐκφέρει ὄντολογικὴ και ὄχι ἀπλῶς δικανικὴ ἀπόφαση, δηλαδή ὅτι Αὐτός δεν θυμάται παῦει να ὑπάρχει, ὅποτε ο αμαρτωλός δεν καθορίζεται ὄντολογικῶς ἀπὸ αὐτό που «ἦταν», ἀλλὰ ἀπὸ αὐτό που «θὰ εἶναι»⁸⁵. β) Εφ' ὅσον ἡ ἀφεση τῶν αμαρτιῶν θεωρηθεῖ ὄντολογικῶς, δηλαδή ως ἐξάλειψη τοῦ ἰδίου τοῦ γεγονότος τῆς αμαρτίας και ὄχι ἀπλῶς τῶν συνεπειῶν τῆς, τότε πρόκειται για ἐσχατολογικὴ ὄντολογία, ἡ ὁποία για τὴν ἠθικὴ πράξη σημαίνει ὅτι κανένας ἀνθρώπος δεν εἶναι αὐτό που εἶναι, ἀλλὰ αὐτό που θα εἶναι «ἐν τῇ ἐσχάτῃ ἡμέρᾳ», και, δεδομένου ὅτι το μέλλον εὐρίσκεται στα χέρια τοῦ Θεοῦ, ἐπετα πῶς οὐδεμία κρίση για τὸν συνάνθρωπο δεν πρέπει να ἔχει ὄντολογικὸ χαρακτήρα⁸⁶.

Συμπερασματικῶς, ἡ ἠθικὴ εἶναι ἀποδεκτὴ ὅταν υποτάσσεται στην ὄντολογία, ὅταν δηλαδή πηγάζει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὅτι υπέρτατη ἀξία δεν εἶναι το ἀγαθόν, οὔτε ἡ εὐδαιμονία, ἀλλὰ ἡ ὑπαρξὴ⁸⁷.

Στον Ἀρχέγονο Χριστιανισμό οἱ ἠθικὲς ἀπαιτήσεις ἀπευθύνονταν μόνον στα μέλη τῆς Ἐκκλησίας ως συνέπεια τῆς πραγματοποιουμένης «καινῆς πίστεως» στους κόλπους Αὐτῆς⁸⁸. Ἡ στάση αὐτὴ δεν πρέπει να ἐρμηνευθεῖ ως ἀδιαφορία για τὴν ἠθικὴ κατάσταση τοῦ μεσογειακοῦ κόσμου, ἀλλ' ὀφειλόταν στο ὅτι οἱ κοινωνίες δεν δύνανται να μεταβληθοῦν σε Βασιλεία τοῦ Θεοῦ ως ἀποτέλεσμα ἱστορικῶν και μόνον

---

⁸¹ Ἐνθ. ἀνωτ.

⁸² Ἐνθ. ἀνωτ.

⁸³ Ἐνθ. ἀνωτ.

⁸⁴ Ἐνθ. ἀνωτ. σελ. 530 - 531.

⁸⁵ Ἐνθ. ἀνωτ., σελ. 531.

⁸⁶ Ἐνθ. ἀνωτ.

⁸⁷ Ἰωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Περγάμου, «Ὀντολογία και ἠθικὴ», ἐνθ. ἀνωτ.

⁸⁸ Ἰωάνν. Ζηζιούλα Μητροπολίτου Περγάμου, *Ἐλληνισμός και Χριστιανισμός - Ἡ συνάντηση τῶν δύο κόσμων*, ἐκδ. Ἀποστολικὴ Διακονία, Αθήνα 2003, σελ. 122.

εξελίξεων⁸⁹. Βεβαίως, ο Αρχέγονος Χριστιανισμός δεν αδιαφόρησε για τα κοινωνικά ιδεώδη του ελληνικού κόσμου, καθ' ότι και επί παραδείγματι, στην «Προς Φιλιππησίους» επιστολή του Παύλου (4, 8) υπάρχει κατάλογος αρετών που θυμίζουν ιδεώδη του Ελληνισμού: «ὅσα ἐστὶν ἀληθῆ, ὅσα σεμνά, ὅσα δίκαια, ὅσα ἀγνά, ὅσα προσφιλή, ὅσα εὖφημα, εἴ τις ἀρετὴ καὶ εἴ τις ἔπαινος, ταῦτα λογίζεσθε»⁹⁰. Πλην όμως, τα ηθικά αυτά ιδεώδη της κοινωνίας δεν έχουν αξία καθ' εαυτά, αλλά εφ' όσον συμπίπτουν με την «ἐν Χριστῷ ζωὴν» και τις συνέπειές της στην πράξη⁹¹.

---

⁸⁹ Ἐνθ. ανωτ., σελ. 122 - 123.

⁹⁰ Ἐνθ. ανωτ., 124.

⁹¹ Ἐνθ. ανωτ., σελ. 125.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

Η ΚΡΙΣΙΜΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΟΙ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΡΙΖΕΣ ΤΟΥ ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ ΜΕΤΑ ΣΥΝΤΟΜΟΥ ΠΑΡΕΚΒΑΣΕΩΣ

I - 1) Η ΚΡΙΣΙΜΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΙΩΑΝΝΗ ΖΗΖΙΟΥΛΑ

Η Οικολογική ή Περιβαλλοντική Ηθική (Ecoethics ή Environmental Ethics) δεν αποτελεί παραδοσιακό κλάδο της Ηθικής, επειδή τα ζητήματα που την επέβαλαν τυγχάνουν και αυτά καινοφανή (αρχόμενα μετά την αυγή του 20^{ου} αι.) και ορίζεται ως η επιστήμη που εξετάζει τις ηθικές σχέσεις του ανθρώπου με το περιβάλλον, ασχολούμενη μάλιστα και με την ηθική υπόσταση του φυσικού κόσμου, αρχικώς στο επίπεδο της αναγνωρίσεως τοιαύτης υποστάσεως και εν συνεχεία στο επίπεδο της περιγραφής, αιτιολογήσεως και αξιολογήσεώς της¹.

Ο Κάλλιστος Ware, ο οποίος τυγχάνει συναντιλήπτωρ της οικοθεολογίας (ecotheology) του Ιωάννου Ζηζιούλα, αναφέρει ότι στην Γραφή το ουράνιο τόξο συνδέεται ιδιαιτέρως με τη διήγηση του Κατακλυσμού: *«τοῦτο τὸ σημεῖον τῆς διαθήκης, ὃ ἐγὼ δίδωμι ἀνὰ μέσον ἐμοῦ καὶ ὑμῶν καὶ ἀνὰ μέσον πάσης ψυχῆς ζώσης, ἣ ἔστι μεθ' ἡμῶν εἰς γενεὰς αἰωνίους· τὸ τόξον μου τίθημι ἐν τῇ νεφέλῃ καὶ ἔσται εἰς σημεῖον διαθήκης ἀνὰ μέσον ἐμοῦ καὶ τῆς γῆς»* (Γεν. 9, 12 - 13.)². Καθίσταται συνειδητό, τοιουτοτρόπως, ότι η ανθρωπότητα αποτελεί το «περιβάλλον» για τα άλλα πλάσματα και το περιβάλλον της ανθρωπότητας και από κοινού όλα εξαρτώνται από την ίδια γη, τον ίδιον αέρα και το ίδιο νερό³.

Ο Μητροπολίτης Περγάμου, από το 1989, ανέφερε ότι το οικολογικό πρόβλημα ίσως είναι το πρώτιστο πρόβλημα της σημερινής ανθρωπότητας, καθ' ότι δεν αφορά μόνον την ποιότητα της ζωής, αλλά αυτήν ταύτην τη ζωή της ανθρωπότητας και ίσως συνόλου του πλανήτη, όταν μάλιστα το εύρος των αποτελεσμάτων των ὀρων «κακό» ή «ἀμαρτία», ως καθολικής ερημώσεως και αφανισμού, ευρίσκει σε αυτό την εκπλήρωσή του⁴. Γι' αυτό: 1) Ο μακαριστός Οικουμενικός πατριάρχης Δημήτριος

---

¹ Ε. Δ. Πρωτοπαπαδάκη, *Οικολογική Ηθική*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 2005, σελ. 15 - 17.

² Κάλλ. Ware, «Κάτω από το σημείο του ουράνιου τόξου», εν *Οικολογική κρίση και ελπίδα*, μτφρ. Πολυξ. Τσαλίκη - Κιοσόγλου, εκδ. Ακρίτας, Αθήνα 2008, σελ. 19 - 20.

³ Ένθ. ανωτ., σελ. 20.

⁴ Ιωάννου (Ζηζιούλα), Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, «Το οικολογικό πρόβλημα και η ευθύνη της Θεολογίας», εν Χρ. Γ. Ρώμας (επιμ.), *Κόσμος Λύτρον - Τα Αγαθόνικεια - ήτοι κείμενα θεολογικά*

εξέδωσε μήνυμα, την 1^η - 9^{ου} - 1989, ζητώντας η πρώτη Σεπτεμβρίου, που είναι η αρχή του εκκλησιαστικού έτους, να είναι για την Ορθόδοξη Εκκλησία ημέρα αναπέμψεως δεήσεων προς τον Θεό υπέρ της προστασίας του φυσικού περιβάλλοντος και ανέθεσε σε υμνογράφο μοναχό του Αγίου Όρους τη συγγραφή ειδικής ακολουθίας για το περιβάλλον, η οποία θα χρησιμοποιείται από την Ορθόδοξη Εκκλησία την ημερομηνία αυτή εκάστου έτους⁵. 2) Από το Οικουμενικό Πατριαρχείο επηκολούθησε σειρά δραστηριοτήτων, όπως Διεθνείς Διασκέψεις θρησκευτικών ηγετών, επιστημόνων, εμπειρογνομόνων, σεμινάρια για νέους κληρικούς κ.ο.κ., υπό την αιγίδα του Οικουμενικού Πατριάρχου Βαρθολομαίου, με στόχο την προώθηση της οικολογικής συνειδήσεως μεταξύ των χριστιανών και όχι μόνον⁶. Επομένως τυγχάνει αναγκαίο για τους Ορθοδόξους όπως εντάξουν το πρόβλημα στις πλέον επείγουσες προτεραιότητές τους, αλλιώς, κατά την έκφραση του Σεβασμιωτάτου, «καθίστανται ύπόλογοι έναντι του Θεού για την πιο ασυγχώρητη όλιγορία και άμαρτία»⁷. Αναλυτικώς, η οικολογική κρίση αποτελεί πνευματικό πρόβλημα, καθ' ότι: 1) Ο κλιμακούμενος μεταπτωτικός θρυμματισμός της ορθής σχέσεως ανθρώπου και γης - φυσικού περιβάλλοντος ευρίσκεται, προιόντος του χρόνου, σε τόσο μεγάλο βαθμό επικινδυνότητας, ώστε η Εκκλησία να πρέπει να εισαγάγει στη διδασκαλία της το ζήτημα της οικολογικής αμαρτίας προς το φυσικό περιβάλλον και να επεκτείνει το θέμα της μετανοίας ως προς την κάλυψη των ζημιών των ανθρώπων, ατομικώς και κοινωνικώς, έναντι της φύσεως⁸. 2) Η ρήξη της ορθής σχέσεως ανθρώπου – φύσεως οφείλεται στην άνοδο του ατομισμού (Individualismus) στον πολιτισμό μας, στο

περί της εν Χριστώ σωτηρίας και της Εκκλησίας, εκδ. Ευεργέτις, σειρ. τρίτη: Περγαμηνά, αρ. 4: Εκκλησιολογικά, μτφρ. Ελ. Γκανούρη, Μέγαρο 2014, σελ. 22. Πρβλ., Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Περγάμου, «Ο άνθρωπος, Ιερέας της κτίσεως (Συμβολή στη συζήτηση του οικολογικού προβλήματος)», εν Andr. Walker και Κ. Καρράς (επιμ.), *Ζωντανή Ορθοδοξία στον σύγχρονο κόσμο*, μτφρ. Ιωσήφ. Ροηλίδη, εκδ. Βιβλιοπωλείον της "Εστίας" - Ι. Δ. Κολλάρου & ΣΙΑΣ Α.Ε., Αθήνα 2001, σελ. 215· και, Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, «Η Ορθοδοξία και το πρόβλημα της προστασίας του φυσικού περιβάλλοντος», εν Χρ. Γ. Ρώμας (επιμ.), *Κόσμος Λύτρον - Τα Αγαθονίκεια - ήτοι κείμενα θεολογικά περι της εν Χριστώ σωτηρίας και της Εκκλησίας*, σειρ. τρίτη: Περγαμηνά, αρ. 4, Εκκλησιολογικά, εκδ. Ευεργέτις, Μέγαρο 2014, σελ. 79.

⁵ Ιωάννου (Ζηζιούλα) - Μητροπολίτου Περγάμου, «Ο άνθρωπος, Ιερέας της κτίσεως (Συμβολή στη συζήτηση του οικολογικού προβλήματος)», εν Andr. Walker και Κ. Καρράς (επιμ.), *Ζωντανή Ορθοδοξία στον σύγχρονο κόσμο*, ένθ. ανωτ., σελ. 215.

⁶ (Ιωάννου Ζηζιούλα), «Η παρέμβαση του Μητροπολίτη Ιωάννη (Ζηζιούλα), εκπροσώπου του Οικουμενικού Πατριάρχου στην παρουσίαση της εγκυκλίου του Πάπα "Laudatio Si" για την προστασία του περιβάλλοντος (18. 6. 20115)» (μτφρ. Ιωάνν. Λότσιος), εν *ΘΕΟΛΟΓΙΑ* 86 : 2 (2015), σελ. 370.

⁷ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, «Η Ορθοδοξία και το πρόβλημα της προστασίας του φυσικού περιβάλλοντος», ένθ. ανωτ., σελ. 80.

⁸ (Ιωάννου Ζηζιούλα), «Η παρέμβαση του Μητροπολίτη Ιωάννη (Ζηζιούλα), εκπροσώπου του Οικουμενικού Πατριάρχου στην παρουσίαση της εγκυκλίου του Πάπα "Laudatio Si" ...», ένθ. ανωτ. σελ. 372 - 373.

πλαίσιο του οποίου η οικολογική κρίση συμβαδίζει με την εξάπλωση της κοινωνικής αδικίας⁹. 3) Η οικολογική αμαρτία είναι αμαρτία εναντίον του Θεού, αλλά και του «πλησίον» και μάλιστα του χρόνου των άλλων, του ιδικού μας και των μελλοντικών γενεών¹⁰.

Από την άλλη, το πρόβλημα συνδέεται με τη θεολογία, καθ' ότι: 1) Η απεριόριστη αξιοποίηση του υλικού της δημιουργίας, δίχως σεβασμό στην ακεραιότητα και στην ιερότητά του, αντιτίθεται στην Ενανθρώπηση του Υιού του Θεού, ο Οποίος, προσλαμβάνοντας την ανθρωπίνη φύση, αφ' ενός ανέλαβε την υλική δημιουργία στο σύνολό της, αφ' ετέρου ήλθε να σώσει όχι μόνον την ανθρωπότητα, αλλά ολόκληρη τη Φύση, η οποία «*συστενάζει*» και «*συνωδύνει*» (Ρωμ. 8, 23) προσδοκούσα τη σωτηρία της δια της ανθρωπότητας¹¹. 2) Σχετίζεται με την καρδιά της Εκκλησίας, την Θεία Ευχαριστία, κατά την τέλεση της οποίας η Εκκλησία, με τη μορφή του Άρτου και του Οίνου, προσφέρει ευγνωμόνως τον υλικό κόσμο στον Δημιουργό, ως αντίδοση του θείου δώρου προς τους ανθρώπους¹². Η δημιουργία, δηλαδή, δηλώνεται επισήμως ως δώρο του Θεού και τα ανθρώπινα όντα, ιδιοποιούμενα την πράξη της δημιουργίας ως ιερείς, θα άρουν («*who lift it up*») [σταυρικός, θα λέγαμε] την αγιότητα της θείας ζωής¹³. Αυτό ανακαλεί στη μνήμη τα προσευχητικά λόγια του Αγίου Φραγκίσκου της Ασίζης, με τα οποία αρχίζει η εγκύκλιος «*Laudato Si*» του Πάπα Φραγκίσκου: «*Δόξα σοι Κύριε διὰ τῆς ἀδελφῆς μας Μητέρας Γῆς*»¹⁴.

Υπάρχουν δύο κατηγορίες χριστιανών που αδιαφορούν για το οικολογικό πρόβλημα: 1) Όσοι πιστεύουν ότι σκοπός της Εκκλησίας είναι μονάχα η σωτηρία των ψυχών, για την οποία κάθε τι υλικό τυγχάνει δευτερεύον –αν όχι εμπόδιο–, οπότε ο παρών κόσμος προώριστα να αντικατασταθεί στη Βασιλεία του Θεού από έναν άυλο¹⁵. 2) Όσοι πιστεύουν ότι το πρόβλημα στη φύση του είναι πολιτικό, τεχνοκρατικό, επιστημονικό¹⁶.

Η θεολογία οφείλει να ενδιαφερθεί και να προσφέρει στη συνεργασία για την επίλυση του ζητήματος, επειδή: 1) η σχέση της πίστεως με βασικά θέματα ζωής και θανάτου ευρίσκει απόλυτη εφαρμογή στο οικολογικό πρόβλημα, 2) αλήθεια που δεν

---

⁹ Ένθ. ανωτ., σελ. 373.

¹⁰ Ένθ. ανωτ.

¹¹ Ένθ. ανωτ., σελ. 372.

¹² Ένθ. ανωτ., σελ. 373

¹³ Ένθ. ανωτ.

¹⁴ Ένθ. ανωτ., σελ. 372.

¹⁵ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, « Η Ορθοδοξία και το πρόβλημα της προστασίας του φυσικού περιβάλλοντος», ένθ. ανωτ., σελ. 79.

¹⁶ Ένθ. ανωτ.

προσφέρει ζωή στερείται νοήματος, 3) η θεολογία και η Εκκλησία δικαίως κατηγορήθηκαν ότι έχουν κάποια σχέση με τις ρίζες του προβλήματος¹⁷. επομένως, 4) η Εκκλησία και η θεολογία υπάρχουν για να φανερώσουν τον σωστικό λόγο και το έργο του θεού για ολόκληρο τον κόσμο¹⁸.

Οι δυτικές κοινωνίες, πάντως, αναζήτησαν πιθανές λύσεις του προβλήματος από την ηθική, είτε αυτή επιβάλλεται από την κρατική νομοθεσία, είτε από εκκλησιαστικές διδασκαλίες, είτε από την εκπαίδευση κ.λ.π.¹⁹. Η ηθική όμως προϋποθέτει βαθειά υπαρξιακά κίνητρα για να λειτουργήσει, επειδή οι άνθρωποι, χρησιμοποιώντας τη «λογική» ή την «ήθική» αιτιολόγηση, δεν εγκαταλείπουν ευκόλως το βιοτικό τους επίπεδο, κυρίως όταν οι ηθικοί κανόνες, αποσυνδεθέντες από τη θρησκευτική πίστη, φαίνονται να στερούνται όλο και περισσότερο νοήματος²⁰. Ακόμη, η ηθική (ως σύνολο κανόνων συμπεριφοράς) ενέχει τόσες αντιφάσεις μεταξύ των διαφόρων συστημάτων και των ηθικών κανόνων, ώστε κανένας δεν γνωρίζει τι είναι λάθος και τι σωστό στο δεδομένο χρόνο²¹. Οι δύο παγκόσμιοι πόλεμοι και οι καταστροφικές συνέπειές τους έσβησαν την αισιοδοξία των προφητών του Διαφωτισμού, ότι, καλλιεργώντας τη λογική και διαδίδοντας τη γνώση, ο εικοστός αιώνας θα ήταν παραδεισένιος για την ανθρωπότητα²². Ο σύγχρονος δυτικός άνθρωπος φαίνεται: 1) Ότι παραπαίει μεταξύ του Ορθολογισμού, ως ηθικής της ισορροπίας και του μέτρου, και της αρνήσεως του ορθού λόγου, μέσω ενός μυστικισμού που οδηγεί στη λατρεία της Φύσεως, όθεν και η ροπή προς τα Ανατολικά Θρησκευόμενα²³. 2) Αποτινάσσει μετ' αγανακτήσεως τους ηθικούς κανόνες - αξίες που του είχε επιβάλλει η διαχρονική παράδοση ενός χριστιανικού πολιτισμού αποδεικνύοντας το κανονιστικό οικοδόμημα ως «φυλακή»²⁴. Οι

---

¹⁷ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, «Το οικολογικό πρόβλημα και η ευθύνη της θεολογίας», ένθ. ανωτ., σελ. 22 - 23.

¹⁸ Ιωάννου (Ζηζιούλα) - Μητροπολίτου Περγάμου, «Ο άνθρωπος, Ιερέας της κτίσεως (Συμβολή στη συζήτηση του οικολογικού προβλήματος)», εν Andr. Walker και Κ. Καρράς (επιμ.), *Ζωντανή Ορθοδοξία στον σύγχρονο κόσμο*, ένθ., ανωτ., σελ. 215.

¹⁹ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, «Το οικολογικό πρόβλημα και η ευθύνη της Θεολογίας», ένθ. ανωτ., σελ. 23.

²⁰ Ένθ. ανωτ.

²¹ Ιωάννου (Ζηζιούλα) - Μητροπολίτου Περγάμου, «Ο άνθρωπος, Ιερέας της κτίσεως (Συμβολή στη συζήτηση του οικολογικού προβλήματος)», εν Andr. Walker και Κ. Καρράς (επιμ.), *Ζωντανή Ορθοδοξία στον σύγχρονο κόσμο*, ένθ., ανωτ., σελ. 225

²² Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, «Το οικολογικό πρόβλημα και η ευθύνη της Θεολογίας», ένθ. ανωτ.

²³ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, «Η Ορθοδοξία και το πρόβλημα της προστασίας του φυσικού περιβάλλοντος», ένθ. ανωτ., σελ. 94.

²⁴ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου Ιωάννου, «Η ευχαριστιακή θεώρησις του κόσμου και ο σύγχρονος άνθρωπος», εν Χρ. Γ. Ρώμας (επιμ.), *Κόσμος Λύτρον - Τα Αγαθόνικεια - ήτοι*

νομοθετικές λύσεις προϋποθέτουν τη μετάθεση του προβλήματος στους πολιτικούς, ούτως ώστε να νομοθετήσουν μέσω των κοινοβουλίων τους, πλην όμως τούτο δεν αποβαίνει λειτουργικό, επειδή τα κοινοβούλια εξαρτώνται από τους ψήφους των ανθρώπων, οι οποίοι, λόγω της εσφαλμένης πνευματικής στάσεως που δημιουργεί ο εγωκεντρισμός τους, ζητούν να προσλάβουν όλο και περισσότερα οφέλη και σπανίως διατίθενται να απολέσουν τα προνόμιά τους, τ.ε. να προβούν σε θυσίες²⁵. Για παράδειγμα πριν από το 2001, επειδή υπήρχε πρόβλημα μόλυνσεως στη βιομηχανική περιοχή του Λαυρίου, ψηφίστηκαν νόμοι απαγορευτικοί της ιδρύσεως περισσότερων εργοστασίων εκεί και εργοστάσια διέκοψαν τη λειτουργία τους, αλλά η ανεργία αυξήθηκε σε τέτοιο ποσοστό, ώστε να γίνονται συχνάκις διαδηλώσεις, με αποτέλεσμα η Εκτελεστική Εξουσία να σκέπτεται την επαναλειτουργία αυτών²⁶. Έτσι, προέκυψε το εξής δίλημμα: σωστή δράση είναι να αφεθούν να πεινάσουν οι άνθρωποι ή να αφεθούν να πεθάνουν εξ αιτίας της μολυσμένης ατμοσφαιράς²⁷. Αξιοσημείωτο τυγχάνει ότι, κατά τη φιλοσοφική ηθική, το λογικώς παράδοξο του δημοκρατικού ήθους έγκειται στο αμφιλεγόμενο και ανεπαρκές της αρχής της πλειοψηφίας, εν σχέσει προς την βούληση και την κρίση του δημοκράτη²⁸.

Ο Ιωάννης Ζηζιούλας, εν γένει, αμφισβητεί την εναπόθεση όλων των ελπίδων αντιμετώπισεως του οικολογικού προβλήματος στην πολιτική και την τεχνολογία, καθ' ότι στην ιστορία οι θεωρίες τους αποδείχθηκαν ανεφάρμοστες²⁹. Στις μεταπτυχιακές σπουδές στο πανεπιστήμιο του Harvard ο Σεβασμιώτατος Περγάμου επηρεάστηκε βαθέως από τους Paul Tillich, George Florovsky και Werner Jaeger³⁰. Ο Tillich ήταν γνωστός ιδίως για τη «μέθοδο της συσχετίσεως (*correlation*)», έχοντας ως βασικό μέλημα την εξεύρεση τρόπου συσχετίσεως της χριστιανικής πίστεως μετά του πολιτισμού, επειδή θεωρούσε την θρησκεία βασική διάσταση της ανθρωπίνης

κείμενα θεολογικά περί της εν Χριστώ σωτηρίας και της Εκκλησίας, σειρά τρίτη: Περγαμηνά, αρ. 4: Εκκλησιολογικά, εκδ. Ευεργέτις, Μέγαρα 2014, σελ. 104 - 105.

²⁵ Ιωάννου (Ζηζιούλα) - Μητροπολίτου Περγάμου, «Ο άνθρωπος, Ιερέας της κτίσεως (Συμβολή στη συζήτηση του οικολογικού προβλήματος)», εν Andr. Walker και Κ. Καρράς (επιμ.), *Ζωντανή Ορθοδοξία στον σύγχρονο κόσμο*, ένθ. ανωτ., σελ. 224 - 225.

²⁶ Ένθ. ανωτ., σελ. 225.

²⁷ Ένθ. ανωτ.

²⁸ Παν. Ν. Πανταζάκου, *Ηθική και Δημοκρατία - από την αρχαιότητα έως τις μέρες μας*, εκδ. Ινστιτούτο του Βιβλίου Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2012, σελ. 79 - 81.

²⁹ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, «Η Ορθοδοξία και το πρόβλημα της προστασίας του φυσικού περιβάλλοντος», ένθ. ανωτ., σελ. 91 - 92.

³⁰ Παντ. Καλαϊτζίδη, «Ακαδημαϊκός Έπαινος Μητροπολίτη Περγάμου Ιωάννη Δ. Ζηζιούλα», εν Παντ. Καλαϊτζίδης & Νικ. Ασπρούλης (εποπτεία - συντονισμός ύλης), *Πρόσωπο, Ευχαριστία και Βασιλεία του Θεού σε ορθόδοξη και οικουμενική προοπτική - Σύναξις Ευχαριστίας προς τιμήν του Μητροπολίτη Περγάμου Ιωάννη Δ. Ζηζιούλα*, εκδ. Εκδοτική Δημητριάδος, Βόλος 2016, σελ. 304.

υπάρξεως και ουσία του πολιτισμού³¹. Χρησιμοποιώντας μάλιστα το «*ἀπόλυτο*» ως έννοια - κλειδί για την προσέγγιση του Θεού, χαρακτήριζε την πίστη ως το γεγονός της συναρπαγής του ανθρώπου από ένα έσχατο ενδιαφέρον³². Κατά τον Σεβασμιώτατο Χρυσόστομο Σαββάτο, ο Σεβασμιώτατος Περγάμου, δημιουργικώς επηρεασθείς από τον Tillich, υποστηρίζει ότι το Δόγμα καθίσταται το πρότυπο για τη συγκρότηση της ανθρωπίνης υπάρξεως, οπότε η θεολογία, απομακρυνθείσα από την έννοια του συστήματος, αποβαίνει υπαρξιακή υπόθεση για τον άνθρωπο καθ' εαυτόν και για την άλλη δημιουργία³³. Τοιουτοτρόπως, ένα πρόβλημα που σε συγκεκριμένη χρονική περίοδο του παρελθόντος ήταν θεολογικό με πρόσχημο την ιστορία της θεολογίας (Τριαδολογία, Χριστολογία), σήμερα συνεχίζει να υφίσταται ως θεολογικό πρόβλημα, αλλά με υπαρξιακές διαστάσεις (η σημασία του Δόγματος για τη δημιουργία, τον άνθρωπο, το περιβάλλον)³⁴. Και ο π. George Florovsky έχει ασχοληθεί με το θέμα της συνδέσεως πίστεως και πολιτισμού, τουλάχιστον σε δύο δοκίμιά του, αλλά περισσότερο ιστορικά, παρά συστηματικά. Στο ένα δοκίμιο (πρωτοδημοσιευθέν το 1955) αναφέρει, μεταξύ των άλλων, πως η μεγαλύτερη σύγχρονη πολιτισμική ένταση εντοπίζεται μεταξύ των ανταγωνιζομένων πίστεων³⁵ και ότι χρειάζεται μία θεολογία του πολιτισμού, ακόμη και για τις καθημερινές αποφάσεις³⁶, ενώ στο άλλο δοκίμιο (πρωτοδημοσιευθέν το 1952) αναφέρει περί του εκκλησιαστικοποιημένου ελληνισμού των πρώτων βυζαντινών αιώνων³⁷.

Τα ανωτέρω σημειώθηκαν, δοθέντος ότι, κατά τον Ιωάννη Ζηζιούλα, αφ' ενός στον όρο «πολιτισμός» εμπεριέχεται η έννοια της ιερότητας, αφ' ετέρου το οικολογικό πρόβλημα αφορά της απώλεια της ιερότητας της Φύσεως μέσα σε αυτόν,

---

³¹ Νικ. Ασπρούλη, «Η νεοπατερική μεθοδολογία του Μητροπολίτη Περγάμου: από τον π. Γεώργιο Φλωρόφσκυ στην θεολογική γενιά του '60», εν Παντ. Καλαϊτζίδης & Νικ. Ασπρούλης (εποπτεία - συντονισμός ύλης), *Πρόσωπο, Ευχαριστία και Βασιλεία του Θεού σε ορθόδοξη και οικουμενική προοπτική - Σύναξις Ευχαριστίας προς τιμήν του Μητροπολίτη Περγάμου Ιωάννη Δ. Ζηζιούλα*, εκδ. Εκδοτική Δημητριάδος, Βόλος 2016, σελ. 36 -37.

³² Ένθ. ανωτ.

³³ Χρυσοστ. Σαββάτου Μητροπολίτη Μεσσηνίας - Καθηγητή του πανεπιστημίου Αθηνών, «Ιωάννης Ζηζιούλας Μητροπολίτης Περγάμου - Ακαδημαϊκός. Ο Οικουμενικός Διδάσκαλος της Θεολογίας και ο Ορθόδοξος Θεολόγος της Εκκλησίας», εν *Εκκλησία και Κοινωνία - Ο Διάλογος θα ενώσει τον κόσμο και την κοινωνία*, εκδ. Ιερά Μητρόπολη Μεσσηνίας, Καλαμάτα 2017, σελ. 343.

³⁴ Ένθ. ανωτ.

³⁵ Γεωργ. Φλωρόφσκυ, «Πίστη και πολιτισμός», εν *Έργα*, τόμ. 2, μτφρ. Ν. Πουρναρά, εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1982, σελ. 13.

³⁶ Ένθ. ανωτ., σελ. 26.

³⁷ Γεωργ. Φλωρόφσκυ, «Χριστιανισμός και πολιτισμός», εν *Έργα*, τόμ. 2, μτφρ. Ν. Πουρναρά, εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1982, σελ.154.

οπότε συμπεραίνεται ότι πρόκειται περί πολιτισμικής κρίσεως³⁸. Εκτός τούτου, η θεολογία επιβάλλεται και επιτάσσεται να σχετίζεται με τη δημιουργία πολιτισμού, επειδή οι άλλες ανθρώπινες δραστηριότητες εμφανίστηκαν ανίσχυρες στον χειρισμό καταστάσεων όπως εκείνη του οικολογικού προβλήματος³⁹.

Οι προς υπέρβαση τρόποι της τωιαύτης κρίσεως είναι δύο: 1) Της ειδωλολατρίας, ο οποίος αντιμετωπίζει τον άνθρωπο ως «μέρος του κόσμου», τον οποίο ο ειδωλόλατρες, θεωρώντας τον ιερό, τον σέβεται μέχρι λατρίας και δεν τον καταστρέφει, πλην όμως δεν ανησυχεί για την τύχη του, καθ' ότι πιστεύει στην αιωνιότητά του (*aeternitae mundi*) και δεν διαβλέπει καμία ανάγκη προς μετασχηματισμόν αυτού ή υπερβάσεως των ορίων του⁴⁰. 2) Της χριστιανικής τοποθετήσεως, κατά την οποία ο χριστιανός σέβεται, χωρίς να τον λατρεύει, τον κόσμο ως ιερό, όχι επειδή εμπεριέχει στη φύση του την θεϊκή παρουσία (*pantheismus*), αλλά επειδή ευρίσκεται σε διαλεκτική σχέση μετά του Θεού, θεωρώντας τον άνθρωπο ως τον μοναδικό συνδετικό κρίκο μεταξύ του Θεού και της άλλης δημιουργίας⁴¹. Εξ άλλου, κατά την ηθική φιλοσοφία, ο πανθεισμός καταργεί την ηθική, γιατί αίρει παντελώς την δυνατότητα ελευθερίας της βουλήσεως, ενώ παραλλήλως δεν αφήνει χώρο για τον ηθικό ψόγο και την αμαρτία⁴². Συνεπώς προσδίδει στον άνθρωπο βαρεία ευθύνη, καθ' ότι, ως κρίκος συνδεσιμότητας, είναι το μοναδικό πρόσωπο στη δημιουργία, δηλαδή ο μοναδικός και βαθέως σεβόμενος αυτήν, ο οποίος, αποβλέποντας στη διατήρηση και στην καλλιέργειά της, ενσωματώνει σε αυτήν μορφές πολιτισμού που θα την ανυψώσουν στο ανθρώπινο επίπεδο, τ.ε. στην αιωνία επιβίωση και σωτηρία⁴³.

Η θεολογία και η Εκκλησία πρέπει να συμπεριλάβουν, πέραν από τη λογική προδιαγραφή της συμπεριφοράς, περιοχές υπαγόμενες προ-Διαφωτιστικώς στη

---

³⁸ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου Ιωάννου, «Ο άνθρωπος ως “Ιερέυς”, η ελπίδα και “αποκαταδοκία” της κτίσεως», εν Χρ. Γ. Ρώμας (επιμ.), *Κόσμον Λύτρον - Τα Αγαθονίκεια - ήτοι κείμενα θεολογικά περί της εν Χριστώ σωτηρίας και της Εκκλησίας*, σειρ. τρίτη: Περγαμηνά, αρ. 4: Εκκλησιολογικά, μτφρ. Ελ. Γκανούρη, εκδ. Ευεργέτις, Μέγαρο 2014, σελ. 67.

³⁹ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, «Ο κόσμος ως κτίση: Τα όρια και οι κίνδυνοι της κτίσεως», εν Χρ. Γ. Ρώμας (επιμ.), *Κόσμον Λύτρον - Τα Αγαθονίκεια - ήτοι κείμενα θεολογικά περί της εν Χριστώ σωτηρίας και της Εκκλησίας*, σειρ. τρίτη: Περγαμηνά, αρ. 4: Εκκλησιολογικά, μτφρ. Ελ. Γκανούρη, Μέγαρο 2014, σελ. 37 - 38.

⁴⁰ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, «Ο άνθρωπος ως “Ιερέυς”, η ελπίδα και “αποκαταδοκία”» της κτίσεως, ένθ. ανωτ., σελ. 67 - 68.

⁴¹ Ένθ. ανωτ., σελ. 67.

⁴² Ευάγγ. Πρωτοπαπαδάκη, «Περιβαλλοντική Ηθική και σύγχρονη φιλοσοφική διάνοηση», εν Ιωάνν. Μπουγάς (επιμ.), *Σύγχρονα ηθικά προβλήματα*, εκδ. Έλυτρον, Καλαμάτα 2008, σελ. 55.

⁴³ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, «Ο άνθρωπος ως “Ιερέυς”, η ελπίδα και “αποκαταδοκία” της κτίσεως, ένθ. ανωτ., σελ. 68.

μυθολογία, στη φαντασία και σε ό,τι είναι μυστηριακό και ιερό, όταν μάλιστα μετα-Διαφωτιστικώς εκχωρήθηκε το μη - λογικό στις «καλές τέχνες», τις οποίες διαφοροποίησαν από τη σοβαρή φιλοσοφική ενασχόληση, καταστρέφοντας τοιουτοτρόπως την κατανόηση του περιβάλλοντος κόσμου ως μυστηρίου ή ως ιερής πραγματικότητας ευρύτερας της αντιληπτικής και της συμπεριληπτικής ικανότητας της ανθρώπινης διανοίας, τ.ε. ως «κοσμικής λειτουργίας», όπως την περιγράφει ο άγιος Μάξιμος ο Ομολογητής⁴⁴. Ο άγιος Μάξιμος, στην Χριστολογία του οποίου ο Ιωάννης Ζηζιούλας εκπόνησε ανέκδοτη διδακτορική διατριβή στο πανεπιστήμιο του Harvard, χαρακτηρίζει τον άνθρωπο μικρόκοσμο της δημιουργίας: «*Κατὰ ταύτην δὲ πάλιν εὐμμήτως τὴν εἰκόνα, καὶ τὸν κόσμον ὅλον τὸν ἐξ ὀρατῶν καὶ ἀοράτων συνιστάμενον, ἄνθρωπον ὑπέβαλεν εἶναι· καὶ κόσμον αὐθις, τὸν ἐκ ψυχῆς καὶ σώματος ἄνθρωπον [...] ἡνίκα καὶ ὁ καθ' ἡμᾶς ἄνθρωπος, ὡς μέρος τῷ ὄλῳ, καὶ μικρὸς τῷ μεγάλῳ, συναναστήσεται κόσμῳ*»⁴⁵.

Ο φόβος της ειδωλολατρίας και των συνεπειών της, βεβαίως, δικαιολογεί την εμφάνιση του καθαρού ορθολογισμού, οπότε έπρεπε η Εκκλησία και η θεολογία να έχουν ανακαλύψει καλύτερους τρόπους αντιδράσεως ενώπιον του ενδεχομένου τούτου και όχι τον τρόπο της διασπάσεως του ιερού από το κοσμικό, ιδίως όταν η πίστη στον Χριστό προϋποθέτει την ενότητα του υπερβατικού και του εμμανούς και την ανακεφαλαίωση όλων στο πρόσωπο Αυτού⁴⁶.

Η θεώρηση του κόσμου πρέπει να συμπεριλαμβάνει και τη θρησκευτική και τη λειτουργική (από τη Θεία Λειτουργία) στάση προς τη Φύση⁴⁷. Επομένως, με τα λόγια του Ιωάννου Ζηζιούλα, «*χρειαζόμαστε ένα νέο πολιτισμό, στὸν ὁποῖο ἡ λειτουργικὴ διαστάση θὰ κατέχει κεντρικὴ θέση καὶ πιθανὸν θὰ καθορίζει τις ἠθικὲς ἀρχές. Ἄν ἐπρόκειτο να δώσουμε ἕνα γενικὸ τίτλο σ' αὐτὴν τὴν προσπάθεια, μία κεντρικὴ ἰδέα (μία ἰδέα - κλειδί) αὐτοῦ πού θὰ προσπαθήσουμε νὰ ποῦμε, ὁ τίτλος αὐτὸς θὰ ἦταν: ὁ Ἄνθρωπος ὡς ἱερέας τῆς Δημιουργίας*»⁴⁸. Την έκφραση «*ἱερέας τῆς Δημιουργίας*» την πρωτοχρησιμοποίησε, κατά δήλωσίν του, ο Περγάμου στα πλαίσια της Διεθνούς Διασκέψεως για το Περιβάλλον, η οποία πραγματοποιήθηκε στην Πάτμο με την

---

⁴⁴ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, «Το οικολογικό πρόβλημα και η ευθύνη της Θεολογίας», ένθ. ανωτ., σελ. 24.

⁴⁵ Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ, «Μυσταγωγία», έν PG 91, 684D - 685A και 685C.

⁴⁶ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, ένθ. ανωτ.

⁴⁷ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου Ιωάννου, «Ο κόσμος ως κτίση: Τα όρια και οι κίνδυνοι της κτίσεως», ένθ. ανωτ., σελ. 38.

⁴⁸ (Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, «Το οικολογικό πρόβλημα και η ευθύνη της Θεολογίας», ένθ. ανωτ., σελ. 25.

ευκαιρία της εορτής των 900 χρόνων από της ιδρύσεως της Ιεράς Μονής του Αγίου Ιωάννου⁴⁹, αλλ' εκτενής αναφορά θα γίνει στο οικείο κεφάλαιο. Ο σύγχρονος πολιτισμός έχει ανάγκη ανανεώσεως της αντιλήψεως πως η υπεροχή του ανθρώπου σε σύγκριση με την άλλη δημιουργία δεν συνίσταται στη λογική που έχει, αλλά στη δυνατότητα να «κοινωνεί», δηλαδή στη δυνατότητα να δημιουργεί τέτοιες σχέσεις, ώστε τα επιμέρους όντα να ελευθερώνονται από τον εγωκεντρισμό τους και από τα όριά τους, και να αναφέρονται σε κάτι πέραν του εαυτού τους, σε κάποιο «ἐπέκεινα» - στον Θεό, συμφώνως προς την παραδοσιακή ορολογία⁵⁰.

Ολοκληρώνοντας, ο Ιωάννης Ζηζιούλας, με αυτεπίγνωση και ήθος, σημειώνει: «*Βέβαια, δέν φανταζόμαστε ὅτι ἡ οἰκολογική κρίση θὰ βρεῖ τή λύση της μὲ ὅσα προτείνουμε ἐδῶ. Ἀλλὰ ἐλπίζουμε ὅτι αὐτὲς οἱ ταπεινὲς παρατηρήσεις μπορεῖ νά μὴν εἶναι ἐντελῶς ἄσχετες μὲ τὸ καθῆκον πού ἀντιμετωπίζει ἡ θεολογία στίς κρίσιμες μέρες πού περνοῦμε.*»⁵¹.

I - 2) ΟΙ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΡΙΖΕΣ ΤΟΥ ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ

I - 2 - 1) Οι ιστορικές ρίζες του οικολογικού προβλήματος από τους Προτοχριστιανικούς αιώνες έως την Αναγέννηση.

Ο Ιωάννης Ζηζιούλας, αναφέρει την τοποθέτηση της ιστορικού Lyhn White, η οποία, γράφοντας το 1968 περί των ιστορικών καταβολών του οικολογικού προβλήματος, αποδίδει τούτο κατηγορηματικώς στις λογικοκρατούμενες ανθρωπολογικές αντιλήψεις της Δυτικής διανοητικής παραδόσεως, επιρρίπτοντας μέρος της ευθύνης στη θεολογία και στην Εκκλησία⁵². Ανεξαρτήτως της συμφωνίας ή της διαφωνίας προς αυτή την άποψη, τυγχάνει αναμφισβήτητο πως ο Χριστιανισμός, ως κυρίαρχος πολιτισμικός παράγοντας έως την εποχή, τουλάχιστον,

---

⁴⁹ Ένθ. ανωτ.

⁵⁰ Ένθ. ανωτ.

⁵¹ Ένθ. ανωτ., σελ. 36.

⁵² Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, «Το οικολογικό πρόβλημα και η ευθύνη της Θεολογίας», ένθ. ανωτ., σελ. 26. Πρβλ. L. Jr. White., «Οι ιστορικές ρίζες της οικολογικής μας κρίσης», εν L. Mumford, L. Jr. White, J. Ellul, E. Schwartz, *Η φωτιά του Προμηθέα - κριτικά δοκίμια για τον σύγχρονο τεχνολογικό πολιτισμό*, μτφρ. Ζήσ. Σαρίκα, εκδ. Νησίδες, Σκόπελος, 1998, σελ. 42 - 45.

του Διαφωτισμού, θα πρέπει να έχει διαδραματίσει κάποιον ρόλο στη δημιουργία του προβλήματος⁵³. (Περισσότερα αναφέρονται στο επόμενο υποκεφάλαιο.)

Δοθέντος ότι ο κλασσικός Χριστιανισμός μορφοποιήθηκε εντός των πλαισίων του ιουδαϊκού - σημιτικού τρόπου σκέψεως και του ελληνικού, προαπαιτείται η γνώση των τρόπων με τους οποίους αντιλήφθηκαν τη σχέση ανθρώπου και Φύσεως και τη θέση του Θεού σε αυτή την σχέση τα δύο ρεύματα⁵⁴.

Η ιουδαϊκή νοοτροπία προσέδιδε αποφασιστική σπουδαιότητα στην ιστορία, ειδικώς εκείνης του εκλεκτού λαού του Θεού, θεωρώντας τον Θεό αποκαλυπτόμενο κυρίως μέσω της πορείας της⁵⁵. Η προτεραιότητα της ενασχολήσεως με την ιστορία από ότι με τη Φύση οδήγησε στην πρόταξη της προφητείας, ως εξετάσεως σημαντικών γεγονότων του Ισραήλ και γεγονότων άλλων εθνών (και ατόμων συχνάκις), αποβλέποντας στην τελική έκβαση τούτων, καθ' όσον ανεμένετο η αυτοαποκάλυψη του Θεού, στο βαθμό του τελικού γεγονότος, το οποίο θα υπερέβαινε και θα νοηματοδοτούσε όλα τα προηγούμενα⁵⁶. Θρησκευολογικώς, παρατηρείται ότι ένα λαός νομαδικός, που δεν συνδεόταν με τις κυκλικές συνήθειες της γεωργίας, αφού απέκτησε την εμπειρία μιας σειράς –όπως πίστευε– θαυματουργικών συμβάντων, ομολογούσε πως αυτά κατευθύνονται από μία υπερφυσική και εκτός του ανθρώπου προσωπικότητα, η οποία είχε ένα ειδικό σχέδιο για αυτόν ως σύνολο, οπότε, αξιολογώντας ο εβραίος την ιστορία, μπορούσε να συσχετίσει ευκόλως τον εαυτό του προς τον υλικό κόσμο, ως το στάδιο της εκδιπλώσεως του σχεδίου του Θεού του⁵⁷. Θρησκευοφιλοσοφικώς, εντοπίζεται ότι οι οντολογικές προτιμήσεις του εβραϊκού κοσμοειδώλου αναφέρονται στην ιστορία αντί της Φύσεως, στον χρόνο αντί του χώρου (η εβραϊκή γλώσσα δεν διέθετε εκφράσεις ούτε για τα απλούστερα γεωμετρικά σχήματα), στην εσχατολογία αντί της κοσμολογίας, δοθέντος μάλιστα ότι χαρακτηριστικότερο γνώρισμα της εβραϊκής κοσμοαντίληψεως αποτελεί η έμφαση στη «δημιουργία» - δημιουργικότητα, η οποία περιέχει το καινοτόμο, το ανεπανάληπτο, το απρόβλεπτο⁵⁸.

---

⁵³ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, «Το οικολογικό πρόβλημα και η ευθύνη της Θεολογίας», ένθ. ανωτ.

⁵⁴ Ένθ. ανωτ.

⁵⁵ Ένθ. ανωτ., σελ. 27.

⁵⁶ Ένθ. ανωτ.

⁵⁷ W. Mc Afee, *Τά πέντε μεγάλα ζωντανά θρησκευόμενα*, μτφρ. Σ. Αγουρίδης, εκδ. Άρτος Ζωής, Αθήνα 1990¹, σελ. 19 - 20.

⁵⁸ Μαρ. Π. Μπέγζου, «Είναι και Χρόνος στη Φιλοσοφία της Θρησκείας (Η συμβολή του Oscar Cullman στην Εσχατολογική Οντολογία)», εν *Δελτίον Βιβλικών Μελετών*, Νέα Σειρά, τόμ. 11⁹⁵ (Ιανουάριος - Ιούνιος 1992), σελ. 28 - 30.

Ο ελληνικός πολιτισμός απέδιδε μικρότερη σημασία στην ιστορία, οι φιλόσοφοι και οι επιστήμονες της κλασικής Ελλάδας δυσπιστούσαν προς αυτήν, ένεκα των συνεχών μετατροπών και διαταραχών, ενώ η Φύση παρείχε την αναγκαία ασφάλεια⁵⁹. Επομένως η κοσμολογία αποτελούσε το επίκεντρο των ενδιαφερόντων των φιλοσόφων, που θεωρούσαν τον θεό παρόντα στον κόσμο και ρυθμιστή αυτού μέσω των νόμων του, κυρίως μέσω της κυκλικής κινήσεως και της φυσικής αναπαραγωγής⁶⁰. Κατά την Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Φιλοσοφίας, ο όρος «φύσις»⁶¹: 1) Στην αρχαϊκή σκέψη εννοείται ως η γενεσιουργός δύναμη και η επιστροφή των πραγμάτων του κόσμου. 2) Συνδέεται αμέσως μετά της αμεταβλήτου κοσμικής τάξεως, δηλαδή μετά της ιδέας της επαναλήψεως και της κανονικότητας. 3) Στην κλασική σκέψη η τάξη αυτή θεωρείται πλειστάκις ως αποτέλεσμα της παρουσίας - «έμμενείας» της θεότητας μέσα στη Φύση ή σημάδι ταύτισεως ή εξαντλήσεως μέσα της. 4) Η διαδικασία αποπροσωποποίησης της Φύσεως αρχίζει με τον Αριστοτέλη, αλλά εξακολουθεί να θεωρείται ως το γενεσιουργό, το διατεταγμένο και για αυτό θεοποιημένο πεδίο του κόσμου. Σημειωτέον ότι το θείο στους «φυσιολόγους» Ίωνες στοχαστές του 7^{ου} έως του 5^{ου} π.Χ. αιώνα συμπίπτει με το μεγάλο οργανισμό της Φύσεως, οπότε η ταύτιση προσδίδει στη Φύση υπερτάτη αξία ως γνωστικό αντικείμενο⁶². Πνεύματα με θεολογικές αναλαμπές, όπως ο Αριστοτέλης, δεν απέφυγαν τη λατρεία των άστρων, και ο, κατεξοχήν θεολόγος της κλασικής Ελλάδας, Πλάτων, δεν ενασχολήθηκε πέραν του ενός θεού δημιουργού, ο οποίος όμως ήταν ένας καλλιτέχνης δημιουργός του σύμπαντος, βάσει της προϋπαρχούσης ύλης, του χώρου και των ιδεών⁶³. Για τη δημιουργία του κόσμου εκ προϋπαρχούσης ύλης στον πλατωνικό «*Τίμαιον*», μεταξύ των άλλων, αναφέρεται: «οὕτω δὴ πᾶν ὅσον ἦν ὀρατὸν παραλαβὸν οὐχ ἡσυχίαν ἄγον ἀλλὰ κινούμενον πλημμελῶς καὶ ἀτάκτως, εἰς τάξιν αὐτὸ ἤγαγεν ἐκ τῆς ἀταξίας»⁶⁴. Και για τον χώρο - «χώραν» ως υποδοχή - «έκμαγεῖον» της δημιουργίας, πρβλ. ενδεικτικώς: α) «νῦν δὲ ὁ λόγος ἔοικεν εἰσαναγκάζειν χαλεπὸν καὶ ἀμυδρὸν εἶδος ἐπιχειρεῖν λόγοις ἐμφανίσαι. τίν' οὖν ἔχον δύναμιν καὶ φύσιν αὐτὸ ὑποληπτέον; τοιάνδε μάλιστα· πάσης εἶναι

⁵⁹ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, ένθ. ανωτ.

⁶⁰ Ένθ. ανωτ.

⁶¹ M. Vegetti, *Ιστορία της Αρχαίας Φιλοσοφίας*, μτφρ. Γιάνν. Α. Δημητρακόπουλου, εκδ. Τραυλός, Αθήνα α.χ.¹⁷, σελ. 43 - 44.

⁶² Ένθ. ανωτ., σελ. 46 - 47.

⁶³ Ιωάννου (Ζηζιούλα), «Το οικολογικό πρόβλημα και η ευθύνη της Θεολογίας», ένθ. ανωτ. Για τη λατρεία των άστρων από τον Αριστοτέλη δεν εντοπίστηκε πόθεν αρύεται τούτο ο Ιωάννης Ζηζιούλας.

⁶⁴ Πλάτωνος, *Τίμαιος*, 30a 2 - 5.

γενέσεως ὑποδοχὴν αὐτὴν οἶον τιθήνην. [...] ἐκμαγεῖον γὰρ φύσει παντὶ κεῖται, κινούμενον τε καὶ διασχηματιζόμενον ὑπὸ τῶν εἰσιόντων»⁶⁵. β) «τρίτον δ' οὖν γένος ὄν τὸ τῆς χώρας ἀεὶ, φθορὰν οὐ προσδεχόμενον, ἔδραν δὲ παρέχον ὅσα ἔχει γένεσιν πᾶσιν»⁶⁶. (Για τις ιδέες στη δημιουργία πρβλ., «Τίμαιος» 51b 6 - e 6)⁶⁷.

Συγκρίνοντας την ιουδαϊκή και την ελληνική θέση απέναντι στη Φύση, αναδεικνύονται, μεταξύ των άλλων, δύο σημεία για το διαπραγματευόμενο ζήτημα: 1) Εάν για τον ἄλληνα ο κόσμος ήταν πραγματικότητα περικλείουσα αρκετή ενέργεια ὡστε να ζήσει αιωνίως, για τον ιουδαίο ο κόσμος καθ' εαυτὸν ἦταν ἓνα γεγονός, ἓνα δῶρο που ἔπρεπε να επιστρέφει διαρκῶς στον Δημιουργό του ὡστε να δύναται να ζήσει⁶⁸. Συνδυάζοντας αυτά ο Αρχέγονος Χριστιανισμός ανέπτυξε την «εὐχαριστιακὴ κοσμολογία», ἡ οποία θεωρεῖ τον κόσμο πεπερασμένο και υποκείμενο σε περιορισμούς ἀπὸ τὴ φύση του, πλην ὅμως ἀξιο και ικανό να διατηρηθεῖ και να επιστρέφει στον Δημιουργό του⁶⁹. Ο κόσμος εἶναι καλός, ὁμορφος και καταλαμβάνει κεντρικὴ θέση στην ἀνθρώπινη συνείδηση (ελληνικὴ νοοτροπία), ἀλλὰ ἡ ὁμορφιά, ἡ μονιμότητα και ἡ κεντρικότητά του θα πρέπει διαρκῶς να εξαρτώνται ἀπὸ ἓνα γεγονός ἀναφοράς σε ὅ,τι δεν εἶναι κόσμος ἢ Φύση, δηλαδή ἀπὸ τον Θεό (χριστιανικὴ ἀντίληψη)⁷⁰. Γι' αὐτὸ οἱ πρώτες εὐχαριστιακὲς εὐχὲς τῆς Ἐκκλησίας, που συνετάχθησαν συμφῶνως προς τὴν ιουδαϊκὴ λειτουργικὴ παράδοση, περιελάμβαναν τὴν εὐλογία τῶν καρπῶν τῆς γῆς, κατὰ τέτοιον τρόπο, ὡστε να εκφράζεται και ἡ επιβεβαίωση τῆς πίστεως στη σωτηρία τῆς Δημιουργίας, ὡσάν να ἦταν ἡ σωτηρία αὐτή, μαζί με τὴν ἐπιβίωση ἑνὸς λαοῦ ἢ τῆς ἀνθρωπότητας, τὸ ἐπίκεντρο τῆς ἐκκλησιαστικῆς συνειδήσεως⁷¹. 2) Ο Χριστιανισμός κατέληξε στη λεγόμενη «κοσμολογικὴ προφητεία». Αὐτὴ ὅμως εὐρίσκεται τὸ πρῶτον στο βιβλίο τῆς «Ἀποκαλύψεως», ὅπου ἓνας χριστιανὸς προφήτης, πιστὸς σε ὅ,τι καλύτερο προσέφερε ἡ τυπικὴ ιουδαϊκὴ παράδοση, υψώνεται ὑπεράνω τῆς ἱστορίας, ὀρώμενος τὸ «τέλος» τῆς, ὄχι μόνον ὡς προς τον Ἰσραὴλ, ἀλλ' ὡς προς σύμπασα τὴ Δημιουργία - τὸ φυσικὸ κόσμο ἀπὸ τὴν ὀπτικὴ γωνία τῆς τελικῆς πράξεως του Θεοῦ στην ἱστορία, τ.ε.

⁶⁵ Ἐνθ. ἀνωτ., 49a 3 - 6 & 50c 2 - 3.

⁶⁶ Ἐνθ. ἀνωτ., 52a 4 - 5.

⁶⁷ Σημειωτέον ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης οἰκοδομεῖ τὴν θεολογία βάσει συμπαντικῆς θεωρίας θεμελιωμένης ἐπὶ ἀστρονομικῶν δεδομένων θεωρώντας ὅτι συγγενεῦουν ὁ οὐρανὸς και τὸ θεῖον (M. Vegetti, ἔνθ. ἀνωτ., σελ. 26.) και ἡ θεωρία του περὶ οὐρανίων σφαιρῶν και ἀστέρων ἔχει κοσμολογικο-θεολογικὸ χαρακτήρα (Ἐνθ. ἀνωτ., σελ. 239.)

⁶⁸ Ἰωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, «Τὸ οἰκολογικὸ πρόβλημα και ἡ εὐθὺνη τῆς Θεολογίας», ἔνθ. ἀνωτ., σελ. 28.

⁶⁹ Ἐνθ. ἀνωτ.

⁷⁰ Ἐνθ. ἀνωτ., σελ. 28 - 29.

⁷¹ Ἐνθ. ἀνωτ. σελ. 29.

της εσχατολογίας⁷². Τοιουτοτρόπως, η «κοσμολογική προφητεία» φαίνεται ως νέος προφητικός τύπος και απαρχή νέας προσεγγίσεως των σχέσεων του ανθρώπου μετά της Φύσεως, η οποία θα αναπτυχθεί από την Εκκλησία περισσότερο⁷³.

Περαιτέρω, από την «κοσμολογική προφητεία» και την «ευχαριστιακή κοσμολογία» εμφανίζεται η ευθύνη του ανθρώπου ως του μόνου που δύναται να αναφέρει τον κόσμο στον Δημιουργό του και, στη βάση αυτή, αναδεικνύεται η ικανότητά του να γίνει «*ιέρεας της Δημιουργίας*»⁷⁴. Εννοείται βεβαίως ότι, ένεκα της αναφοράς του κόσμου στον Θεό, το ενδιαφέρον του Αρχηγόνου Χριστιανισμού για τη Φύση ως κοσμολογία δεν διολίσθαινε προς την ειδωλολατρία⁷⁵.

Η αρχική εκκλησιαστική συνείδηση, προϊόντος του χρόνου και αναφορικά προς την σχέση ανθρώπου – Φύσεως, υπέστη σοβαρή μεταβολή, της οποίας τα αποφασιστικά βήματα περιγράφονται ως εξής: 1) Η ισχυρή επίδραση του γνωστικού και του πλατωνικού τρόπου σκέψεως, κατά τους 2^ο και 3^ο αιώνες, οδήγησε στην υποτίμηση του υλικού κόσμου, ούτως ώστε αυτός να θεωρηθεί άνευ σημασίας, στην καλύτερα των περιπτώσεων, και κακός, στην χειρότερα⁷⁶. Ο Γνωστικισμός, του οποίου τους οπαδούς η Εκκλησία απεκήρυξε ως αιρετικούς, διετεινέτο την ταύτιση του υλικού κόσμου με το κακό, πλην όμως η ήπια μορφή τούτου, που θεωρούσε τον υλικό κόσμο αδιάφορο για τον τελικό προορισμό του ανθρώπου και κάπως κατώτερης μορφής εν σχέσει προς τον κόσμο των ψυχών, των πνευμάτων και των Αγγέλων, εισήλθε στην χριστιανική παράδοση, κατ' εξοχήν διά των χριστιανών γνωστικών συγγραφέων της Αλεξανδρείας των τελών του 2^{ου} και των αρχών του 3^{ου} αιώνα, κυρίως του Κλήμεντα και προεξάρχοντος του Ωριγένη, οι οποίοι επέδρασαν αποφασιστικώς επί ευρέως τμήματος της ανατολικής και της δυτικής χριστιανικής παραδόσεως⁷⁷. Ο Κλήμης ο Αλεξανδρέας ήταν ο πρώτος μεγάλος συγγραφέας της

---

⁷² Ένθ. ανωτ., σελ. 28.

⁷³ Ένθ. ανωτ.

⁷⁴ Ένθ. ανωτ., σελ. 29.

⁷⁵ Ένθ. ανωτ.

⁷⁶ Ένθ. ανωτ., σελ. 30.

⁷⁷ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, «Η Ορθοδοξία και το πρόβλημα της προστασίας του φυσικού περιβάλλοντος», ένθ. ανωτ., σελ. 81. Ιστορικές πληροφορίες για τη διδασκαλία του Χριστιανικού Γνωστικισμού περί Θεού και αιώνων, κόσμου, ανθρώπου και σωτηρίας, πρβλ. εν Παναγ. Κ. Χρήστου, «*Ελληνική Πατρολογία*», τόμ. Β', εκδ. Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη 2008^{3η} ανατύπωση από την 3^η έκδοση, σελ. 123 - 133. Ακόμη, έχει διατυπωθεί και η (συζητήσιμη έως δημοσιογραφούσα) γνώμη πως ο Γνωστικισμός ίσως δύναται να χαρακτηριστεί ως μετριοπαθής δεισιμός, καθ' ότι θεωρεί την ύλη και το κακό δημιουργήματα ενός κατώτερου θεού, του δημιουργού, χωρίς αυτό να σημαίνει πως οι γνωστικοί πιστεύουν στην κακότητα του κόσμου, καίτοι τυγχάνει πολύ πιθανόν ορισμένοι ασκητές του Γνωστικισμού να είχαν υιοθετήσει αυτή την άποψη (S. Martin, *Οι Γνωστικοί*, μτφρ. Νάσ. Κυριαζόπουλου, εκδ. Αρχέτυπο, Θεσσαλονίκη 2006, σελ. 46.)

χριστιανικής Αιγύπτου, ο οποίος επεδίωξε να κατασκευάσει το πρότυπο του χριστιανού γνωστικού, υποστήριζε πως, εάν ευρίσκετο σε δίλημμα, θα προτιμούσε την γνώση από τη σωτηρία και ισχυρίζετο πως η απόκρυφη γνωστική παράδοσή του ήταν ανωτέρα της εκκλησιαστικής και προωριζέτο για τους εκλεκτούς⁷⁸. Κατά τον Ιωάννη Ζηζιούλα, οι Κλήμης ο Αλεξανδρέας, Ωριγένης, Αμβρόσιος και Αυγουστίνος έχουν επηρεασθεί και από τον ιδρυτή της θρησκευτικής φιλοσοφίας του Ιουδαϊσμού, του Χριστιανισμού και του Ισλάμ Φίλωνα (περ. 20 π.Χ. - 50 μ.Χ.)⁷⁹. Ο Ωριγένης, για τον οποίο θα αναφερθούν περισσότερα παρακάτω, επέδρασε ευρέως στον αιγυπτιακό μοναχισμό και απετέλει μία εκ των ισχυροτέρων επιρροών στον Αυγουστίνο⁸⁰. Χρειάστηκε η επίδραση ισχυρών πνευματικών δυνάμεων του ανατολικού μοναχισμού, όπως της παραδόσεως του αγίου Μακαρίου του Αιγυπτίου και του αγίου Μαξίμου του Ομολογητού (7^{ος} αι.), ο οποίος επεδόθη σε βαθεία και διακριτική διόρθωση του ωριγενισμού⁸¹.

2) Στη Δύση, θεωρώντας τον άνθρωπο ανώτερο από τη Φύση και κέντρο των πάντων, έτειναν προς τη διχοτόμηση ανθρώπου – Φύσεως, με τυπικά παραδείγματα τους Αυγουστίνο και Βοήθιο, οι οποίοι όρισαν το θείο Όν και το ανθρώπινο μέσω των εννοιών του «λόγου» και του «νοῦ», εισάγοντας τη συνείδηση και την ενδοστρέφεια ως ύψιστα στοιχεία του ανθρώπου και του Θεού⁸². Για την αυγουστίνηα θεώρηση του «κατ' εικόνα», πρβλ. συνδυαστικώς: “*sed de hac impatri imagine attamen, id est homine; [...] Mens igitur cum amat se ipsam duo quaedam ostendit, mentem et amorem. [...] Mens uero et spiritus non relative dicuntur sed essentiam demonstrant*”⁸³. Σε μετάφραση Πλανούδη: «ἀλλὰ περὶ τῆσδε τῆς ἀνίσου εἰκόνοσ ὁμωσ μέντοι εἰκόνοσ, τουτέστι τοῦ ἀνθρώπου· [...] Ὁ νοῦσ τοίνυν ἐπειδὴν

---

⁷⁸ Στ. Γ. Παπαδοπούλου, *Πατρολογία*, τόμ. Α', Του Ιδίου, Αθήνα 1982², σελ. 334 - 338. Για τον Ωριγένη, πρβλ., στο ίδιο έργο, σελ. 393 - 422 και Παναγ. Κ. Χρήστου, «*Ελληνική Πατρολογία*», τόμ. Β', εκδ. Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη 2008^{3η ανατύπωση από την 3η έκδοση}, σελ. 805 - 884.

⁷⁹ Ιωάννου Ζηζιούλα, *Ελληνισμός και Χριστιανισμός - Η συνάντηση των δύο κόσμων*, εκδ. Αποστολική Διακονία, Αθήνα 2003, σελ. 29 - 31.

⁸⁰ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, «Η Ορθοδοξία και το πρόβλημα της προστασίας του φυσικού περιβάλλοντος», ένθ. ανωτ. Πρβλ., του Ιδίου, «Το οικολογικό πρόβλημα και η ευθύνη της Θεολογίας», ένθ. ανωτ., σελ. 30.

⁸¹ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, «Η Ορθοδοξία και το πρόβλημα της προστασίας του φυσικού περιβάλλοντος», ένθ. ανωτ. Πρβλ. του Ιδίου, «Το οικολογικό πρόβλημα και η ευθύνη της Θεολογίας», ένθ. ανωτ.

⁸² Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, «Το οικολογικό πρόβλημα και η ευθύνη της Θεολογίας», ένθ. ανωτ.

⁸³ Αυγουστίνου, *Περὶ Τριάδος βιβλία πεντεκαίδεκα ἅπερ ἐκ τῆσ Λατίνων διαλέκτου εἰς τὴν Ἑλλάδα μετήνεγκε Μάξιμος ὁ Πλανούδης*, Εἰσαγ., ἑλληνικὸ καὶ λατινικὸ κείμενο, γλωσσάρι, edition princeps, Μαν. Παπαθωμόπουλος, Ἰσαβ. Τσαβαρή, Gianp. Ricotti, τόμ. Δεύτερος - Βιβλία Η' - ΙΕ', εκδ. Κέντρον Ἐκδόσεωσ Ἔργων Ἑλλήνων Συγγραφέων, Αθήναι 1995, IX, 2: 5 - 6, 25 - 26, 35 - 36, (συνεχῆς ἀρίθμηση) σελ. 514 - 516.

ἀγαπᾷ ἑαυτόν, δύο τινὰ δείκνυσι, τὸν νοῦν καὶ τὴν ἀγάπην. [...] Ὁ δὲ γε νοῦς καὶ τὸ πνεῦμα οὐκ ἀναφορικῶς λέγονται ἀλλ’ οὐσίαν ἐμφαίνουσι»⁸⁴. “*Sic ergo se esse et uiuere scit quomodo est uiuit e intellegantia*”⁸⁵. Σε μετάφραση Πλανούδη: «Οὕτως ἄρα ἑαυτὸν ὄντα καὶ ζῶντα οἶδεν ὃν τρόπον ἐστὶ καὶ ζῆ ἢ νόησις»⁸⁶. “*De excellentia animi ad imaginem creatoris sui conditi. Volentes in rebus quae factae sunt ad cognoscendum eum a quo factae sunt exercere lectorem iam peruenimus ad eius imaginem quod est homo in eo quo ceteris animalibus antecellit, id est ratione uel intellegentia, et quidquid aliud de anima rationali uel intellectuali dici potest quod pertineat ad eam rem quae mens uocatur uel animus*”⁸⁷. Σε μετάφραση Πλανούδη: «Περὶ τῆς ὑπεροχῆς τοῦ νοῦ τοῦ κατ’ εἰκόνα τοῦ δημιουργοῦ αὐτοῦ κατασκευασθέντος. Θέλοντες ἐν τοῖς γεγονόσι πράγμασι πρὸς γνῶσιν τοῦ παρ’ οὗ ταῦτα γέγονε γυμνάσαι τὸν ἀναγινώσκοντα πρὸς τὴν αὐτοῦ ἀφικώμεθα ἤδη εἰκόνα, ἣτις ἐστὶν ὁ ἄνθρωπος τῶ τῶν λοιπῶν ζώων προέχειν, τῶ λόγῳ ἢ τῇ νοήσει, καὶ ὅ,τι ποτὲ ἕτερον περὶ τῆς λογικῆς καὶ νοερᾶς ψυχῆς δύναται λέγεσθαι, ὅπερ ἀνήκοι ἂν πρὸς τοῦτο, ὁ νοῦς ὀνομάζεται»⁸⁸. Επομένως το ἀνθρώπινο ὄν διακρινόταν ἀπὸ τὴν ὅλη Φύση ὄχι μόνον ὡς ἀνώτερο τῶν ἄλλων ὄντων, ἀλλὰ καὶ ὡς τὸ μοναδικό που εἶχε ἀξία γιὰ τὴν αἰωνιότητα, ὅταν κατὰ τὸν ἱερό Ἀυγουστίνου ἡ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ ἀπαρτίζεται μονάχα ἀπὸ σωσμένα πνευματικά ὄντα, τ.ε. ἀθάνατες ψυχές⁸⁹. Αὐτὸς ὁ αυγουστίνειος ἀνθρωποκεντρισμὸς ἢ –μᾶλλον– ἀνθρωπομονισμὸς στὴ χριστιανικὴ ἐσχατολογία πρέπει νὰ συνέβαλε τὰ μέγιστα γιὰ τὴν ἐμφάνιση τοῦ οικολογικοῦ προβλήματος⁹⁰. Ὁ Βοήθιος ἀπεδέχετο τὴν βασικὴ *auctoritas* τῆς λογικῆς, τῆς ἀριθμητικῆς, τῆς γεωμετρίας καὶ τῆς μουσικῆς, υποδεικνύοντας τὸ πρόγραμμα μιᾶς ζωῆς ἀναλωμένης μεταξὺ τῶν μαθημάτων τούτων καὶ τῆς θεολογίας καὶ υλοποιώντας ἓνα σχέδιο ζωῆς φιλοσοφικῶς προσανατολισμένης καὶ προσβλεπούσης στὴν ἀγιότητα μόνον στὸ τέλος⁹¹. Επομένως, πλησίον τοῦ εἰσηγητοῦ τῆς ἀριστοτελείου *auctoritas* Πορφυρίου, ἐκεῖτο ἡ *auctoritas*

⁸⁴ Ἐνθ. ἀνωτ., IX, 2: 6 - 7, 31- 32, 42 - 43, (συνεχῆς ἀρίθμηση) σελ. 515 - 517.

⁸⁵ Ἐνθ. ἀνωτ., X, 12: 22 - 23, (συνεχῆς ἀρίθμηση) σελ. 578

⁸⁶ Ἐνθ. ἀνωτ., X, 12: 24 - 25, (συνεχῆς ἀρίθμηση) σελ. 579.

⁸⁷ Ἐνθ. ἀνωτ., XV, 1: 1 - 6, (συνεχῆς ἀρίθμηση) σελ. 850.

⁸⁸ Ἐνθ. ἀνωτ., XV, 1: 1 - 8, (συνεχῆς ἀρίθμηση) σελ. 851.

⁸⁹ Ἰωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, «Τὸ οικολογικὸ πρόβλημα καὶ ἡ εὐθύνη τῆς Θεολογίας», ἐνθ. ἀνωτ.

⁹⁰ Ἰωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, «Ἀποκάλυψη καὶ φυσικὸ περιβάλλον, ἐν Χρ. Γ. Ρώμας (ἐπιμ.), *Κόσμος Ἀύτρον - Τα Ἀγαθονίκεα - ἦτοι κείμενα θεολογικά περὶ τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας καὶ τῆς Ἐκκλησίας*, σειρά τρίτη: Περγαμηνά, ἀρ. 4: Ἐκκλησιολογικά, ἐκδ. Ευεργέτις, Μέγαρο 2014, σελ. 73.

⁹¹ Fr. Allesio, *Ἱστορία τῆς Μεσαιωνικῆς Φιλοσοφίας*, μτφρ. Αναστ. Μεσσάρη καὶ Γιάνν. Καρούζου, ἐκδ. Τραυλός, Αθήνα 2007, σελ. 54 - 55.

του μεταφραστού των αριστοτελικών έργων Βοηθίου (από τον οποίο οι διδάσκοντες έμαθαν την μέθοδο της εφαρμογής της αριστοτελικής λογικής στα ζητήματα της χριστιανικής σοφίας), η οποία εντοπίζεται και στη ρίζα του ερωτήματος των μεσαιωνικών διδασκάλων εάν είναι πράγματι αληθείς οι Ιδέες, τις οποίες έθεσε ο Αυγουστίνος εντός του Λόγου⁹². Ο Θωμάς Ακινάτης (13^{ος} αι.) γνώριζε το έργο του Βοηθίου «*Περί Τριάδος*», από όπου όλοι οι μεσαιωνικοί διδάσκαλοι έμαθαν τον ορισμό του Προσώπου - *Persona*: «*persona est naturae rationalis individua substantia*» - «ατομική υπόσταση μιας ελλόγου φύσεως»⁹³. Τοιουτοτρόπως, θεωρώντας τον άνθρωπο δια της ικανότητας να σκέπτεται και να συνειδητοποιεί, ετέθησαν τα θεμέλια του νεωτέρου Δυτικού πολιτισμού μέχρι σήμερα⁹⁴. Περαιτέρω, η Εκκλησία απώλεσε βαθμιαίως τη συναίσθηση της σπουδαιότητας και της αιώνιας αξίας του υλικού κόσμου, πράγμα το οποίο απέβη ιδιαιτέρως εμφανές στον τρόπο θεωρήσεως των Μυστηρίων και μάλιστα της Θείας Ευχαριστίας, καθ' ότι, από ευλογία του υλικού κόσμου και ευγνώμων και ευλαβής αναφορά του περιεχομένου του προς τον Δημιουργό, κατέστη αναμνηστική τελετή της θυσίας του Χριστού και μέσον της Θείας Χάριτος για την πνευματική τροφή της ψυχής⁹⁵. Κατακλείοντας, οι περίοδοι του Μεσαίωνα και της Αναγεννήσεως, αφ' ενός εμπνευσθείσες από την αντίληψη ότι το «κατ' εικόνα Θεού» αφορά το λογικό του ανθρώπου, αφ' ετέρου επηρεασθείσες από τη βαθμιαίως και συντόμως απολεσθείσα κοσμική διάσταση της θεολογίας των Μυστηρίων (έναντι της πνευματοκρατικής ή ψυχοκεντρικής αντίληψεως του κόσμου), διηύρυναν περαιτέρω το χάσμα μεταξύ του ανθρώπου και της Φύσεως⁹⁶.

---

⁹² Ένθ. ανωτ. σελ. 55 - 56.

⁹³ Ένθ. ανωτ. Τον ορισμό του Βοηθίου αναφέρει και ο Περγάμου: Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Περγάμου, «Το είναι του Θεού και το είναι του ανθρώπου - Απόπειρα θεολογικού διαλόγου», εν *ΣΥΝΑΞΗ*, 37 (Ιανουάριος - Μάρτιος 1991), σελ. 15.

⁹⁴ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, «Η Ορθοδοξία και το πρόβλημα της προστασίας του φυσικού περιβάλλοντος», ένθ. ανωτ., σελ. 81 - 82.

⁹⁵ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, «Το οικολογικό πρόβλημα και η ευθύνη της Θεολογίας», ένθ. ανωτ., σελ. 30 - 31.

⁹⁶ Ένθ. ανωτ.

I - 2 - 2) Οι ιστορικές ρίζες του οικολογικού προβλήματος από τη Νεότερη Εποχή και εφεξής.

Δύναται να υποστηριχθεί ότι η σύγχρονη επιστήμη έχει τις ρίζες της στην θρησκεία, ιδιαιτέρως στην χριστιανική θεολογία, καθ' ότι, μεταξύ των ιδρυτών της, περιλαμβάνονται ονόματα όπως του Descartes, του Leibniz και του Newton, οι οποίοι θεολογούσαν⁹⁷. Η σύγχρονη επιστήμη γεννήθηκε κατά τον 13^ο αιώνα, όταν απεκρυσταλλώθησαν τα εξής δύο προβληθέντα δόγματα από τους χριστιανούς μεσαιωνικούς θεολόγους: 1) Ότι η δημιουργία είναι λογική, το οποίο οδήγησε την επιστήμη στην αναζήτηση αιτιών και εξηγήσεων που αντιπροσωπεύουν τον τρόπο με τον οποίο ευρίσκονται τα πράγματα στη Φύση⁹⁸. 2) Ότι η δημιουργία τυγχάνει εξαρτημένη και διάφορος, δηλαδή δεν αποτελεί επέκταση της θεϊκής φύσεως, αλλά διαφέρει ταύτης διαθέτουσα ιδίους νόμους, το οποίο σημαίνει πως για την γνώση της Φύσεως είναι απαραίτητη η μελέτη αυτής όπως είναι στην πραγματικότητα⁹⁹.

Ο Descartes, ακολουθώντας την αυγουστίνεια θεολογική και φιλοσοφική παράδοση, ανέδειξε τη σκέψη σε κέντρο πάντων: «σκέπτομαι, ἄρα ὑπάρχω (*cogito, ergo sum*)», η οποία επεκτείνει την σκέψη του Αυγουστίνου για τον ορισμό του ανθρώπου: «εἶμαι αὐτό πού σκέπτομαι καὶ παύω νά ὑπάρχω ἂν δέν σκέπτομαι»¹⁰⁰. Τα μαθηματικά και οι φυσικές επιστήμες, κατά τον Descartes, αποσκοπούν στο να καταστήσουν την υλική φύση υπηρετή του ανθρώπου και τους ανθρώπους κυρίους και ιδιοκτήτες της Φύσεως (*maîtres et possesseurs*)¹⁰¹. Ο φιλόσοφος, στο έργο του «*Λόγος περί της μεθόδου*», αναφέρει περί του λογικού πως «είναι το μόνο που μας κάνει ανθρώπους και μας ξεχωρίζει από τα ζώα»¹⁰² και για την ενδοσκόπηση σημειώνει το εξής: «έλαβα μια μέρα την απόφαση να μελετήσω και τον εαυτό μου [...] Κι αυτό μού πέτυχε, θαρρώ, πολύ καλύτερα»¹⁰³, με αποτέλεσμα: «παρατηρώντας πως τούτη η αλήθεια: σ κ έ π τ ο μ α ι , ἄ ρ α υ π ἄ ρ χ ω εἶταν τόσο γερή και τόσο

---

⁹⁷ Metropolitan John of Pergamon (1997), “*Science and the Environment: a Theological Approach*”, https://www.resymposia.org/themedia/File/1151676874-Sc_Environment.pdf, p. 1 (ανάκτηση: 03-11-2017.)

⁹⁸ Ένθ. ανωτ.

⁹⁹ Ένθ. ανωτ.

¹⁰⁰ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, «*Η Ορθοδοξία και το πρόβλημα της προστασίας του φυσικού περιβάλλοντος*», ένθ. ανωτ., σελ. 82. Πρβλ., του Ιδίου, «*Το οικολογικό πρόβλημα και η ευθύνη της Θεολογίας*», ένθ. ανωτ., σελ. 31.

¹⁰¹ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, «*Η Ορθοδοξία και το πρόβλημα της προστασίας του φυσικού περιβάλλοντος*», ένθ. ανωτ.

¹⁰² (R.) Descartes, «*Λόγος περί της μεθόδου*», εισ., μτφρ., σχ., Χριστόφ. Χρηστίδη, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1976², σελ. 5· και για την ομιλία ως ειδοποιό διαφορά μεταξύ των ανθρώπων και των ζώων, πρβλ. σελ. 54 - 56.

¹⁰³ Ένθ. ανωτ., σελ. 12.

σίγουρη»¹⁰⁴, για την οποία ο σχολιαστής Χριστοφορίδης σημειώνει πως ριζώνει στο “*De libero arbitrio*” του ιερού Αυγουστίνου και ότι στον Descartes πρόκειται περί διαπιστώσεως αμέσου εποπτείας ή ενοράσεως¹⁰⁵, το οποίο αποδέχεται, παρεμφερώς, και ο Θεοδόσιος Πελεγρίνης¹⁰⁶. Όσον αφορά την ανθρωπίνη κυριαρχία επί της φύσεως, πρβλ: «Μπορεί να βρεθεί μια πρακτική φιλοσοφία, χάρη στην οποία, μαθαίνοντας τη δύναμη και τις ενέργειες [...], με την ίδια δύναμη που γνωρίζουμε τις διάφορες ενέργειες των τεχνιτών μας, θα μπορούσαμε να τις χρησιμοποιήσουμε με τον ίδιο τρόπο σ’ όλες τις χρήσεις για τις οποίες είναι κατάλληλα, και να γίνουμε έτσι σαν κύριοι και κάτοχοι της φύσης»¹⁰⁷. Σε αυτή τη βάση αναπτύχθηκε η νοοτροπία του ωφελμιστικού σκοπού των επιστημών, στην οποία συνέβαλε αποφασιστικώς ο βρετανικός Εμπειρισμός, καθ’ ότι εθεώρει κριτήριο συνόλου της υλικής φύσεως το τι εισπράττει τελικώς ο άνθρωπος δια των αισθήσεων του¹⁰⁸. Ο Ωφελμισμός ή Χρησιμοθηρία (Utilitarianism), ως κανονιστική (normative) ηθική θεωρία, βασισμένη επί της αρχής της μεγαλύτερης δυνατής ευτυχίας, ορίζει ότι ως πλέον ορθή μεταξύ των εναλλακτικών πράξεων θα πρέπει να θεωρείται εκείνη που προκαλεί την περισσότερη ευτυχία ή την λιγότερη δυστυχία μεταξύ του μεγαλύτερου αριθμού των εμπλεκόμενων ανθρώπων¹⁰⁹. Οι ωφελμιστές, βεβαίως, μετά τις πρώτες αυτοκριτικές ζυμώσεις, μετέτρεψαν το κριτήριο της μεγιστοποίησης της ευτυχίας σε κριτήριο της μεγιστοποίησης της ικανοποίησης των προτιμήσεων¹¹⁰. Κρίνοντας με περιβαλλοντικό πρόσημο την χρησιμοθηρική οικονομική σκέψη παρατηρείται ότι: 1) βασίζεται στη σύγκυση μεταξύ των επιθυμιών ή προτιμήσεων και των πεποιθήσεων ή αξιών, 2) το σκεπτικό της συρρικνώνει τους ανθρώπους στο ρόλο του καταναλωτή, 3) η οικονομική ανάλυση της ωφελμιστικής θεωρίας περί ικανοποίησης των επιθυμιών δεν κατοχυρώνεται ηθικώς, καθ’ ότι δεν έχει αναγνωρισθεί πως είναι

---

¹⁰⁴ Ένθ. ανωτ. σελ. 32.

¹⁰⁵ Ένθ. ανωτ., σελ. 89 - 90, σημ. 82.

¹⁰⁶ Θεοδ. Ν. Πελεγρίνη, *Οι Πέντε Εποχές της Φιλοσοφίας*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1997¹², σελ. 253.

¹⁰⁷ (R.) Descartes, ένθ. ανωτ., σελ. 56.

¹⁰⁸ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, «Η Ορθοδοξία και το πρόβλημα της προστασίας του φυσικού περιβάλλοντος», ένθ. ανωτ.

¹⁰⁹ Αλεξ. Γεωργόπουλου, *Περιβαλλοντική Ηθική*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2006, σελ. 114. Περισσότερα περί της ωφελμιστικής θεωρίας των J. Bentham και J. S. Mill, πρβλ., Θεοδ. Ν. Πελεγρίνη, *Κεφάλαια Ηθικής Φιλοσοφίας- Η αυτονομία του ηθικού λόγου*, Του Ιδίου, Αθήνα 1980, σελ. 63 - 70 .

¹¹⁰ Ένθ. ανωτ., σελ. 118.

εγγενώς καλό η ικανοποίηση όσον το δυνατόν περισσότερων προτιμήσεων του μεγαλύτερου δυνατού αριθμού ανθρώπων¹¹¹.

Ο Διαφωτισμός ενίσχυσε περισσότερο την άποψη ότι το λογικώς σκεπτόμενο όν είναι εκείνο που κυρίως ενδιαφέρει τη δημιουργία¹¹² και μάλιστα από τις διάφορες μορφές του (γαλλικός και γερμανικός Διαφωτισμός) υπεστηρίχθη ότι ο υλικός κόσμος υπάρχει για την ικανοποίηση και την ποικιλότητα απόλαυση του ανθρώπου και εδώ έχει τις ρίζες της η ραγδαία ανάπτυξη της τεχνολογίας¹¹³. Ο Ρομαντισμός, καίτοι προσβλέπει στη Φύση, ενίσχυσε τη διχοτομία ανάμεσα στο σκεπτόμενο ενσυνείδητο υποκείμενο και στη μη - σκεπτομένη ασυνείδητη Φύση, προτάσσοντας το πρώτο και επιτρέποντας στην τελευταία να έχει αξία στο μέτρο που εμπερικλείει το πρώτο¹¹⁴. Ο Pietismus (Ευσεβισμός), ο μυστικισμός και άλλες θρησκευτικές και θεολογικές κινήσεις λειτουργούσαν δίχως αναφορά στη Φύση¹¹⁵. Μέσα σε τούτο το χρησιμοθηρικό πνεύμα ανεπτύχθησαν και οι νεώτερες κοινωνιολογικές ιδέες, συμβάλλοντας με τον τρόπο τους στην εμφάνιση του οικολογικού προβλήματος, καθ' ότι, όταν η αύξηση της παραγωγής καθίσταται αυτοσκοπός και επιστρατεύονται οι λογικές δυνάμεις του ανθρώπου για την επίτευξή του, τότε εμφανίζεται το φαινόμενο της απεριόριστου εκμεταλλεύσεως των φυσικών πόρων¹¹⁶. Η θεωρία του M. Weber ότι ο Καπιταλισμός έχει τις ρίζες του στον Καλβινισμό ίσως δεν συμφωνεί απολύτως με την πραγματικότητα, πλην όμως ο τρόπος ερμηνείας από τους προτεστάντες ιεροκήρυκες του 18^{ου} και του 19^{ου} αιώνα των χωρίων 26 και 28 του πρώτου κεφαλαίου της *«Γενέσεως»* *«Ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα ἡμετέραν καὶ καθ' ὁμοίωσιν, καὶ ἀρχέτωσαν τῶν ἰχθύων τῆς θαλάσσης καὶ τῶν πετεινῶν τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῶν κτηνῶν τῆς γῆς καὶ πάντων τῶν ἔρπετῶν τῶν ἔρπόντων ἐπὶ τῆς γῆς.[...] καὶ ἠύλόγησεν αὐτοὺς ὁ Θεὸς λέγων Ἀύξάνεσθε καὶ πληθύνεσθε καὶ πληρώσατε τὴν γῆν καὶ*

---

¹¹¹ Ένθ. ανωτ., σελ. 124 - 125. Για την αποτυχία των ωφελμιστών να ορίσουν την έννοια του ηθικῶς αγαθοῦ, πρβλ., Θεοδ. Ν. Πελεγρίνη, *ένθ. ανωτ.*, σελ. 73 - 79.

¹¹² Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, *ένθ. ανωτ. Πρβλ.*, του Ιδίου, «Το οικολογικό πρόβλημα και η ευθύνη της Θεολογίας», *ένθ. ανωτ.*, σελ. 31. Σημειωτέον πως η «κοπερνίκειος» γνωσιολογική επανάσταση του Imm. Kant αφορούσε τη μετατόπιση της γνωστικής διαδικασίας, από τα αντικείμενα της γνώσεως, στον παρατηρητή αυτής (Θεοδ. Ν. Πελεγρίνη, *Οι Πέντε εποχές της Φιλοσοφίας*, *ένθ. ανωτ.*, σελ. 307.) . Η απολυτοποίηση της αντιστροφής, όμως, διολισθαίνει ευκόλως προς τον μονισμό του υποκειμένου και επομένως υπέχει το αναλογούν μερίδιον εθύνης επί του οικολογικού προβλήματος.

¹¹³ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, «Η Ορθοδοξία και το πρόβλημα της προστασίας του φυσικού περιβάλλοντος», *ένθ. ανωτ.*, σελ. 82 - 83.

¹¹⁴ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, «Το οικολογικό πρόβλημα και η ευθύνη της Θεολογίας», *ένθ. ανωτ.*

¹¹⁵ Ένθ. ανωτ.

¹¹⁶ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, «Η Ορθοδοξία και το πρόβλημα της προστασίας του φυσικού περιβάλλοντος», *ένθ. ανωτ.*, σελ. 83.

κατακυριεύσατε αὐτῆς καὶ ἄρχετε [...]» οδηγούσε στην ανεξέλεγκτη εκμετάλλευση του υλικού κόσμου¹¹⁷. Ο Πουριτανισμός, δηλαδή, και η δεσπόζουσα τάση του Καλβινισμού, εκμεταλλευόμενοι στο έπακρον τους στίχους της Γενέσεως: «*αὐξάνεσθε καὶ πληθύνεσθε καὶ κατακυριεύσατε τῆς γῆς*» (1, 28.), συνετέλεσαν στην άνοδο του καπιταλισμού, στην εμφάνιση της τεχνολογίας και του πολιτισμού των ημερών μας¹¹⁸. Επομένως η θρησκεία στη Δύση έχει μερίδιο ευθύνης επί του οικολογικού προβλήματος, καθ' ό,τι, ανταγωνιζόμενη τη μυθοποιημένη επιστήμη και τις αξιώσεις της για κυριαρχία επί πληθυσμών εκζητούντων την ευτυχία, ενθάρρυνε τους ανθρώπους να καταστούν κύριοι και κάτοχοι της Φύσεως, είτε επ' ονόματι της Βίβλου, είτε υποστηρίζοντας την ανθρωπίνη λογική ως περιεχόμενο του «*κατ' εἰκόνα*» απέναντι στην θρυμματισμένη και αμαρτωλή υλικότητα της λοιπής δημιουργίας¹¹⁹. Σε αυτή τη λογοκρατική και ανθρωποκεντρική αρχή του κόσμου ο σύγχρονος Δυτικός κόσμος (19^{ος} - 20^{ος} αι.) παρουσίασε δύο «*άντισώματα*»: το ένα από το χώρο της Βιολογίας με τον Δαρβινισμό και το άλλο από την περιοχή της φυσικής φιλοσοφίας¹²⁰.

1) Ο Δαρβινισμός, τονίζοντας ότι ο άνθρωπος δεν είναι το μοναδικό διανοούμενο όν της δημιουργίας και ότι η συνείδηση, ακόμη και η αυτοσυνειδησία, δύναται να συναντηθεί και στα ζώα, έδειξε πως η διαφορά μεταξύ ανθρώπου – ζώων είναι διαφορά βαθμού και όχι είδους¹²¹. Έτσι ο άνθρωπος επανήλθε στην οργανική θέση του στη Φύση και το ερώτημα της διαφοράς του από τα ζώα παρέμεινε ανοιχτό¹²². Η Δυτική Εκκλησία, υπερασπιζόμενη γενικώς τη λογοκεντρική δομή του πολιτισμού μας, απέτυχε να αντιδράσει δημιουργικώς, γιατί αρνήθηκε την αναζήτηση της διαφοράς των ανθρωπίνων όντων από τα ζώα σε άλλες περιοχές εκτός της λογικής¹²³.

2) Το ισχυρότερο «*άντίσωμα*» προήλθε από την περιοχή της φυσικής φιλοσοφίας, μέσω του Αϊνστάιν και της σύγχρονης κβαντικής φυσικής επιφέροντας τις εξής συνέπειες: α) Το τέλος της διχοτομήσεως ανάμεσα στη Φύση και στο γεγονός, δηλαδή ότι ο κόσμος είναι ένα γεγονός και δεν μπορεί να γίνει αντιληπτός

---

¹¹⁷ Ένθ. ανωτ.

¹¹⁸ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, «Το οικολογικό πρόβλημα και η ευθύνη της Θεολογίας», ένθ. ανωτ.

¹¹⁹ Metropolitan John of Pergamon (1997), “*Science and the Environment: a Theological Approach*”, ένθ. ανωτ.

¹²⁰ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, «Το οικολογικό πρόβλημα και η ευθύνη της Θεολογίας», ένθ. ανωτ., σελ. 31 - 32.

¹²¹ Ένθ. ανωτ., σελ. 32.

¹²² Ένθ. ανωτ.

¹²³ Ένθ. ανωτ.

διαχωρισμένος από μία πράξη ή «τελετή», η οποία πραγματοποιείται συνεχώς¹²⁴. β) Η κβαντική μηχανική κατέλυσε τη δομή υποκειμένου – αντικειμένου, εφ’ όσον ο παρατηρητής και το παρατηρούμενο αποτελούν αδιάσπαστη ενότητα, στην οποία η μία πλευρά επηρεάζει την άλλη¹²⁵. γ) Ακόμη και η σχολή της φυσικής φιλοσοφίας που ονομάζεται «άνθρωπική αρχή» («*The Anthropic Principle*»), παρά τον ανθρωποκεντρισμό της, δεν έχει εφαρμογή σε μια θεώρηση του κόσμου, στην οποία ο άνθρωπος είναι απομονωμένος από το υπόλοιπο σύμπαν¹²⁶. Κατά την αρχή αυτή, τόσο οι φυσικές σταθερές όσο και η μορφή των φυσικών νόμων, είτε στην υπερσυμμετρική έκφρασή τους, είτε στις διαφοροποιημένες μορφές, οι οποίες προκύπτουν ύστερα από συνεχείς διασπάσεις συμμετριών που οδηγούν σε τέσσερα διαφορετικά είδη φυσικών δυνάμεων, τυγχάνουν αμέσως εναρμονισμένες προς την παρουσία του ανθρώπου εντός του φυσικού κόσμου, ακόμη και εάν υποθεθεί πως η φυσική θεωρία θα οδηγηθεί σε μελλοντικά στάδια πληρεστέρου λογικο-θεωρητικού ερμηνευτικού περιεχομένου¹²⁷. Συνεπώς, στη σύγχρονη φυσική τα όντα θεωρούνται ως πραγματοποιούμενη πληροφορία, ως υλοποιούμενος λόγος¹²⁸.

Ο Μητροπολίτης Περγάμου πιστεύει πως η πίεση της φυσικής και της βιολογίας δύναται, με δημιουργικό τρόπο, να καταστεί αποφασιστικώς ωφέλιμη στην εκκλησιαστική προσπάθεια για την αντιμετώπιση του οικολογικού προβλήματος¹²⁹.

I - 3) ΠΑΡΕΚΒΑΣΗ: ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ ΤΟΥ «ΓΕΝΕΣΕΩΣ 1, 28»

Όπως σημειώθηκε ανωτέρω, μεταξύ των άλλων, προτεστάντες ιεροκήρυκες του 18^{ου} και του 19^{ου} αιώνα ερμήνευσαν το «Γενέσεως 1, 28»: «*καὶ ἠύλογήσεν αὐτοὺς ὁ Θεὸς λέγων Ἀύξανεσθε καὶ πληθύνεσθε καὶ πληρώσατε τὴν γῆν καὶ κατακυριεύσατε αὐτῆς καὶ ἄρχετε τῶν ἰχθύων τῆς θαλάσσης καὶ τῶν πετεινῶν τοῦ οὐρανοῦ καὶ πάντων τῶν κτηνῶν καὶ πάσης τῆς γῆς καὶ πάντων τῶν ἑρπετῶν τῶν ἐρπόντων ἐπὶ τῆς γῆς*»

---

¹²⁴ Ένθ. ανωτ.

¹²⁵ Ένθ. ανωτ., σελ. 32 - 33.

¹²⁶ Ένθ. ανωτ., σελ. 33.

¹²⁷ Γεώργ. Π. Παύλου, *Νόστος ασύμμετρος προσώπου*, τόμ. Πρώτος, εκδ. Δόμος, Αθήνα 1994², σελ. 72.

¹²⁸ Γεωργ. Ι. Μαντζαρίδη, *Η εμπειρική θεολογία στην οικολογία και την πολιτική*, εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1994, σελ. 89.

¹²⁹ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, «Το οικολογικό πρόβλημα και η ευθύνη της Θεολογίας», ένθ. ανωτ.

κατά τρόπο που οδηγούσε στην ανεξέλεγκτη εκμετάλλευση του υλικού κόσμου¹³⁰. Ακόμη και επί τη ευκαιρία, σημειώνεται η μεταφερομένη πληροφορία πως γλωσσολόγοι της εβραϊκής γλώσσας διαπιστώνουν ότι τα εβραϊκά ρήματα “*kabhash* («κατακυριεύω»)” και “*radah* («ἄρχω»)”, όπου συναπαντώνται στην Παλαιά Διαθήκη, σημαίνουν βίαιη επίθεση ή αιχμαλωσία¹³¹. Επ’ αυτών σημειώνονται τα εξής:

1) Μετανεωτερική χριστιανική τοποθέτηση ενός ευπωλήτου προσεγμένου βιβλίου, α) καταλήγει στο ότι οι συντάκτες της «Γενέσεως» «*μοιάζουν να μας προειδοποιούν εναντίον κάθε απλουστευτικής ιδέας για το Θείο*»¹³². β) Το αληθινό νόημα της Γραφής δεν γίνεται να εξαντληθεί πλήρως εντός των ορίων της κυριολεκτικής αναγνώσεως του κειμένου, καθ’ ότι παραπέμπει σε μία πραγματικότητα, που αδυνατεί να εκφραστεί επαρκώς μέσω λέξεων και εννοιών¹³³. γ) Η κατανόηση της Βίβλου «*προϋποθέτει το είδος εκείνο του στοχασμού και της διαίσθησης που απαιτείται για την ποίηση*»¹³⁴.

2) Κατά τον Ιωάννη Ζηζιούλα, βασικές αρχές του θεολογικού διαλόγου είναι: α) Αυτός που σχολιάζει και κρίνει να έχει διενεργήσει την ίδια έρευνα με τον κρινόμενο, β) να έχει καινούρια θέση να προτείνει σε αντικατάσταση της απορριπτομένης, γ) το ύφος της κριτικής να μην αποβλέπει στη δημιουργία εντυπώσεων και στη συναισθηματική διέγερση του αναγνώστη¹³⁵.

3) Κατά τον παλαιοδιαθηκολόγο καθηγητή Νικόλαο Μπρατσιώτη, θεολογία της Παλαιάς Διαθήκης είναι «*ή έν αύτῇ τῇ Π. Διαθήκῃ πράγματι υπάρχουσα και έξ αὐτῆς ἀβιάστως ἐξαγομένη Θεολογία*»¹³⁶. Επομένως, άλλο είναι η έγκριτη μελέτη των κειμένων ως μαρτυριών και άλλο τα διανοήματα προβολής, δηλαδή προηγείται η κατανόηση του κειμένου και ακολουθεί ο στοχασμός.

4) Κατά τον καθηγητή Σταύρο Καλαντζάκη, το εβραϊκό ρήμα “*kabhash*” - «κατακυριεύω» έχει την έννοια της βιαίας υποταγής, της υποδουλώσεως, πλην όμως το νόημα του στίχου δεν επιτρέπει να εννοηθεί κάτι τέτοιο, επειδή ο Θεός, δια της

---

¹³⁰ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Περγάμου, «Η Ορθοδοξία και το πρόβλημα της προστασίας του φυσικού περιβάλλοντος», ένθ. ανωτ.

¹³¹ Αλεξ. Γεωργόπουλου, Περιβαλλοντική Ηθική, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2006, σελ. 76, σημ 17.

¹³² Κ. Άρμστρονγκ, *Εν Αρχή - Μια νέα ερμηνεία του Βιβλίου της Γενέσεως*, μτφρ. Δημ. Μπεκρινιάκη, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα 1998, σελ. 30.

¹³³ Ένθ. ανωτ., σελ. 16.

¹³⁴ Ένθ. ανωτ., σελ. 18.

¹³⁵ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Περγάμου, «Το είναι του Θεού και το είναι του ανθρώπου - Απόπειρα θεολογικού διαλόγου», ένθ. ανωτ., σελ. 11 - 12.

¹³⁶ Νικ. Π. Μπρατσιώτου, *Εισαγωγή εις την Θεολογίαν της Παλαιάς Διαθήκης*, Του Ιδίου, Αθήνα 1985, σελ. 52.

ευλογίας Του, εκχωρεί στον άνθρωπο την εν δυνάμει κυριαρχία επί της γης, αλλά όχι κατά τρόπον αυθαίρετο, βίαιο και ανεξέλεγκτο, γιατί τοιαύτη εξουσία θα διαταράξει την ισορροπία της δημιουργίας¹³⁷. Ο καθορισμός του ανθρώπου ως τοποτηρητή του Θεού στον κόσμο καθορίζει και την υφή της κυριαρχίας του, δοθέντος ότι πρόκειται για θεϊκό προνόμιο παραχωρηθέν δωρεάν, το οποίο είναι υποχρεωμένος να το χρησιμοποιεί καταλλήλως, ώστε να μην παραβιάζει το φυσικό περιβάλλον¹³⁸. Την άσκηση της κυριαρχίας, δηλαδή, εντέλλεται να την ασκεί συμφώνως προς την βούληση του Θεού και εντός των πλαισίων που Αυτός έθεσε για το περιβάλλον¹³⁹. Μετά την πτώση των πρωτοπλάστων διερράγη ο δεσμός αυτών μετά του Θεού, επιφέροντας και την διαταραχή των σχέσεών τους με το περιβάλλον, γι' αυτό οι προφήτες οραματίζονταν τη μεσσιανική εποχή ως μία περίοδο αποκαταστάσεως των σχέσεων των ανθρώπων με τα ζώα και των ζώων μεταξύ τους¹⁴⁰. Με απλά λόγια και μεταξύ των άλλων, η παρανόηση του προπρωτικού «κατακυριεύσατε» ως βιαιοπραγούσης επεκτατικότητας αντιβαίνει στη θεϊκή εκχώρηση της φυτικής διατροφής προς τους Πρωτοπλάστους (Γεν. 1, 29· 2, 16) και προς τους άλλους ζωικούς οργανισμούς (Γεν. 1, 30) και μάλιστα στην εντολή της νηστείας προς τους Πρωτοπλάστους, αναφορικώς προς τους καρπούς καθορισμένου δένδρου (Γεν. 2, 17), όπως επίσης αντιβαίνει προς την παραδείσια ειδυλιακότητα.

5) Κατά τον καθηγητή Ιωάννη Γαλάνη, η έννοια της κυριαρχίας του κειμένου συνεπάγεται, κατά τα ρήματα «*ἐργάζεσθαι καὶ φυλάσσειν*» (Γεν., 2, 15), την ανθρωπίνη υποχρέωση προστασίας της κτίσεως, ως εντελλόμενες δραστηριότητες έναντι της κτίσεως, δηλαδή οποιαδήποτε προσφορά του ανθρώπου προς την κτίση είναι προσφορά προς τον εαυτό του και οποιαδήποτε συμπεριφορά προς αυτήν αντανακλά στον ίδιο¹⁴¹.

6) Δοθέντος πως η Βίβλος βιώθηκε ως θεόπνευστη «Αγία Γραφή» δια της λατρείας, ο Μέγας Βασίλειος, σε ομιλίες του εκφωνηθείσες σε λατρευτικές συνάξεις κατά τη διάρκεια της Μεγάλης Τεσσαρακοστής, παράσχει τα κριτήρια της ομολόγου κατανοήσεως του ιερού κειμένου: «*Πῶς παρεσκευασμένην ψυχήν, πρὸς τὴν τῶν τηλικούτων ἀκρόασιν προσῆκεν ἀπαντᾶν; Καθαρεύουσιν τῶν παθῶν τῆς σαρκός,*

---

¹³⁷ Στ. Ε. Καλαντζάκη, «*Ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ Θεός*» - ερμηνευτική ἀνάλυση τῶν περὶ Δημιουργίας περικοπῶν τῆς Γενέσεως, εκδ. Παν. Σ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2001, σελ. 294 - 296.

¹³⁸ Ἐνθ. ανωτ.

¹³⁹ Ἐνθ. ανωτ.

¹⁴⁰ Ἐνθ. ανωτ.

¹⁴¹ Ιωάνν. Λ. Γαλάνη, «*Ἄνθρωπος καὶ κτίση ὡς δημιουργήματα τοῦ Θεοῦ*», ἐν *Ἄνθρωπος καὶ κτίση στη Βιβλική παράδοση*, εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη, 2009, σελ. 40 - 41.

ἀνεπισκόπητον μερίμναις βιοτικάις, φιλόπονον, ἐξεταστικήν, πάντοθεν περισκοποῦσαν εἰ πόθεν λάβοι ἀξίαν ἔννοιαν τοῦ Θεοῦ. Ἀλλὰ πρὶν ἐξετάσαι τὴν ἐν τοῖς ῥήμασιν ἀκρίβειαν, καὶ διερευνήσασθαι ἡλίκα τῶν μικρῶν φωνῶν τούτων ἐστὶ τὰ σημαινόμενα, ἐνθυμηθῶμεν τὸς ὁ διαλεγόμενος ἡμῖν. Διότι κὰν τῆς βαθείας καρδίας τοῦ συγγραφέως μὴ ἐφικώμεθα διὰ τὸ τῆς διανοίας ἡμῶν ἀσθενές, ἀλλὰ τῇ γε ἀξιοπιστίᾳ προσέχοντες τοῦ λέγοντος, αὐτομάτως εἰς συγκατάθεσιν τῶν εἰρημένων ἑναχθησόμεθα.»¹⁴². Καὶ «Ἀκούσωμεν τοίνυν ἀληθείας ῥημάτων οὐκ ἐν πείθοις σοφίας ἀνθρωπίνης, ἀλλ' ἐν διδακτοῖς Πνεύματος λαληθείσιν· ὧν τὸ τέλος οὐχ ὁ τῶν ἀκουόντων ἔπαινος, ἀλλ' ἡ σωτηρία τῶν διδασκομένων.»¹⁴³.

7) Κανόνας τῆς ποιμαντικῆς καὶ τῆς ιεραποστολικῆς χρήσεως τῆς Ἁγίας Γραφῆς εἶναι ἡ «κοινωνία» τοῦ Ἁγίου Πνεύματος τῆς ευχαριστιακῆς ἐκκλησιολογίας, ὡς ἀναφέρεται στὴ Θεία Λειτουργία, πρὸ τῆς «εὐχῆς τῆς Ἀναφορᾶς»: «καὶ ἡ κοινωνία τοῦ Ἁγίου Πνεύματος εἴη μετὰ πάντων». Στοιχοῦμενοι στὸ πνεῦμα τῆς ἐκκλησιολογίας τοῦ Ἰωάννου Ζηζιούλα, τὸ «Ἀυξάνεσθε καὶ πληθύνεσθε καὶ πληρώσατε τὴν γῆν», μάλλον ἀφορᾶ τὴν ἐκκλησιοποίηση - τὸν ἐκκλησιολογικὸ ἀπαρτισμὸ τοῦ ἀνθρωπίνου γένους καὶ τὸ «κατακυριεύσατε αὐτῆς καὶ ἄρχετε» τὴν ἐκκλησιοποίηση - τὸν ἐκκλησιολογικὸ ἀπαρτισμὸ τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος.

Τὰ ἀνωτέρω σημειώθηκαν, ἐπειδὴ, ὡς ἀναφέρει ἡ Lynn White, ἀλλαγές στὶς ἀνθρώπινες συμπεριφορές, δίχως νὰ ὑπάρχει πρόθεση, ἐπηρεάζουν συχνά τὴν μὴ - ἀνθρωπίνη φύση¹⁴⁴.

---

¹⁴² Μ. Βασιλείου, «Ὁμιλία Θ' εἰς τὴν ἐξαήμερον», Ὁμιλία Α', ἐν ΒΕΠΕΣ, 51, 185, 14 - 24.

¹⁴³ Ἐνθ. ἀνωτ., 186, 16 - 19. Ευκαιρίας δοθείσης, σημειώνεται ὅτι, σε οἰκοθεολογικὸ πόνημα ἐμπνεόμενον ἀπὸ τὴν σκέψη τοῦ Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ, ἀναφέρεται πὼς ὁ ἅγιος δὲν ἀμφισβητεῖ τὴ φυσικὴ κυριαρχικότητα τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν ἀλογία ἢ μὴ - ἀνθρωπίνη κτίση, ἀλλὰ προσδιορίζει τὴν ἀυθεντικὴ τῆς μορφῆς, ἡ ὁποία ἀφορᾶ τὴν (ἁγιο)πνευματικὴ γνῶση πού θεμελιώνεται στὴν ἀπάθεια, ὅτι δηλαδὴ, διὰ τῶν πνευματικῶν θεωριῶν τῶν ὄντων καὶ τῶν ἐναρέτων πράξεων, ὁ ἀνθρώπος εἰσέρχεται στὸν κόσμον ὡς πραγματικὸς κυρίαρχος τοῦ (λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν πὼς ἡ τοιαύτη πνευματικὴ χαρακτηριστικὴ ἀπὸ τὶς διαυγεῖς θεωρίες τῶν ὄντων καὶ τὶς ἐλεύθερες κινήσεις πρὸς αὐτά) (Κων. Ι. Ζάχου, *Ἡ χαμένη οἰκειότητα - Ἡ οἰκολογικὴ κρίση ὑπὸ τὸ φῶς τῆς σκέψεως τοῦ Ἁγίου Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ*, ἐκδ. Ἑλλά, Λάρισα 1998, σελ. 255 - 257). Εξ ἄλλου, τὸ ἄστατο τῆς υλικῆς οὐσίας ἐμφανίσθηκε ἐξ αἰτίας τῆς πτώσεως τοῦ ἀνθρώπου, ἐνῶ ἡ οὐσία τῶν ὀρωμένων ἦλθε στὸ εἶναι γιὰ τὸν ἀνθρώπον, μετὰ τοῦ ὁποίου θὰ λάβει χαρισματικῶς τὴν ἀφθαρσία (Ἐνθ. ἀνωτ., σελ. 255).

¹⁴⁴ L. Jr. White., ἐνθ. ἀνωτ., σελ. 34.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ

Ο ΚΟΣΜΟΣ ΩΣ ΚΤΙΣΗ: ΤΑ ΟΡΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΚΙΝΔΥΝΟΙ ΤΗΣ ΚΤΙΣΕΩΣ

Κατόπιν της παρουσιάσεως του ζητήματος από την οπτική της ιστορίας της θεολογίας και των ιδεών, ακολουθεί η έκθεση τούτου συστηματικώς, χωρίς να αποφευχθούν ορισμένες αναπόφευκτες αλληλεπικαλύψεις, με πρώτο υποκεφάλαιο τις αντιλήψεις περί δημιουργίας κατά τους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες και δεύτερο υποκεφάλαιο την υπαρξιακή προσοικείωση της «*ἐκ τοῦ μηδενός*» δημιουργίας. Θα εκτεθούν η δημιουργία ως γεγονός ελευθερίας, η φθορά ως εγγενής της «*ἐξ οὐκ ὄντων*» κτιστότητας και η διάσωση της δημιουργίας μέσω της διαλεκτικής κτιστού - ακτίστου, ούτως ώστε να αναδειχθεί αυτή σε αδιασπάστως κοινωνούμενο γεγονός ελευθερίας.

ΙΙ - 1) Η «*ΑΡΧΗ*» ΣΤΗΝ ΚΟΣΜΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ Η «*ΕΞ ΟΥΚ ΟΝΤΩΝ*» ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ

Από τις απαρχές της εμφανίσεώς του το ελληνικό πνεύμα ασχολείται με το κοσμολογικό ερώτημα, αποβλέποντας στη συγκρότηση της ανθρωπίνης ταυτότητας κυρίως δια της ανθρωπίνης φύσεως - της «*οὐσίας*» του και όχι τόσον δια της ιστορικής θέσεώς του¹. Ο καθηγητής Richard Sorabji, μάλιστα, στη πόνημά του «*Χρόνος, Δημιουργία και Συνέχεια*», υποστηρίζει πως η άποψη ότι το σύμπαν είχε κάποια αρχή στην απολυτότητά του απερρίφθη στον αρχαίο κόσμο από τους ευρισκομένους εκτός της ιουδαιο-χριστιανικής παραδόσεως, δηλαδή από τους αρχαίους Έλληνες, γιατί ο κόσμος ήταν αιώνιος (aeternity world)². Πλην όμως, κατά τον Σεβασμιώτατο Περγάμου, το ερώτημα της αρχής ή της μη-αρχής του κόσμου έχει τόσον απώτατες συνέπειες, ώστε να συνιστά μία από τις σπουδαιότερες όψεις της

---

¹ Ιωάννου Ζηζιούλα Μητροπολίτου Περγάμου, *Ελληνισμός και Χριστιανισμός - Η συνάντηση των δύο κόσμων*, εκδ. Αποστολική Διακονία, Αθήνα 2003, σελ. 104.

² R. Sorabji, *Time, Creation, and the Continuum - theories in antiquity and the early middleages*, ed. Cornell University Pres - Ithaca, New York 1986², p.194. Πρβλ. Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, «Ο κόσμος ως κτίση: Τα όρια και οι κίνδυνοι της κτίσεως», εν Χρ. Γ. Ρώμας (επιμ.), *Κόσμος Λύτρον - Τα Αγαθονίκεια - ήτοι κείμενα θεολογικά περί της εν Χριστώ σωτηρίας και της Εκκλησίας*, σειρ. τρίτη: Περγαμηνά, αρ. 4: Εκκλησιολογικά, μτφρ. Ελ. Γκανούρη, εκδ. Ευεργέτις, Μέγαρο 2014, σελ. 41 - 42.

σχέσεως ανάμεσα στη χριστιανική θεολογία και στο οικολογικό πρόβλημα³. Βεβαίως, η ελληνιστική κοσμολογική θεώρηση των χρόνων της εμφανίσεως του Χριστιανισμού ηδράζετο επί της τριπλής ιεραρχικής διαιρέσεως σε ουρανό – γη – καταχθόνια και, παρ' ότι τα απαρτίζοντα εαυτήν σωτηριολογικά και κοσμολογικά στοιχεία δεν ήταν γνησίως «έλληνικά», εντούτοις υπήγοντο σε πολιτισμικό περίγυρο κυριαρχούμενο από το ελληνικό πνεύμα⁴.

Ο όρος «*Δημιουργία*» δείχνει ότι ο κόσμος είναι έργο κάποιου, δηλαδή αποτέλεσμα συγκεκριμένης προσωπικής αιτίας, και, παρ' ότι απετέλει τον συνήθη ελληνικό όρο της δηλώσεως της αρχής του κόσμου, οι χριστιανοί συγγραφείς των πρώτων αιώνων προτιμούσαν τον όρο «*κτίσις*»⁵, όπως, για παράδειγμα, στο Μέγα Αθανάσιο: «*τήν περί τῆς κτίσεως διδασκαλίαν [...] ἐκ τῶν περὶ τῆς κτίσεως ἔργων*»⁶. Το περιεχόμενο του δόγματος της δημιουργίας είναι πως ο Θεός προέβη σε μία ενέργεια ή πράξη εκτός του εαυτού Του, η οποία έφερε στην ύπαρξη κάτι έτερον Τούτου⁷. Στην ευρέως διαδεδομένη αντίληψη του πολιτισμικού περιγύρου, κατά την εποχή της εξαπλώσεως του Χριστιανισμού, εκείνο που έπρεπε να πράξει η Εκκλησία δεν ήταν τόσο η επιμονή σε αυτή την αντίληψη, όσο η εξήγηση του τρόπου με τον οποίο εκείνη την εννοούσε⁸.

Οι δύο βασικές αντιλήψεις περί δημιουργίας, τις οποίες αντιμετώπισε η Εκκλησία διεκρίνοντο σε δύο κατηγορίες: Στη ερμηνεία του Γνωστικισμού και σε «*αὐτή που θὰ μπορούσαμε να ὀνομάσουμε Πλατωνικὴ ἢ κλασικὰ ἑλληνικὴ φιλοσοφικὴ σκέψη*»⁹, η οποία κατέστη διαχρονικό ρεύμα διαρρέον τη φιλοσοφική σκέψη και των πρώτων μεταχριστιανικῶν αἰώνων.

---

³ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, «Ο κόσμος ως κτίση: Τα όρια και οι κίνδυνοι της κτίσεως», *ἐνθ. ανωτ.*, σελ. 41.

⁴ Ιωάννου Ζηζιούλα Μητροπολίτου Περγάμου, *Ελληνισμός και Χριστιανισμός - Η συνάντηση των δύο κόσμων*, *ἐνθ. ανωτ.*, σελ. 105 - 106.

⁵ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, «Ο κόσμος ως κτίση: Τα όρια και οι κίνδυνοι της κτίσεως», *ἐνθ. ανωτ.*, σελ. 38.

⁶ Μ. Αθανασίου, «Λόγος κατά Ἑλλήνων», *ἐν ΒΕΠΕΣ*, 30, 70, 24 και 34.

⁷ Σεβ. Μητροπολίτου Περγάμου Ιωάννου Ζηζιούλα (19-04-2006), «*Μαθήματα Χριστιανικής Δογματικής - Μαθήματα των ετών 1984-85, Δ' ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑ, 1, 2, Στ, α.*», <https://www.oodeg.com/oode/dogmat1/perieh.htm> (ανάκτηση: 16-06-2018).

⁸ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, «Ο κόσμος ως κτίση: Τα όρια και οι κίνδυνοι της κτίσεως», *ἐνθ. ανωτ.*, σελ. 38 - 39.

⁹ *Ενθ. ανωτ.*, σελ. 39.

II - 1 - 1) Γνωστικισμός.

Ο Γνωστικισμός ανήκει στα μεγάλα πνευματικά κινήματα της ιστορίας, το οποίο, λόγω του δυναμισμού και του συγκρητιστικού χαρακτήρα του, δεν οργανώθηκε σε σύστημα ενιαίο και σταθερό¹⁰. Η επιρροή του επεκτείνεται, έστω και συνεσκιασμένως, έως τη σημερινή εποχή, καθ' ότι και επί παραδείγματι, στη λατρεία του Κυβερνοχώρου συνεχίζεται η γνωστική απόδραση από το σώμα, η οποία αποτελεί ουσιώδες χαρακτηριστικό αυτής της αιρέσεως¹¹. Ο Γνωστικισμός, προκειμένου να απαλλάξει τον Θεό Πατέρα από το κακό στον κόσμο (θεοδικία) προέβαλλεν υπερβαλλόντως την υπερβατικότητα και το όλως ξένον Αυτού προς τον κόσμο, αποδίδοντας τη δημιουργία σε κατωτέρους μεσάζοντες (τους «αἰῶνες»), κειμένους μεταξύ του Θεού Πατέρα και του κόσμου, στους οποίους υπήγετο και ο επονομαζόμενος «δημιουργός», ο θεωρηθείς υπεύθυνος για τη δημιουργία του κόσμου, ούτως ώστε η δημιουργία να τυγχάνει δομικώς και εξ ορισμού κακή, οπότε δεν θα συνέτρεχε λόγος να σωθεί, ιδίως όσον αφορά την υλικότητά της¹². Κατά τον Sean Martin, στα γνωστικά συστήματα ο Δημιουργός θεός συνήθως εταυτίζετο μετά του Θεού της Παλαιάς Διαθήκης, εθεωρείτο κομπορρήμων τεχνίτης, ο οποίος έδωσε στην ύλη τις κοσμολογικές μορφές και είχε το κατ' εξοχήν ελάττωμα πως εθεώρει τους άλλους θεούς ανυπάρχοντες¹³, ενώ οι γνωστικοί τον απετίμων ως μία των ελασσόνων θεοτήτων, χαρακτηριζομένη από υπερβολικώς ανθρωπίνους θυμικές εκρήξεις¹⁴. Επομένως η φροντίδα για τον υλικό κόσμο ήταν το πλέον παράλογο και αμαρτωλό πράγμα που υπήρχε¹⁵. Αποτέλεσμα της αντιγνωστικής εκκλησιαστικής πολεμικής ήταν η διατύπωση αληθειών συμπεριληφθεισών στα Βαπτισματικά Σύμβολα της Πίστεως των τοπικών εκκλησιών, τα οποία και απετέλεσαν τα άρθρα του χρησιμοποιούμενου και σήμερα στη λατρεία

---

¹⁰ Στ. Γ. Παπαδοπούλου, Πατρολογία τόμ. Α', Του Ιδίου, Αθήνα 1982², σελ. 145 - 147.

¹¹ J. Gray, *Αχυρένια Σκυλιά - Σκέψεις για τους ανθρώπους και άλλα ζώα*, μτφρ. Γιώργ. Λαμπράκου, εκδ. Οκτώ, Αθήνα 2012², σελ. 174 - 175.

¹² Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, «Ο κόσμος ως κτίση: Τα όρια και οι κίνδυνοι της κτίσεως», ένθ. ανωτ., σελ. 39. Πρβλ., Σεβ. Μητροπολίτου Περγάμου Ιωάννου Ζηζιούλα (19-04-2006), «*Μαθήματα Χριστιανικής Δογματικής - Μαθήματα των ετών 1984 - 85, Δ' ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑ, 1, 2, Στ, α*», ένθ. ανωτ.

¹³ S. Martin, *Γνωστικοί - Όλη η αλήθεια για τους Πρώτους «Αιρετικούς» του Χριστιανισμού*, μτφρ. Νάσ. Κυριαζόπουλου, εισ. Κων. Ζάρρα, εκδ. Αρχέτυπο, Θεσσαλονίκη 2006, σελ. 47.

¹⁴ S. Martin, ένθ. ανωτ., σελ. 51. Ακόμη, η λέξη «δημιουργός» δείχνει την επίδραση της ελληνικής σκέψεως στον Γνωστικισμό, όπως και λέξη «γνώσις» (ένθ. ανωτ., σελ. 40.) και υφίσταται ισχυρός δεσμός ανάμεσα στην ύλη και στο κακό, καίτοι τυγχάνει συζητήσιμη η κακότητα της ύλης (ένθ. ανωτ., σελ. 52).

¹⁵ Ιωάννου (Ζηζιούλα), «Ο κόσμος ως κτίση: Τα όρια και οι κίνδυνοι της κτίσεως», ένθ. ανωτ., σελ. 40.

Συμβόλου της Πίστεως¹⁶. Αξιοσημείωτο τυγχάνει ότι οι οπαδοί του Γνωστικισμού, ενώ αντιμετώπιζαν τον κόσμο ως εξορία και φυλακή, εθεώρουν ταυτοχρόνως ότι το θείο δράμα εκτυλισσόταν μέσα σε έναν κόσμο προσηρμοσμένον ουσιαστικώς προς το κλασικό μοντέλο¹⁷. Επομένως ο κόσμος δεν δύναται ούτε επιδιορθώσεως και το σωστικό δέον για τους γνωστικούς ήταν η φυγή από τον χρόνο και το χώρο, τ.ε. από τον κόσμο μέσω της γνώσεως που κατείχαν¹⁸.

Η αντιγνωστική απάντηση των Πατέρων και μάλιστα του Ειρηναίου Λυώνος συνίστατο από τα εξής: 1) Ο Θεός Πατήρ και ο Θεός Δημιουργός είναι ένα και το αυτό πρόσωπο και 2) ο Θεός Πατήρ Δημιουργός σχετίζεται αμέσως προς την πράξη της δημιουργίας, δεν δημιουργεί μέσω μεσαζόντων, οπότε, απορριπτομένη η ιδέα των «αίωνων», πιστοποιείται αμεσότητα σχέσεως μεταξύ Θεού και κόσμου¹⁹. Χάριν της προσεγγίσεως τούτου, σημειώνεται ότι, κατά τον Γιώργο Καραμανώλη²⁰, ο Ειρηναίος επιδιώκει την αμφισβήτηση αυτής της γνωστικής τοποθέτησεως υπονομεύοντας τη φιλοσοφική θεμελίωσή της, όπως διατυπώνεται στο εξής χωρίο: «*Ἔϊνε καλό, λοιπόν, να ἀρχίσωμε ἀπὸ τὸ πρῶτο καὶ σπουδαιότερο κεφάλαιο, ἀπὸ τὸν Δημιουργὸ Θεό, “τὸν ποιήσαντα τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτοῖς” (Ψαλμ. 145,6.), τὸν ὁποῖο βλασφημῶντας ὀνομάζουσι “καρπὸν Ὑστερήματος”. Θὰ δείξωμε ὅτι δέν ὑπάρχει τίποτε ὑπεράνω αὐτοῦ καὶ μετὰ ἀπὸ αὐτὸν καὶ ὅτι δημιούργησε τὰ πάντα, ὄχι διότι κάποιος τὸν παρεκίνησε, ἀλλὰ μετὰ τὴ δική του θέλησι καὶ ἐλεύθερα, διότι εἶνε ὁ μόνος Θεός, ὁ μόνος Κύριος, ὁ μόνος Δημιουργός, ὁ μόνος Πατήρ, ὁ μόνος πού συνέχει τὰ πάντα καὶ σὲ ὅλα παρέχει τὴ ζωή»²¹. Το κρίσιμο, δηλαδή, σημείο ήταν ότι ο δεύτερος - Δημιουργός Θεός δρα από αναγκαιότητα και επιδεικνύει περιορισμένη αγαθότητα και σοφία²².*

---

¹⁶ Ἐνθ. ανωτ.

¹⁷ S. Martin, ἔνθ. ανωτ., σελ. 53. Κατά τον Κων. Ζάρρα, ο μηδενισμός των Γνωστικών συστημάτων εμφανίζεται ὕστερα ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ ἰουδαϊκοῦ ναοῦ καὶ κατὰ τὸν 2^ο αἰ. μ. Χ. (Κων. Ζάρρα, «Εἰσαγωγή - Ἀπαρχές καὶ Ἐπιρροές στο Σῶμα τῶν Γνωστικῶν Κινημάτων: Μία Σύντομη Πρόταση», ἐν, S. Martin, *Γνωστικοί - Ὅλη ἡ ἀλήθεια γιὰ τοὺς Πρώτους «Αἰρετικούς» τοῦ Χριστιανισμοῦ*, μτφρ. Νάσ. Κυριαζόπουλου, εἰσ. Κων. Ζάρρα, ἐκδ. Ἀρχέτυπο, Θεσσαλονίκη 2006, σελ. 21).

¹⁸ Σεβ. Μητροπολίτου Περγάμου Ἰωάννου Ζηζιούλα (19-04-2016), «*Μαθήματα Χριστιανικῆς Δογματικῆς - Μαθήματα τῶν ἐτῶν 1984 - 85, Δ' ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑ, 1, 2, Στ, α.*», ἐνθ. ανωτ.

¹⁹ Ἐνθ. ανωτ.

²⁰ Γιώργ. Καραμανώλη, *Ἡ φιλοσοφία τοῦ Πρώμου Χριστιανισμοῦ*, μτφρ. Ξενοφ. Μπαμιατζόγλου, ἐκδ. Οκτώ, Αθήνα 2017, σελ. 114 - 115.

²¹ Ἁγίου Εἰρηναίου Ἐπισκόπου Λουγδούνου, *Ἐλεγχος καὶ ἀνατροπὴ τῆς ψευδωνύμου γνώσεως*, σειρ. Collecta Academica XXV, εἰσ. - μτφρ. - σχ. Εἰρην. Ι. Χατζηγεωφραμιῆ, ἐκδ. Ostrakon, Θεσσαλονίκη 2017², Βιβλίον Δεύτερον, Κεφάλαιον Α', 1, σελ. 110.

²² Γιώργ. Καραμανώλη, ἐνθ. ανωτ., σελ. 115.

II - 1 - 2) Πλατωνισμός.

Ο Σεβασμιώτατος Περγάμου αναφέρεται στον Πλατωνισμό, καθ' ότι, κατά τη συστηματική διαπραγμάτευση της κοσμολογίας του οικολογικού προβλήματος, τον παρουσιάζει να επηρεάζει την σκέψη –τουλάχιστον– έως και του Νεοπλατωνισμού. Αυτός, ως η επικρατούσα εκείνη την εποχή κατεύθυνση της κλασικής ελληνικής σκέψεως, έλαβε εντελώς αντίθετη θέση από τον Χριστιανισμό, δοθέντος ότι το χάσμα μεταξύ Θεού και κόσμου εσμίκρυνε τοσούτον, έως της πλήρους εξαλείψεως, ώστε να ισχύει το προσωκρατικό: «πάντα πλήρη θεῶν»²³. Ορισμένοι ταύτιζαν Θεό και κόσμο σε τέτοιο βαθμό, ώστε περίττευε κάποιο δόγμα περί δημιουργίας, ενώ άλλοι, ακολουθώντας τον Πλάτωνα, πίστευαν ότι ο κόσμος δημιουργήθηκε από κάποιον, επονομαζόμενο από τον φιλόσοφο «Πατέρα ἢ Νοῦ ἢ Δημιουργὸν», ο οποίος έκαμε τον καλύτερο δυνατό κόσμο, αλλ' όχι τον παντελώς τέλειο, δοθέντος ότι έχει κατασκευασθεί από δύο αφεύκτως περιοριστικά για το δημιουργό πράγματα: την ύλη και το χώρο²⁴. Ο καθαρός Πλατωνισμός έλαβε θετική θέση απέναντι του υλικού κόσμου, θεωρουμένου ως ανοδικού μέσου στην κλίμακα των αναβαθμών, ενώ ο Νεοπλατωνισμός, αργότερον, έδειξε δυσπιστία προς τον υλικό κόσμο και τον αντιμετώπισε αρνητικῶς²⁵.

Κατά τον καθηγητή Λαμπρινό Πλατυπόδη, στον Πλωτίνο, υπάρχουν δύο τύποι ύλης: 1) Η νοητή, ως η πρώτη ετερότης έναντι του Ενός, η οποία είναι η αδιαμόρφωτη φάση της υποστάσεως του Νου και η πρωταρχική εκδήλωση της οντικότητας και 2) η αισθητή, που είναι το εκάστοτε υποκείμενο, δηλαδή το αιωνίως δεκτικό υπόστρωμα, από όπου όλες οι καθορισμένες υπάρξεις λαμβάνουν μορφή και έχει απολύτως παθητική υφή, καθ' ότι δύναται να δέχεται όλες τις μορφές, ώστε να αποτελεί την αρχή της διαφοροποιήσεως μεταξύ όλων των υπάρξεων²⁶. Η αισθητή ύλη δημιουργείται από την ατομική ψυχή ως συνέπεια της απορροής²⁷. Στην ύλη δεν φθάνει ίχνος του «εἶναι» και του Αγαθού, εφ' όσον πρόκειται για τον τόπο του κακού και το απόλυτο κακό. Ανάμεσα στην ύλη και στο Έν συντελείται το δράμα των

---

²³ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Περγάμου, «Ο κόσμος ως κτίση: Τα όρια και οι κίνδυνοι της κτίσεως», ενθ. ανωτ. Για το προσωκρατικό απόσπασμα: «Θαλής», εν, Diels, H.- Kranz, W.: *Οι Προσωκρατικοί*, τόμ. Α', Βασ. Α. Κύρκος (μτφρ., έπιμ.,) έκδ. Δημ. Ν. Παπαδήμα, Αθήνα 2007², άπ. 22, σελ. 189: «καὶ ἐν τῷ ὄλῳ δὲ τινες αὐτὴν [ένν. τὴν ψυχὴν] μεμεῖχθαι φασιν, ὅθεν ἴσως καὶ Θαλής ᾤήθη πάντα πλήρη θεῶν εἶναι».

²⁴ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Περγάμου, ενθ. ανωτ.

²⁵ Ενθ. ανωτ., σελ. 41.

²⁶ Λαμπρ. Ευστ. Πλατυπόδη, Το δραματικό στοιχείο στην οντολογία του Πλωτίνου, εκδ. Σύγχρονη Εκδοτική, Αθήνα 2015, σελ. 137.

²⁷ Ενθ. ανωτ., σελ. 139.

ατομικών ψυχών²⁸. Το κακό δεν είναι αυθύπαρκτο, ούτε όντως «μη ὄν», αλλά κάτι έτερον του όντος, περιγραφόμενου ως στερήσεως εκείνων που χαρακτηρίζουν τις τρεις υποστάσεις του πλωτινικού μεταφυσικού συστήματος²⁹. Ο Πρόκλος θεωρεί το κακό ως απουσία καλού - παρυπόσταση που δεν οφείλεται στον Θεό³⁰.

Η Εκκλησία των πρώτων αιώνων δεν αντέδρασε στον Πλατωνισμό με τον ίδιο τρόπο όπως στο Γνωστικισμό, επειδή ευαρεστήθηκε με την ιδέα της αποδόσεως του κόσμου σε κάποιον δημιουργό, ονομαζόμενο μάλιστα από τον Πλάτωνα «Πατέρα»³¹. Κατά τον Γιώργο Καραμανώλη η εκκλησιαστική στάση αιτιολογείται διττώς: 1) Επειδή η ιδέα του πλατωνικού Δημιουργού, ο οποίος επέβαλε τα χαρακτηριστικά του στον δημιουργημένο κόσμο, παρομοίαζε προς τον Δημιουργό Θεό της «Γενέσεως» και 2) στον «Τίμαιον» ο κόσμος δημιουργήθηκε ως έκφραση της αγαθότητας του Θεού, προορισμένος να είναι αγαθός και όμορφος³². Πλην όμως, είναι λάθος να νομισθεί πως απεδέχθη η Εκκλησία την πλατωνική ή την αρχαία ελληνική άποψη περί κόσμου, γιατί οι διαφορές ήταν πολύ βαθιές³³.

Το ζήτημα της πλατωνικής τοποθετήσεως του Ιωάννου Ζηζιούλα θα εκτεθεί τριττώς: 1) Πως θεωρεί, εν γένει, τον πλατωνικό Δημιουργό του «Τιμαίου» ο συγγραφέας, 2) η κριτική του Μεγάλου Αθανασίου επί του προκειμένου, 3) τα σχολιασθέντα πλατωνικά παραθέματα του Σεβασμιωτάτου Περγάμου επί τούτου.

II - 1 - 2 - α) Γενική θεώρηση του πλατωνικού Δημιουργού του «Τιμαίου» από τον Ιωάννη Ζηζιούλα.

Ο Σεβασμιώτατος Περγάμου, προτάσσοντας το ερώτημα πως ίσως κάποιος ισχυριζέτο ότι ο Πλάτων στον «Τίμαιον» απεδέχετο την ιδέα της «ἀρχῆς» επί της δημιουργίας, όπως όλες οι θεωρίες περί «ἀρχῆς» της αρχαιοελληνικής σκέψεως, παρατηρεί πως αυτή δεν ήταν απόλυτη, εφ' όσον πάντοτε προϋπέθετε «κάτι», από το οποίο ο κόσμος ή «κάτι» το υλικό δημιουργήθηκε³⁴. Στην περίπτωση του «Τιμαίου» μάλιστα αυτό το προϋποτιθέμενο «κάτι», που χρησιμοποίησε ο Δημιουργός για να κατασκευάσει τον κόσμο, ήταν η ύλη, οι ιδέες και ο χώρος, τα οποία όμως περιορίζουν την ελευθερία του Δημιουργού, οπότε η δημιουργία ήταν άναρχη, και,

---

²⁸ Ένθ. ανωτ., σελ. 140.

²⁹ Ένθ. ανωτ., σελ. 138.

³⁰ Ένθ. ανωτ., σελ. 144.

³¹ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Περγάμου, ένθ. ανωτ.

³² Γιώργ. Καραμανώλη, ένθ. ανωτ., σελ. 99.

³³ Ιωάννου (Ζηζιούλα), ένθ. ανωτ.

³⁴ Ένθ. ανωτ., σελ. 42.

παρ' ότι επί των επιμέρους όντων δύναται να υποστηριχθεί πως έχουν αρχή, ο κόσμος ως ολότητα δεν είχε³⁵. Βεβαίως, στο αναφερθέν πλατωνικό έργο λέγεται για «δημιουργία» του κόσμου και για «θεό» που δημιουργεί με την «ελεύθερη βούλησή του», αλλά στην πραγματικότητα ο Δημιουργός πλατωνικός Θεός ήταν «διακοσμητής», εφ' όσον έδωσε στον κόσμο τη μορφή, την αρμονία, τους φυσικούς νόμους και όλα όσα τον κάνουν «κόσμο», δηλαδή ένα αρμονικό, ενιαίο και όμορφο όλο, «*ἀλλὰ δὲν τοῦ ἔδωκε τὴν ὑπαρξὴν ἐν τῇ ἀπόλυτῃ ὄντολογικῇ τῆς ἔννοια, ἀφοῦ κατὰ προὔπηρχε πρὶν τὸ δημιουργῆσαι (ἢ αἰώνια “ὕλη”, ἀκόμα καὶ ὁ χῶρος)*»³⁶. Στον «Τίμαιον» γίνεται λόγος και για την «*Ἀνάγκη*», η οποία περιορίζει αποφασιστικώς την ενέργεια του Δημιουργού Θεού διττῶς: «*Ὁ ἓνας εἶναι ἢ ὕλη, ἢ ὁποῖα ἔχει ἀπὸ μόνῃ τῆς ὀρισμένῃς ιδιότητες, οἱ ὁποῖες ὑπαγορεύουν στὸ δημιουργὸ θεὸ τὸν τρόπο τῆς χρησιμοποίησεως τῆς*», ο άλλος «*εἶναι αὐτὸ πού θὰ λέγαμε χῶρος (ἢ “χώρα” λέγει ὁ Πλάτων), πού ἔχει ἐπίσης ἀπὸ μόνος του τὴν κίνηση καὶ τὴν ἐπέκταση (κατὰ πού ὁ Νοῦς δὲν θεωρεῖ καλὸ, γιατί περιλαμβάνει τὴ μεταβολὴ καὶ πού ὑποχρεοῦται ὅμως νὰ δεχθεῖ ὡς “ἀνάγκη” στὴν πράξη τῆς δημιουργίας)*»³⁷. (Υπενθυμίζεται ότι περί της προϋπαρχούσης ὕλης, των ιδεών και της «χώρας» γίνεται αναφορά και στο προηγούμενο κεφάλαιο.) Επομένως η δημιουργία δεν είναι πράξη, με την οποία ο Θεός θέτει σε κίνηση τον κόσμο «*ἐξ ὑπαρχῆς*», καθ' ότι η κίνηση προϋπήρχε ως ιδιότητα του χώρου που επίσης προϋπήρχε της δημιουργίας, αλλά μάλλον η πράξη που θέτει αυτή «*τὴν κίνηση στή σωστὴ κατεύθυνσή της*», δηλαδή την κάνει «κόσμο» καλό - όμορφο, «*ὁσο εἶναι δυνατόν νὰ γίνῃ καλός*» κάτω από τέτοιες συνθήκες³⁸. Το «*μὴ εἶναι*» ως έννοια δεν το αρνείται ο αρχαίος έλληνας, αλλά το συνάπτει αρρήκτως με το «*εἶναι*», ώστε να χάνει την απολυτότητά του, δηλαδή ενέχει από μόνο του τη δυνατότητα του όντος («*μπορεῖ να πῆ κανεῖς ὅτι καὶ αὐτὸ “ὑπάρχει”*»), ούτως ώστε όλα, τ.ε. και ο κόσμος, υπάρχουν κατά κάποιον τρόπο πάντοτε³⁹. Ο Ιωάννης Ζηζιούλας, στο δοκίμιό του «*Χριστολογία και Ὑπαρξη*», παραπέμπει και στην εξής κοσμολογική παρατήρηση του Αριστοτέλους επί του προκειμένου: «*ἀδύνατον γενέσθαι εἰ μὴδὲν προϋπάρχοι. Ὅτι μὲν οὖν τι μέρος (αὐτοῦ πού γίνεται) ἐξ ἀνάγκης ὑπάρξει, φανερόν· ἢ γὰρ ὕλη μέρος· ἐνυπάρχει γὰρ*

³⁵ Ένθ. ανωτ.

³⁶ Ιωάννου Ζηζιούλα, «Χριστολογία και ὑπαρξη . Η διαλεκτική κτιστού - ακτίστου και το δόγμα της Χαλκηδόνας», εν *Σύναξη 2* (Ανοιξη 1982), σελ. 10.

³⁷ Ένθ. ανωτ., σελ. 10, σημ 1.

³⁸ Ένθ. ανωτ.

³⁹ Ένθ. ανωτ., σελ. 10.

καὶ γίνεταὶ αὐτὴ»⁴⁰. Ἡ δημιουργία τοῦ χριστιανικοῦ Θεοῦ εἶναι στὴν οὐσία τῆς πράξης «ὄντολογικῆ», δηλαδὴ συστατικὴ μιᾶς ἄλλης υπάρξεως, ἐνῶ γιὰ τὸν πλατωνικὸ θεὸ εἶναι στὴν οὐσία τῆς πράξης «ἰσθητικῆ», δηλαδὴ μορφοποιητικὴ τῆς προϋπαρχούσης ὕλης⁴¹.

Π - 1 - 2 - β) Ἡ κριτικὴ τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου ἐπὶ τοῦ θέματος.

Στὴ θεολογικὴ συνείδηση ἡ «ἐκ τοῦ μὴ ὄντος» δημιουργία τοῦ σύμπαντος κόσμου δὲν ἀποτελεῖ ἀπλῶς πληροφορία περὶ τοῦ τρόπου τῆς προελεύσεως τοῦ κόσμου, ἀλλὰ κυρίως πληροφορία περὶ τῆς φύσεως αὐτοῦ⁴². Ὁ Σεβασμιώτατος Περγάμου, σὲ δημοσιευθεῖσα ἀπαντητικὴ ἐπιστολὴ, σημειώνει καὶ τὴν τοποθέτηση τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου ὡς πρὸς τὴν κοσμολογία τοῦ «Τιμαίου»: «Ἄλλοι δέ, ἐν οἷς ἐστὶ καὶ ὁ μέγας παρ' Ἑλλησι Πλάτων, ἐκ προϋποκειμένης καὶ ἀγενήτου ὕλης πεποιθέναι τὸν Θεὸν τὰ ὅλα διηγοῦνται· μὴ ἂν γὰρ δύνασθαί τι ποιῆσαι τὸν Θεόν, εἰ μὴ προϋπέκειτο ἡ ὕλη. [...] Οὐκ ἴσασι δὲ τοῦτο λέγοντες ὅτι ἀσθένειαν περιτιθέασι τῷ Θεῷ, Εἰ γὰρ οὐκ ἔστι τῆς ὕλης αὐτὸς αἴτιος, ἀλλ' ὅπως ἐξ ὑποκειμένης ὕλης ποιεῖ τὰ ὄντα, ἀσθενῆς εὐρίσκειται, μὴ δυνάμενος ἄνευ τῆς ὕλης ἐργάσασθαί τι τῶν γενομένων [...] Ἔσται δέ, εἰ οὕτως ἔχει, κατ' αὐτοὺς ὁ Θεὸς τεχνίτης μόνον καὶ οὐ κτίστης εἰς τὸ εἶναι [...] Καθ' ὅλου γὰρ οὐδὲ κτίστης ἂν λεχθεῖν εἰ μὴ κτίζει τὴν ὕλην, ἐξ ἧς καὶ τὰ κτισθέντα γέγονεν»⁴³. Ἀκόμη, σημειώνει καὶ ἄλλη τοποθέτηση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ πατρός: «οὔτε γὰρ αὐτομάτως (=Ἐπικούρειοι), διὰ τὸ μὴ ἀπρονόητα εἶναι, οὔτε ἐκ προϋποκειμένης ὕλης (=Πλάτων) διὰ τὸ μὴ ἀσθενῆ εἶναι τὸν Θεὸν (=ἐλευθερία τοῦ Θεοῦ)· ἀλλ' ἐξ οὐκ ὄντων καὶ μηδαμῶς ὑπάρχοντα τὰ ὅλα εἰς τὸ πεποιθέναι τὸν Θεὸν»⁴⁴.

Π - 1 - 2 - γ) Σχολιασθέντα πλατωνικὰ παραθέματα ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Ζηζιούλα.

Ὁ Σεβασμιώτατος Περγάμου, συνεχίζοντας, ἀναφέρει πῶς, ἀκόμη καὶ ἀν ὑποτεθεῖ ὅτι ὁ Μέγας Ἀθανάσιος δὲν κατενόησε ὀρθῶς τὸν Πλάτωνα, παρατίθεται ἀπόσπασμα

⁴⁰ Ἀριστοτέλους, *Μετὰ τὰ Φυσικά*, Ζ', 7, 1032b 36 - 1033a 1. Πρβλ. Ἰωάννου Ζηζιούλα, ἐνθ. ἀνωτ., σελ. 10 - 11.

⁴¹ Ἰωάννου Ζηζιούλα, ἐνθ. ἀνωτ., σελ. 11.

⁴² Νίκ. Α. Ματσούκα, *Θεολογία, Κτισιολογία, Ἐκκλησιολογία κατὰ τὸν Μέγαν Ἀθανάσιον - Σημεῖα πατερικῆς καὶ οἰκουμενικῆς θεολογίας*, ἐκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2001, σελ. 21 - 22.

⁴³ Μ. Ἀθανασίου, «Περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου καὶ τῆς διὰ σώματος πρὸς ἡμᾶς ἐπιφανείας αὐτοῦ», ἐν *ΒΕΠΕΣ* 30, 76, 17 - 20, 21 - 22, 28 - 30, 31 - 32. Πρβλ. (Ἰωάννου Ζηζιούλα), «Ἡ ἀπάντηση τοῦ καθηγητῆ Ζηζιούλα», ἐν *Σύναξη* 3 (Καλοκαίρι 1982), σελ. 77.

⁴⁴ Μ. Ἀθανασίου, ἐνθ. ἀνωτ., 77, 6 - 9. Πρβλ. (Ἰωάννου Ζηζιούλα), ἐνθ. ἀνωτ. σελ. 78.

από τον «*Τίμαιον*», στο οποίο περιέχεται το πλατωνικό δόγμα περί της δημιουργίας του κόσμου: «*Τὰ μὲν οὖν παρεληλυθότα τῶν εἰρημένων πλὴν βραχέων ἐπιδέδεικται τὰ διὰ νοῦ δημιουργημένα· δεῖ δὲ καὶ τὰ δι' ἀνάγκης γιγνόμενα τῷ λόγῳ παραθέσθαι· μειγμένη οὖν ἢ τοῦδε τοῦ κόσμου γένεσις ἐξ ἀνάγκης τε καὶ νοῦ συστάσεως ἐγεννήθη· νοῦ δὲ ἀνάγκης ἄρχοντος τῷ πείθειν αὐτὴν τῶν γιγνομένων τὰ πλεῖστα ἐπὶ τὸ βέλτιστον ἄγειν, ταῦτα τε δι' ἀνάγκης ἠττωμένης ὑπὸ πειθοῦς ἔμφορος, οὕτω κατ' ἀρχὰς ζυνίστατο τόδε τὸ πᾶν.*»⁴⁵. Από το παράθεμα και τον όλον «*Τίμαιον*» προκύπτει ότι: 1) πολλά από τα όντα είναι προϊόντα ανάγκης και όχι της ελευθέρας βουλήσεως του Θεού, 2) ο Δημιουργός - Νους αγωνίσθηκε για να πείσει την Ανάγκη και πως, ενώ κατόρθωσε να της επιβληθεί, ώστε να δύναται να δημιουργήσει, κατόρθωσε να το πράξει μόνον ως προς τα πλείστα των δημιουργημάτων⁴⁶. Κατά τον E. Dodds, η αναγκαιότητα στον «*Τίμαιον*» μοιράζεται μετά του Νοός την ευθύνη για τον अपαρτισμό του σύμπαντος, τυγχάνουσα συνώνυμος της «*τύχης*», και την κακοτροπία της ο Θεός αδυνατεί να παρεμποδίσει, παρ' ότι προσπαθεί να τη μετατρέψει σε, όσον είναι δυνατόν, ευνοϊκό παράγοντα⁴⁷. Εν συνδυασμῶ προς το «*Θεαίτητος*» 176a, η σημασία της αναγκαιότητας είναι «*ὅτι πρέπει νά ὑπάρχει κάτι πού νά ἀντιτίθεται πρὸς τὸ Ἄγαθόν*», οπότε τα άσχημα πράγματα ενοικούν στην ανθρωπίνη φύση και στον ορατό κόσμο ως αποτέλεσμα αυτής⁴⁸. Ο πλατωνικός Πατέρας Θεός και Δημιουργός είναι πανάγαθος, αλλά όχι παντοδύναμος⁴⁹.

Κατά τον Περγάμου, ο Πλάτων, αναλύοντας περισσότερο τη θέση του, προσδιορίζει, εκτός του Νου ή των ιδεών και της ύλης, το τρίτο στοιχείο ή προϋπόθεση της δημιουργίας ως «*ἀνόρατον εἶδός τι καί ἄμορφον, πανδεχές, μεταλαμβάνον δὲ ἀπορώτατα πη τοῦ νοητοῦ καὶ δυσαλώτατον*»⁵⁰, ως ένα είδος «*ἐκμαγείου*», το οποίο «*δέχεται [...] αἰεὶ τὰ πάντα, καὶ μορφήν οὐδεμίαν ποτὲ οὐδενὶ τῶν εἰσιόντων ὁμοίαν εἴληφεν οὐδαμῇ οὐδαμῶς*»⁵¹. Επομένως ο Νους - Δημιουργός προσπαθεί να εικονίσει ή να πλάσει το δημιούργημά του με τρία «*δ ε δ ο μ ε ν α*» σε αυτόν πράγματα: τις αναλλοίωτες ιδέες, την ύλη που μετασχηματίζεται σε «*μίμημα*

⁴⁵ Πλάτωνος, *Τίμαιος* 47e 3 - 48a 5. Πρβλ. (Ιωάννου Ζηζιούλα), ένθ. ανωτ.

⁴⁶ (Ιωάννου Ζηζιούλα), ένθ. ανωτ.

⁴⁷ E. R. Dodds, «Ο Πλάτων και το παράλογο», εν *Πλάτων και Πλωτίνος - Δύο μελέτες*, μτφρ. Στεφ. Ροζάνη, εκδ. Έρασμος, Αθήνα 1988², σελ. 20 .

⁴⁸ «*Ἄλλ' οὐτ' ἀπολέσθαι τὰ κακὰ δυνατόν, ὃ Θεόδωρε - ὑπεναντίον γὰρ τι τῷ ἀγαθῷ αἰεὶ εἶναι ἀνάγκη-οὔτ' ἐν θεοῖς αὐτὰ ἰδρῶσθαι, τὴν δὲ θνητὴν φύσιν καὶ τόνδε τὸν τόπον περιπόλει ἐξ ἀνάγκης.*» (Πλάτωνος, «*Θεαίτητος*», 176a 5 -8.). Πρβλ., E. R. Dodds, ένθ. ανωτ., σελ. 20 - 21.

⁴⁹ E. R. Dodds, ένθ. ανωτ., σελ. 24.

⁵⁰ Πλάτωνος, «*Τίμαιος*» 51a 7 - b 1. Πρβλ. (Ιωάννου Ζηζιούλα), ένθ. ανωτ.

⁵¹ Πλάτωνος, «*Τίμαιος*» 50b 8 - c 2. Πρβλ. (Ιωάννου Ζηζιούλα), ένθ. ανωτ.

[...] παραδείγματος» και το χώρο ως ένα είδος «καναβάτσου» πάνω στο οποίο εικονίζονται από το ζωγράφο οι απομιμήσεις των παραδειγμάτων⁵².

Συνοψίζοντας, η πλατωνική δημιουργία δεν είναι πράξη οντολογική, αλλά αισθητική⁵³, όταν μάλιστα ο Steven Menn, επιπροσθέτως, αναφέρει πως ο Δημιουργός του «*Τιμαίου*» είναι δημιουργός και της κοσμικής ψυχής, καθ' ότι αναμειγνύει τα στοιχεία αυτής, επιβάλλει αρμονικές αναλογίες στο όλον και υποτάσσει την άλογη κίνηση στην έλλογη κίνησή του⁵⁴. Συνεπώς ο Δημιουργός - Νους «*προσεικάσαι [...] πατρί*» στον «*Τίμαιον*», όχι για να δηλωθεί η απόλυτη παντοδυναμία του, όπως στη Βίβλο, αλλά για να δηλωθεί η συνύπαρξη και η αλληλεξάρτησή του από δύο άλλους παράγοντες: τον χώρο που παρομοιάζεται με μητέρα («*μητρί*») και την «*φύσιν*» των όντων⁵⁵.

II - 1 - 3) Μέσος Πλατωνισμός και Φίλωνας ο Αλεξανδρέας.

Της τροποποίησής σε έναν «*Χριστιανικό πλατωνισμό*» είχε προηγηθεί η τροποποίηση από το Μέσο Πλατωνισμό και από τον ιουδαίο φιλόσοφο Φίωνα τον Αλεξανδρέα (20 π.Χ - 50 μ.Χ.)⁵⁶, ο οποίος αποτελεί το κλασικότερο παράδειγμα επιρροής του Ελληνισμού στον αλεξανδρινό Ιουδαϊσμό, ώστε να γράφει ο Ιερώνυμος: «*είτε Πλάτων φιλωνίζει, είτε Φίλων πλατωνίζει*»⁵⁷. Η επίδρασή του στην εξέλιξη της θρησκευτικής φιλοσοφίας υπήρξε τόσο ισχυρή, ώστε διαπρεπής νεώτερος ερευνητής, υπερβάλλοντας, τον θεωρεί ιδρυτή της θρησκευτικής φιλοσοφίας του Ιουδαϊσμού του Χριστιανισμού και του Ισλάμ⁵⁸. Η κοσμοθεωρία του τυγχάνει, κατά βάση, στωικής προελεύσεως με ισχυρή πλατωνική θεμελίωση και νεοπυθαγόρειες επιδράσεις, χαρακτηριζόμενη από τη διαίρεση μεταξύ του νοητού και του αισθητού

---

⁵² Πλάτωνος, *ένθ.*, *ανωτ.*, 48e 2 - 49a 6 και, αλλαχού, περί του χώρου: 50a 3 - c 2. Πρβλ. (Ιωάννου Ζηζιούλα), *ένθ.* *ανωτ.* Εκτός του «*Τιμαίου*», ο Νους χαρακτηρίζεται «*δημιουργός*» και στα πλατωνικά έργα «*Πολιτεία*», «*Πολιτικός*» και «*Σοφιστής*» (Στ. Μενν, *Ο Πλάτων για τον Θεό ως Νου*, εκδ. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, μτφρ. Παντ. Γκολίτση, Ηράκλειο 2015, σελ. 39. Για τον χώρο - «*ύποδοχήν*», πρβλ., του Ιδίου, σελ. 42 - 43.) Για τη θεωρία των ιδεών ο Πλάτων εδράζεται επί της πεποθήσεως ότι η φιλοσοφία πρέπει να εκκινεί από το (εν)νόημα και να ανέρχεται προς τις αρχές, οι οποίες, για να έχουν αξία για την έρευνα και τη νόηση, πρέπει να έχουν αντικειμενικότητα, σταθερότητα και αθανασία (Ιωάνν. Θεοδωρακόπουλου, *Εισαγωγή στον Πλάτωνα*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» - Ι. Δ. Κολλάρου & Σιας Α. Ε., Αθήνα 2012⁹, σελ. 202.)

⁵³ (Ιωάννου Ζηζιούλα), *ένθ.* *ανωτ.*

⁵⁴ Στ. Μενν, *ένθ.* *ανωτ.*, σελ. 48.

⁵⁵ Πλάτωνος, *ένθ.* *ανωτ.*, 50d 2 - e 1. Πρβλ. (Ιωάννου Ζηζιούλα), *ένθ.* *ανωτ.*

⁵⁶ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, «*Ο κόσμος ως κτίση: Τα όρια και οι κίνδυνοι της κτίσεως*», *ένθ.* *ανωτ.*, σελ. 42.

⁵⁷ Ιωάννου Ζηζιούλα. *Ελληνισμός και Χριστιανισμός - Η συνάντηση των δύο κόσμων*, *ένθ.* *ανωτ.*, σελ. 29.

⁵⁸ *Ένθ.* *ανωτ.*, σελ. 29 - 30.

κόσμου, στην οποίαν ο πρώτος ταυτίζεται με την αλήθεια και ο δεύτερος με την πιθανότητα («γνώμην»), που έχει πρόσκαιρο και αβέβαιο χαρακτήρα⁵⁹. Ο ιουδαίος θρησκευτικός φιλόσοφος έθεσεν οξέως το πρόβλημα της ιστορίας ως φορέως της αληθείας, το οποίο εν τέλει έκρινε τις σχέσεις Ελληνισμού – Χριστιανισμού⁶⁰ και, ακόμη, προϋπέθετεν ότι οι έλληνες σοφοί οφείλουν τη σοφία τους στην «Πεντάτευχον»⁶¹.

Ο Μέσος Πλατωνισμός, μέσω του Αλβίνου, και ο Φίλωνας απέρριψαν την αντίληψη του «Τιμαίου» πως ο Θεός δημιούργησε εκ προϋπαρχούσης ύλης και προϋπαρχουσών ιδεών, πρεσβεύοντας ότι η ύλη εδημιουργήθη από τον Θεό (και σε αυτό συμφωνούσαν οι χριστιανοί), πλην όμως, πλατωνιστές όντες οι δύο, δεν απεδέχοντο ότι τις ιδέες τις εδημιούργησεν ο Θεός και προέκριναν ως διέξοδο την πρόταση πως οι πλατωνικές ιδέες, βάσει των οποίων ο Θεός έδωσε μορφή στη δημιουργία, ήταν αιώνιες σκέψεις στο νου του Θεού⁶². Κατά τον Henry Chadwick, ο Φίλωνας είναι ο πρώτος υπερασπιστής της τοποθετήσεως πως οι ιδέες είναι οι σκέψεις του Θεού (ανάλογες των σχεδίων που καταστρώνει ένας άνθρωπος), η οποία θα ηδύνατο να προκύψει εξ ενός συγκερασμού του Πλατωνισμού, είτε μετά του στωικού δόγματος των σπερματικών «λόγων» - αρχών της Φύσεως, είτε μετά της αριστοτελικής αντιλήψεως περί του θείου πνεύματος στοχαζομένου εαυτόν⁶³. Ο Λίνος Μπενάκης όμως υποστηρίζει ότι ο πρώτος που ταύτισε τις ιδέες με τις νοήσεις του Θεού ίσως ήταν ο Αντίοχος ο Ασκαλωνίτης⁶⁴. Από την ανάπτυξη πάντως της διδασκαλίας περί αιωνίων σκέψεων στο νου του Θεού των Αλβίνου και Φίλωνα προέρχεται η αντίστοιχη διδασκαλία του Νεοπλατωνισμού⁶⁵.

Το συμπέρασμα ως προς την κοσμολογία είναι ότι ο κόσμος υπήρχε πάντοτε ως μία αιωνία σκέψη εντός του Θεού⁶⁶, οπότε δεν τίθεται το θέμα της ελευθερίας.

---

⁵⁹ Ένθ. ανωτ., σελ. 30.

⁶⁰ Ένθ. ανωτ., σελ. 30 - 31.

⁶¹ H. Chadwick, *Ο Φίλων ο Αλεξανδρεύς και οι Απαρχές της Χριστιανικής Σκέψης*, μτφρ. Νίκ. Παπαδάκη & Mart. Κόφφα, εκδ. Ενάλιος, Αθήνα 2006, σελ. 34.

⁶² Σεβ. Μητροπολίτου Περγάμου Ιωάννου Ζηζιούλα (24-08-2006), «*Μαθήματα Χριστιανικής Δογματικής - Μαθήματα των ετών 1984 - 85, Δ' ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑ, 1, 2, Στ, β.*», <https://www.oodeg.com/oode/dogmat1/perieh.htm> (ανάκτηση: 16-06-2018). Πρβλ. Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, «Ο κόσμος ως κτίση: Τα όρια και οι κίνδυνοι της κτίσεως», ένθ. ανωτ., σελ. 42.

⁶³ H. Chadwick, ένθ. ανωτ., σελ. 38.

⁶⁴ Λίν. Γ. Μπενάκη, *Αρχαία Ελληνική Φιλοσοφία - Ιστοριογραφικά και ερευνητικά δημοσιεύματα*, εκδ. Παρουσία, Αθήνα 2004, σελ. 201.

⁶⁵ Σεβ. Μητροπολίτου Περγάμου Ιωάννου Ζηζιούλα (24-08-2006), «*Μαθήματα Χριστιανικής Δογματικής - Μαθήματα των ετών 1984 - 85, Δ' ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑ, 1, 2, Στ, β.*», ένθ. ανωτ.

⁶⁶ Ένθ. ανωτ.

II - 1 - 4) Ωριγένης.

Το αληθινό πρόβλημα εκδηλώθηκε όταν χριστιανοί πλατωνικοί, όπως ο Ωριγένης στην Αλεξάνδρεια (3^{ος} αι.) προέβαλαν τη θεωρία περί αιωνίου δημιουργίας, βάσει της πίστεως ότι οι ιδέες ή λόγοι ή «έκμαγεΐα» της δημιουργίας του κόσμου ήταν αιωνίως στην σκέψη του Θεού⁶⁷. Ο Ωριγένης, συγκεκριμένως, επιδιώκοντας να απαντήσει στο ερώτημα: «πῶς θὰ μποροῦσε ὁ Θεὸς νὰ εἶναι αἰώνια παντοδύναμος ἂν δὲν εἶχε κάποιον κόσμο, πάνω στον ὁποῖον νὰ ἄσκει τὴ δύναμή του;» διετύπωσε την αργότερον καταδικασθείσα θεωρία περί αιωνίου προϋπάρξεως των ψυχών, αναδεικνύοντας ανεπιγνώστως τους ενυπάρχοντες κινδύνους σε κάθε δόγμα περί δημιουργίας, το οποίο δεν προϋποθέτει μια ριζική και απόλυτη αρχή⁶⁸. Ο Περγάμου αναφέρει την τοποθέτηση του διδασκάλου του, π. G. Florovsky, συμφώνως προς την οποία το ωριγένειο δόγμα περί δημιουργίας υπονοούσε ότι δίπλα στον Θεό υπήρχε πάντοτε ένα μη - εγώ, ένας μη - θεός, το οποίο σημαίνει πως, εάν Αυτός δεν δημιουργούσε τον κόσμο, δεν θα ολοκληρωνόταν ως Θεός, τ.ε. δεν θα ήταν Θεός, επομένως ο Θεός ήταν Δημιουργός κατ' ανάγκην και όχι εξ ελευθερίας⁶⁹. Ο Florovsky, πράγματι, σημειώνει πως ο Ωριγένης, προκειμένου να είναι συνεπής στην αντίληψή του περί θείου αμεταβλήτου, αναγκάστηκε να αποδεχθεί την αναγκαιότητα ενός ταυτοχρόνως αϊδίου και ανάρχου «μη - Ἐγώ» ως προαπαιτουμένου (sine qua non) και έχοντος άμεση σχέση μετά της πληρότητας και της ζωής του Θεού και επ' αυτού έγκειται το κομβικό σημείο του προβλήματος⁷⁰. Ο Ιωάννης Ζηζιούλας, σχολιάζοντας περισσότερο την τοποθέτηση του διδασκάλου του, αναφέρει ότι η αντίληψη, η οποία, δια του Φίλωνος, επηρέασε τον αλεξανδρινό θεολόγο ως αιωνιότητα της θείας δημιουργίας, έθεσεν οξέως το ζήτημα της ελευθερίας του Δημιουργού Θεού, καθ' ότι, εκτός της, συνήθους και αφιλοσοφήτου, χονδροειδούς αντιλήψεως περί εξωτερικού εξαναγκασμού του Θεού ως προς την δημιουργία, υπάρχουν και απατηλές και μάλιστα σκανδαλιστικώς αληθοφανείς απόψεις περί «έσωτερικῆς τινος αναγκαιότητος», εμπεριεχόμενες σε κάθε ιδέα περί «αιωνίου άρχετύπου», δηλαδή

---

⁶⁷ Ιωάννου (Ζηζιούλα), Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, «Ο κόσμος ως κτίση: Τα όρια και οι κίνδυνοι της κτίσεως», ένθ. ανωτ., σελ. 42 - 43.

⁶⁸ Ένθ. ανωτ., σελ. 43.

⁶⁹ Ένθ. ανωτ.

⁷⁰ Γεωργ.Φλωρόφσκυ, «Δημιουργία και Δημιουργηματικότητα», εν Έργα, τόμ. 3, μτφρ. Παν. Κ. Πάλλη, εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1993, σελ. 62.

κάθε τοιαύτη ιδέα σημαίνει πως ο κόσμος συνυπάρχει, τρόπον τινα, αιωνίως μετά του Θεού, τ.ε. ως προϋποκείμενον κάτι, που Τον ωθεί στο να δημιουργεί κατ' ανάγκην⁷¹.

Ο π. G. Florovsky, επί του θέματος αναφέρει τα εξής μεταφρασμένα ωριγένεια αποσπάσματα (από όπου και στη νεοελληνική γλώσσα): 1) Ο Ωριγένης σκέφτηκε: «Εἶναι ἐξ' ἴσου ἀσεβὲς καὶ παράλογο νὰ πεῖς ὅτι ἡ φύσις τοῦ Θεοῦ πρόκειται νὰ πέσει σὲ ἀδράνεια καὶ ποτέ νὰ μὴν κινηθεῖ, ἢ νὰ ὑποθέσεις ὅτι ὑπῆρξε μία ἐποχὴ πού ἡ Ἀγαθότης δὲν ἔπραττε τὸ ἀγαθὸ καὶ ἡ Παντοδυναμία δὲν ἀσκοῦσε τὴ δύναμή της»⁷². 2) «Ἀκριβῶς ὅπως κανεῖς δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι πατέρας χωρὶς νὰ ἔχει ἓνα γιό, οὔτε κύριος χωρὶς νὰ ἔχει ἓνα κτῆμα ἢ ἓνα δοῦλο, ἐμεῖς δὲν μποροῦμε κἂν νὰ ποῦμε τὸν Θεὸ Παντοκράτορα, ἂν δὲν ὑπάρχουν δημιουργήματα πάνω στὰ ὅποια δὲν μπορεῖ νὰ ἀσκεῖ τὴ δύναμή Του. Γιατὶ ἂν κάποιος δεχθεῖ ὅτι ὀρισμένες ἐποχὲς ἢ περίοδοι χρόνου θεϊκῆς Παντοδυναμίας [...] πέρασαν, κατὰ τὶς ὁποῖες αὐτὴ ἡ δημιουργία δὲν ὑπῆρχε, θὰ ἀποδείκνυε χωρὶς ἀμφιβολία ὅτι [...] ὁ Θεὸς δὲν ἦταν παντοδύναμος ἀλλὰ ἔγινε «Παντοκράτωρ» ἀργότερα, [...] Ἔτσι ὁ Θεὸς θὰ ὑφίστατο προφανῶς ἓνα εἶδος προόδου, [...] Ἀλλὰ ἂν δὲν ὑπῆρξε καμμιά ἐποχὴ πού ὁ Θεὸς δὲν ἦταν Παντοδύναμος, θὰ πρέπει πάντοτε νὰ ἔχουν ὑπάρξει καὶ τὰ πράγματα πάνω στὰ ὅποια Ἐκεῖνος ἀσκεῖ τὴν Παντοδυναμία Του.» [γι' αὐτὸ εἶναι ἀνάγκη νὰ δεχθούμε] «ὅτι μαζὶ μὲ τὸ Θεὸ ὅλα τὰ πράγματα εἶναι χωρὶς ἀρχὴ καὶ σὺν-αἰώνια»⁷³. Αποτιμώντας ο Florovsky τα παρατεθέντα, εντοπίζει το πρόβλημα στην, ἐπὶ τὴ βάσει του ἀπολύτως ἀμεταβλήτου του Θεοῦ, κατάφαση τῶν ιδιοτήτων του δημιουργοῦ καὶ του συντηρητοῦ ὡς βασικῶν ἢ οὐσιωδῶν ιδιοτήτων του θείου ὄντος⁷⁴. Καταλήγοντας, ἐπὶ τῆς δυσμαχήτου ωριγενείου διαλεκτικῆς κείται ἡ ἐξῆς διπλὴ καὶ ἀνυπέρβλητη δυσκολία: 1) Ο Ωριγένης περιέπλεξε τὸ θέμα του, γιατί δὲν κατόρθωσε τὴν πλήρη ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὴν ἐννοια τοῦ χρόνου ὡς μεταβολῆς, ὁπότε, μετὰ τῆς αἰδίου καὶ ἀκινήτου ἀιωνιότητος τοῦ Θεοῦ, ἀπεδέχθη τὴν ἀτελεύτητη ροὴ αἰῶνων, ἡ ὁποία ἔπρεπε νὰ ἐκπληρωθεῖ καὶ ὀλοκληρωθεῖ⁷⁵. 2) Κάθε ἀλληλουχία τῶν θεῶν κατηγορημάτων τὴ θεωροῦσε δια τῆς μορφῆς τῆς πραγματικῆς χρονικῆς μεταβολῆς, ὁπότε, ἔχοντας ἀποκλείσει τὴ

⁷¹ (Ἰωάννου Ζηζιούλα), «Ἡ ἀπάντησις τοῦ καθηγητῆ Ζηζιούλα», ἐνθ. ἀνωτ., σελ. 79.

⁷² Ωριγένους, «Περὶ Ἀρχῶν», III, 5, 3, ἐν PG 11, 327B: “*Otiosam enim et immobilem dicere naturam Dei, impium est absurdum, vel putare quod bonitas aliquando bene non fecerit, et omnipotentia aliquando non egerit potentatum*”. Πρβλ. Γεωργ. Φλωρόφσκυ, ἐνθ. ἀνωτ., σελ. 60.

⁷³ Ωριγένους, ἐνθ. ἀνωτ., I, 2, 10, ἐν PG 11, 137C-140A. Πρβλ: α) τὸ διασωθέν ἐλληνόγλωσσο τμήμα τοῦ ἀποσπάσματος: «Πῶς δὲ οὐκ ἄτοπον τό, μὴ ἔχοντά τι τῶν πρεπόντων αὐτῶ τὸν Θεόν, εἰς τὸ ἔχειν ἐξεληλυθέναι; Ἐπεὶ δὲ οὐκ ἔστιν ὅτε παντοκράτωρ οὐκ ἦν, ἀεὶ εἶναι δεῖ ταῦτα δι' ἃ παντοκράτωρ ἐστὶ καὶ ἀεὶ ἦν ὑπ' αὐτοῦ κρατούμενα, ἄρχοντι αὐτῶ χρώμενα» (ἐνθ. ἀνωτ., 139B-140A.), β) Γεωργ. Φλωρόφσκυ, ἐνθ. ἀνωτ., σελ. 60 - 61.

⁷⁴ Γεωργ. Φλωρόφσκυ, ἐνθ. ἀνωτ.

⁷⁵ Ἐνθ. ἀνωτ., σελ. 61.

μεταβολή, έτεινε προς την απόλυτη άρνηση οιασδήποτε αλληλουχίας, δεχόμενος την αναγκαιότητα της αυτο-αποκαλύψεως του Θεού *ad extra*, δηλαδή την αναγκαιότητα της αιωνίας πραγματώσεως του πληρώματος και όλων των δυνατοτήτων της δυνάμεως του Θεού⁷⁶.

Ο π. G. Florovsky αναφέρει ότι η εκκλησιαστική ιδέα του κόσμου έχει ως βάση της όχι την ουσία, αλλά τη θέληση του Θεού και ότι η δύναμη και η ελευθερία του Θεού πρέπει να οριστούν όχι μόνον ως δύναμη του δημιουργείν και ποιείν, αλλά και ως απόλυτη ελευθερία του μη δημιουργείν⁷⁷. Ο Σεβασμιώτατος Περγάμου αναφέρει ότι το δόγμα της «*έκ τοῦ μηδενός*» δημιουργίας μετατόπισε την αρχή του κόσμου, ως εφελθιρίου της ελληνικής οντολογίας, στη σφαίρα της ελευθερίας, επειδή το «*εἶναι*» του κόσμου απέβη από αναγκαιότητα σε ελευθερία⁷⁸.

II - 2) Υπαρξιακή προσοικειώση της «*έκ τοῦ μηδενός*» δημιουργίας.

Ο πρώτος που ανέπτυξε την ιδέα της «*έκ τοῦ μηδενός*» δημιουργίας και επηρέασε τον Ειρηναίο Λυώνος ήταν ο Θεόφιλος Αντιοχείας⁷⁹: «*Ὡσπερ οὖν ἐν τούτοις πᾶσιν δυνατώτερός ἐστιν ὁ θεὸς τοῦ ἀνθρώπου, οὕτως καὶ τὸ ἐξ οὐκ ὄντων ποιεῖν καὶ πεποιηκέναι τὰ ὄντα, καὶ ὅσα βούλεται καὶ ὡς βούλεται.*»⁸⁰. Για την υπαρξιακή βίωση της «*έκ τοῦ μηδενός*» δημιουργίας του κόσμου ο Περγάμου σημειώνει ότι και στους Νεοπλατωνικούς συναντάται αντίληψη περί της δημιουργίας, αλλά υπό την έννοια πως η άναρχη δημιουργία θα ηδύνατο να γίνει από τον Θεό χωρίς να προέλθει από κάτι, πλην όμως η ερμηνεία τους δεν ταυτίζεται με όσα ο Ειρηναίος Λυώνος και άλλοι Πατέρες της Εκκλησίας εννοούσαν χρησιμοποιώντας τη φράση «*έκ τοῦ μηδενός*», καθ' ότι αποσκοπούσαν στη διευκρίνιση ότι απολύτως τίποτε δεν υπήρχε πριν από τη δημιουργία⁸¹. Το «*έκ τοῦ μη ὄντος*» ταυτίζεται με τὸ «*έκ τοῦ μηδενός*»⁸², το μηδέν είναι «*όντολογικά απόλυτο*», δηλαδή, από οντολογική άποψη θεωρούμενο,

⁷⁶ Ένθ. ανωτ., σελ. 61 - 62.

⁷⁷ Ένθ. ανωτ., σελ. 64 - 65.

⁷⁸ Ιωάννου Ζηζιούλα, «Από το προσωπεῖον εις το πρόσωπον - Η συμβολή της πατερικής θεολογίας εις την έννοιαν του προσώπου», εν *ΕΠΟΠΤΕΙΑ* 73 (Νοέμριος 1982), (συνεχής αριθμηση) σελ. 944.

⁷⁹ Σεβ. Μητροπολίτου Περγάμου Ιωάννου Ζηζιούλα (24-08-2006), «*Μαθήματα Χριστιανικής Δογματικής - Μαθήματα των ετών 1984 - 85, Δ' ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑ, 1, 2, Στ, β.*», ένθ. ανωτ.

⁸⁰ Θεοφίλου ὁ Αντιοχείας, «Πρὸς Αὐτόλυκον», Β', 4, εν *ΒΕΠΕΣ* 5, 23, 4 - 6.

⁸¹ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, «Ο κόσμος ως κτίση: Τα όρια και οι κίνδυνοι της κτίσεως», ένθ. ανωτ., σελ. 44.

⁸² Χρυσοστ. Σαββάτου Διακόνου (νυν Μητροπολίτου Μεσσηνίας - Καθηγητού του Πανεπιστημίου Αθηνών), *Η έννοια του «προσώπου» εις την θεολογικήν σκέψιν του καθηγητού Ιωάννου Δ. Ζηζιούλα Μητροπολίτου Περγάμου* (δακτυλογραφημένη Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία), Ρώμη 1990, σελ. 22.

δεν είναι «ὄν», «οὐκ εἶναι»⁸³. Ο Θεός είναι ελεύθερος και κατά την προς τα έξω κίνησή του, η οποία συγκροτεί την, εν ελευθερία πραγματοποιούμενη, διαλεκτική σχέση, δηλαδή η δημιουργία είναι χάρις - δώρο, τ.ε. ο κόσμος θα μπορούσε και να μην υπήρχε⁸⁴. Αυτή η δωρεά προϋποθέτει την αγάπη του Θεού προς τα δημιουργήματα, ούτως ώστε η αποδοχή της υπάρξεως ως δώρου της, προς τα έξω κοινοποιημένης, ενδοτριαδικής αγάπης να καταδεικνύει πως ο Θεός δημιουργεί και εν αγάπη, δηλουμένης, μεταξύ των άλλων, δια της φράσεως «οὐκ ἀφήσω ὑμᾶς ὀρφανούς» (Ιωάνν., 14, 18.)⁸⁵.

Για την κατανόηση της φράσεως «ἐκ τοῦ μηδενός» οι αρχαίοι χριστιανοί θεολόγοι έπρεπε να αποσαφηνίσουν ότι ο χώρος και ο χρόνος αρχίζουν να υπάρχουν μαζί με τη δημιουργία⁸⁶. Συνεπώς αναζητούσαν εκείνη την έννοια του χρόνου, βάσει της οποίας: 1) ο χρόνος συνδέεται οργανικώς με το χώρο –κάτι που ο Πλατωνισμός, επί παραδείγματι, δεν θα δεχόταν–, ώστε οι χωροχρονικές συνθήκες να δεικνύουν τη διαφορά Θεού και κόσμου, 2) χαρακτηρίζεται αποκλειστικώς ο κτιστός κόσμος, όπως συμβαίνει και με το χώρο, ούτως ώστε ο χώρος και ο χρόνος μαζί να διαποτίζουν και να επηρεάζουν αποφασιστικώς την ύπαρξη ολοκλήρου του σύμπαντος, τ.ε. ότι οι χωροχρονικές συνθήκες καθορίζουν τον κόσμο υπαρξιακώς⁸⁷. Επομένως δεν υπάρχει τρόπος αποδράσεως του κόσμου από το χώρο και το χρόνο ή από την προϋπόθεση της «ἀρχῆς», η οποία καθορίζει όλα τα όντα του κόσμου⁸⁸.

Τι σημαίνει υπαρξιακώς η δημιουργία των πάντων «ἐκ τοῦ μηδενός», πως προσεγγίζεται το γεγονός ότι ο κόσμος έχει κάποια αρχή; 1) Αν εκληφθεί ο κόσμος ως μια «ὀλότητα - ως οντότητα καθ' εαυτή», «πρᾶγμα πού μπορούμε νά τὸ κάνουμε, ἂν τὸν θεωροῦμε πεπερασμένο καὶ ἐντελῶς ἄλλον ἀπὸ τὸν Θεὸ», αυτό σημαίνει ότι το κτιστό στην καθεαυτότητά του αποτελεί οντότητα προερχομένη από το μηδέν και επιστρέφουσα σε αυτό⁸⁹. Ο Ιωάννης Ζηζιούλας αναφέρει αυτολεξεί: «*Ονομάσαμε αὐτὴ τὴ συνέπεια τῆς δημιουργίας "ὑπαρξιακή", ὄχι γιατί ἔχουμε ὑπόψη μας κάποιες συγκεκριμένες φιλοσοφικὲς σχολές πού ὀνομάζονται ἔτσι, ἀλλὰ γιατί δέν ὑπάρχει πραγματικὰ ἄλλος τρόπος νά μιλήσουμε γιὰ τὸ σύμπαν, παρὰ μόνο ὅταν κατὰ κάποιο*

⁸³ (Ιωάννου Ζηζιούλα), «Χριστολογία και Ὑπαρξη - Συνέχεια της συζητήσεως από τον καθηγητὴ Ιω. Ζηζιούλα», εν ΣΥΝΑΞΗ 6 (Ανοιξη 1983), σελ. 78.

⁸⁴ Χρυσοστ. Σαββάτου, ἐνθ. ανωτ., σελ. 22.

⁸⁵ Ἐνθ. ανωτ., σελ. 22 - 23.

⁸⁶ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, «Ο κόσμος ως κτίσις: Τα όρια και οι κίνδυνοι της κτίσεως» ἐνθ. ανωτ.

⁸⁷ Ἐνθ. ανωτ.

⁸⁸ Ἐνθ. ανωτ.

⁸⁹ Ἐνθ. ανωτ. σελ. 45.

τρόπο τὸ προσωποποιήσουμε καὶ τοῦ ἀποδώσουμε κατηγορίες προερχόμενες ἀπὸ τὴν ἐμπειρία μας. [...] Ἀλλὰ οἱ ὀροθετικὲς γραμμὲς ποῦ ἐπιτρέπουν τὴ “σύλληψη”, συνεπάγονται ὑπαρξιακὰ τὴν ἐμπειρία τοῦ “πρὶν” καὶ τοῦ “μετά”, τὴν ἐμπειρία τῆς ἀρχῆς καὶ τοῦ τέλους αὐτοῦ ποῦ κατανοοῦμε καὶ “συλλαμβάνουμε”, δηλαδή κάτι ἀναλογο μὲ τὴν ἐμπειρία τῆς γεννήσεως καὶ τοῦ θανάτου του.»⁹⁰.

2) Θεωρώντας τὸν κόσμον ὄχι μόνον ὡς ολότητα, ἀλλὰ καὶ στο εσωτερικὸ του, παρατηρεῖται ὅτι στα ἐπιμέρους ἰσχύουν οἱ ἴδιες ἀκριβῶς συνέπειες τῆς «ἐκ τοῦ μηδενὸς δημιουργίας»⁹¹. Δηλαδή, ὅπως ἀκριβῶς ὁ κόσμος στὴν ολότητά του ἐξαρτάται ἀπὸ κάποια ἀρχή, τοιουτοτρόπως κάθε ξεχωριστὸ ὄν ἐξαρτάται ἀπὸ μιὰ ἀρχή ποὺ το ἀπειλεῖ με ἀφανισμό, ἢ, με ἄλλη διατύπωση, ἡ χωροχρονικὴ δομὴ τοῦ σύμπαντος «βιώνεται» ἀπὸ ὅλα καὶ ὅλους μέσα στὸν κόσμον ὡς ὁ τρόπος, με τὸν ὁποῖο τὰ ὄντα ἀπαιτοῦν τὸ «εἶναι» τους καὶ συγχρόνως τὸ «μὴ εἶναι» τους⁹². Ὁ θάνατος σημαίνει ἀφανισμό, ἐπειδὴ ἀκριβῶς ὁ, προερχόμενος καὶ ἐμποτισμένος ἀπὸ τὸ μηδέν, κόσμος δὲν κατέχει καμία δύναμη ἐκ τῆς φύσεώς του ὥστε νὰ ξεπεράσει τὸ μηδέν⁹³. Πρόκειται, δηλαδή, περὶ τραγικότητας, ἀλλὰ ἡ ἀποδοχὴ τοῦ δόγματος τῆς «ἐκ τοῦ μηδενὸς δημιουργίας» σημαίνει ὅτι δὲν ὑπάρχει κάτι σὲ αὐτὸ τὸν κόσμον ποὺ νὰ μὴν εἶναι ἀπὸ τὴ φύση τοῦ θνητοῦ καὶ ἡ θνητότητα εἶναι κατανοητὴ ὡς φορὰ πρὸς τὸν ολοκληρωτικὸ ἀφανισμό⁹⁴.

Ὁ Σεβασμιώτατος Περγάμου παραθέτει, ἐπὶ τούτου, τὸ ἐξῆς ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν Μέγα Ἀθανάσιον περὶ τῶν συνεπειῶν τοῦ Προπατορικοῦ Ἀμαρτήματος: «Ἡ γὰρ παράβασις τῆς ἐντολῆς εἰς τὸ κατὰ φύσιν αὐτοὺς ἐπανάφερε, ἵνα ὡσπερ οὐκ ὄντες γεγόνασιν, οὕτως καὶ τὴν εἰς τὸ εἶναι φθορὰν ὑπομείνωσι τῷ χρόνῳ εἰκότως. [...] Ἔστι μὲν γὰρ κατὰ φύσιν ἄνθρωπος θνητός, ἅτε δὴ ἐξ οὐκ ὄντων γεγονώς»⁹⁵. Σὲ αὐτὸ καταδεικνύεται πὼς ἡ φυσικὴ κατάστασις τῆς δημιουργίας εἶναι ἡ θνητότητα, ἡ φθορά, ἐπειδὴ ἐγένετο «ἐξ οὐκ ὄντων». (Ὁ ὅρος «φύσις» στὴν ἀρχαιοελληνικὴ καὶ στὴν Πατερικὴ ορολογία σημαίνει τὰ ὅρια ποὺ διαφοροποιοῦν κάτι ἀπὸ κάτι ἄλλο⁹⁶.) Τὸ κτιστὸ εἶναι τραγικὸ ἐκ τῆς φύσεώς του, ἐπειδὴ ἡ ὑπαρξὴ του καθορίζεται ἀπὸ τὸ

⁹⁰ Ἐνθ. ἀνωτ. σελ. 45 - 46.

⁹¹ Ἐνθ. ἀνωτ. σελ. 46.

⁹² Ἐνθ. ἀνωτ.

⁹³ Ἐνθ. ἀνωτ. σελ. 47

⁹⁴ Ἐνθ. ἀνωτ.

⁹⁵ Μ. Ἀθανασίου, «Περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου καὶ τῆς διὰ σώματος πρὸς ἡμᾶς ἐπιφανείας αὐτοῦ», ἐν ΒΕΠΕΣ 30, 78, 16 - 18, 24 - 25. Πρβλ., (Ἰωάννη Ζηζιούλα), «Ἡ ἀπάντησις τοῦ καθηγητῆ Ζηζιούλα», ἐν ΣΥΝΑΞΗ 3 (Καλοκαίρι 1982) σελ. 80.

⁹⁶ (Ἰωάννου Ζηζιούλα), «Χριστολογία καὶ Ὑπαρξὴ - Συνέχεια τῆς συζητήσεως ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Ἰω. Ζηζιούλα», ἐνθ. ἀνωτ., σελ. 80.

παράδοξο που συνθέτει δύο απολύτως αλληλοαποκλειόμενα χαρακτηριστικά: τη ζωή και το θάνατο, το είναι και το μηδέν⁹⁷.

Ο Σεβασμιώτατος Χρυσόστομος Σαββάτος, σχολιάζοντας την σκέψη του Ιωάννου Ζηζιούλα, αναφέρει ότι, αφ' ενός ο Θεός υπάρχει απολύτως ελεύθερος, επειδή είναι απηλλαγμένος από κάθε έννοια οντολογικής αναγκαιότητας, δηλαδή προϋπάρξεως ουσίας ή ύλης, αφ' ετέρου είναι ελεύθερος, γιατί δεν του επιβάλλεται ουδεμία νομοτέλεια, ούτε κάποια επιλογή ανάμεσα στο αγαθό και στο κακό, καθ' ότι αυτή η ελευθερία προέρχεται εκ της ελευθέρως αυτοβελτιώσεώς Του, ήτοι του Ιδίου του Εαυτού Του, και της συγκαταθέσεώς Του, δηλαδή ο Θεός θέλει και δημιουργεί ελευθέρως την κτίση «*ἐκ τοῦ μὴ ὄντος*»⁹⁸. Κάθε φυσική συγγένεια ανάμεσα στον Θεό και τη δημιουργία θα έκανε, με ένα ουσιαστικό τρόπο, τις δύο πραγματικότητες μία, για αυτό ακριβώς οι Πατέρες απέρριψαν τη νεοπλατωνική θεωρία των απορροών και την πλατωνική και ωριγενική θεωρία της αιώνιου προϋπάρξεως των ψυχών⁹⁹. Κατά τον Πλωτίνο, όταν μία ιδέα φθάσει στον υπέρτατο βαθμό πληρότητάς της, αφήνει να διαρρεύσει από τον εαυτό της το πλεονάζον¹⁰⁰. και, κατά τον Wallis, το νεοπλατωνικό «*Ἐν*», όπως και οι άλλες «*ὑποστάσεις*», δημιουργεί χωρίς ροπή, βούληση και κίνηση, οπότε η δημιουργία δεν είναι αποτέλεσμα εσκεμμένης αποφάσεως των θεϊκών υποστάσεων¹⁰¹. Ανακεφαλαιώνοντας, το δόγμα της δημιουργίας του κόσμου «*ἐκ τοῦ μηδενός*», με την απόλυτη έννοια της εκφράσεως, διαχωρίζει τον Χριστιανισμό από τις ειδωλολατρικές θρησκείες και φιλοσοφίες¹⁰².

Ο κόσμος δεν εμπεριέχει φυσικώς τη δυνατότητα υπερβάσεως αυτής της καταστάσεως, γιατί τότε θα ήταν φύσει αιώνιος και αθάνατος, δεν θα είχε αρχή με την απόλυτη έννοια¹⁰³. Επομένως, για να διατηρηθεί και να επιβιώσει το κτιστό, πρέπει να καλύπτει το διάστημα που αφεύκτως πηγάζει από την κτιστότητα, με το να ευρίσκεται σε διαρκή σχέση με το άκτιστο¹⁰⁴. Η Ενανθρώπιση κομίζει την

---

⁹⁷ Χρυσοστ. Σαββάτου, *ἐνθ. ανωτ.*, σελ. 17.

⁹⁸ *Ἐνθ. ανωτ.*, σελ. 18.

⁹⁹ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, «Ο κόσμος ως κτίσις: Τα όρια και οι κίνδυνοι της κτίσεως», *ἐνθ. ανωτ.*, σελ. 49.

¹⁰⁰ Θεοδ. Πελεγγρίνη, *Νεοπλατωνισμός - Το λυκόφως της Αρχαίας Ελληνικής Φιλοσοφίας*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σελ. 59. Για την πρώτη απορροή στον Πλωτίνο, καθώς και για την αμεσότητα αυτής ως προς την άχρονη ζωή του Νου, πρβλ. Λαμπρ. Ευστ. Πλατυπόδη, *ἐνθ. ανωτ.*, σελ. 77 - 84 και 91 - 98, αντιστοίχως.

¹⁰¹ R. T. Wallis, *Νεοπλατωνισμός*, εκδ. Αρχέτυπο, μτφρ. Γιάνν. Σταματέλου, σελ. 111· πλείονα περί της θεωρίας των απορροών, στις σελ. 108 - 116.

¹⁰² Ιωάννου (Ζηζιούλα), *ἐνθ. ανωτ.*

¹⁰³ *Ἐνθ. ανωτ.*, σελ. 48.

¹⁰⁴ Ιωάνν. Ζηζιούλα, «Χριστολογία και Ὑπαρξη. Η διαλεκτική κτιστού - ακτίστου και το δόγμα της Χαλκηδόνος», *ἐνθ. ανωτ.*, σελ. 17.

οντολογική δυνατότητα της επιβιώσεως του κτιστού όντος, η οποία εκπληρώνεται δια της Αναστάσεως¹⁰⁵, εκβάλλοντας στην ανθρωπολογία, δια της οποίας προσφέρεται η λύση του προβλήματος της συνδέσεως Θεού και κόσμου μέσω της θέσεως του ανθρώπου στη δημιουργία¹⁰⁶. Ο άνθρωπος είναι ο συνδετικός κρίκος ανάμεσα στον Θεό και στον κόσμο και είναι ακριβώς τούτο που τον καθιστά υπεύθυνο και μάλιστα το μόνο υπεύθυνο στην κτίση ως προς την τύχη της δημιουργίας¹⁰⁷. Αυτό αποτελεί τρομερή ευθύνη και μεγαλειώδη αποστολή του ανθρώπου, ώστε ο άγιος Ειρηναίος διακηρύττει πως «*ἡ δόξα τοῦ Θεοῦ εἶνε ὁ ζῶν ἄνθρωπος*»¹⁰⁸. Κατά τον Σεβασμιώτατο Χρυσόστομο Σαββάτο, το ότι ο Θεός «*θέλει*» να υπάρχει η κτίση αναδεικνύει, ως απαραίτητη προϋπόθεση της οντολογίας περί του κόσμου και του ανθρώπου, την κοινωνία μετά του Θεού, ενώ η εκ μέρους του Θεού προσφορά της δημιουργίας ως δωρεάς δημιουργεί στον άνθρωπο ήθος ασκητικής και δοξολογικής υπευθυνότητας¹⁰⁹. Αυτά τυγχάνουν θεμελιώδη οικοθεολογικώς, δοθέντος ότι εξαλείφουν κάθε ανθρωπομονιστική θεώρηση και παρερμηνεία, αλλά περισσότερο θα αναφερθούν εφεξής.

Αξιοσημείωτο τυγχάνει πως: 1) η αρχική Χριστολογία, όταν συνάντησε τον Ελληνισμό, συνδέθηκε μετά της κοσμολογίας, καθ' ότι ο Χριστός, δια της προϋπάρξεώς Του, συντηρεί και ερμηνεύει τον κόσμο¹¹⁰. 2) Η αρχική Χριστολογία ικανοποιεί την έφεση του ελληνικού πνεύματος προς ερμηνείαν του κόσμου, καθ' ότι ο Χριστός, δεν είναι μόνον ο Θεός αλλά και η αποκάλυψη του Θεού στον κόσμο, τ.ε. ο εξηγητής της αληθείας (*Ἰωάνν. 1, 10.*)¹¹¹. 3) Αυτή η Χριστολογία εντοπίζεται σε χριστολογικούς ύμνους που κυκλοφορούσαν και ενσωματώθηκαν από τους συγγραφείς σε κείμενα της Καινής Διαθήκης (*Πρὸς Φιλιπησίους, πρὸς Κολοσσαεῖς, πρὸς Τιμόθεον Α', Πέτρου Α', πρὸς Ἑβραίους, Εὐαγγέλιον τοῦ Ἰωάννου.*)¹¹², επομένως

---

¹⁰⁵ R. Turner, «Εσχατολογία και Αλήθεια», εν D. H. Knight, *Η Θεολογία του Ιωάννη Ζηζιούλα - Πρόσωπο, Εκκλησία και Ελευθερία Εκκλησία*, μτφρ. Αμ. Καλομπάτσου, εκδ. Degiorgio. Τρίκαλα 2009, σελ. 44.

¹⁰⁶ Ιωάννου (Ζηζιούλα), «Ο κόσμος ως κτίση: Τα όρια και οι κίνδυνοι της κτίσεως», ενθ. ανωτ., σελ. 50.

¹⁰⁷ Ένθ. ανωτ.

¹⁰⁸ Αγίου Ειρηναίου Ἐπισκόπου Λουγδούνου, *Ἐλεγχος και ἀνατροπή τῆς ψευδωνύμου γνώσεως*, εισαγ. - μτφρ. - σχ. Εἰρην. Ι. Χατζηγεφραιμίδη, ἐκδ. Ostrakon, Θεσσαλονίκη 2017², βιβλίο τέταρτο, κεφ. Κ', παρ. 7, σελ. 305. Πρβλ. Ιωάννου (Ζηζιούλα), ενθ. ανωτ.

¹⁰⁹ Χρυσοστ. Σαββάτου, ενθ. ανωτ., σελ. 22.

¹¹⁰ Ιωάννου Ζηζιούλα Μητροπολίτου Περγάμου, *Ελληνισμός και Χριστιανισμός - Η συνάντηση των δύο κόσμων*, ενθ. ανωτ., σελ. 108 - 110.

¹¹¹ Ένθ. ανωτ.

¹¹² Ένθ. ανωτ.

η λατρεία και η τέχνη της πρώτης Εκκλησίας εκφέρουν την κοσμολογική και οικολογική χριστολογία.

Ανακεφαλαιώνοντας και προϊδεάζοντας για τα περαιτέρω, 1) για την κατανόηση του δόγματος της δημιουργίας εκ του μηδενός («*creation ex nihilo*») προηγείται η παραδοχή ότι το πρόσωπο δεν είναι δευτερεύον ως προς το «είναι», δηλαδή ότι ο τρόπος υπάρξεως του όντος δεν είναι δευτερογενής όρος ως προς την «ουσία» του, αλλά το πρωταρχικό και συστατικό του «είναι»¹¹³. 2) Επειδή η δημιουργία δεν ήταν αναγκαία, αλλά ελεύθερη απόφαση του Θεού, η πράξη της δημιουργίας είναι πράξη ευλογίας και η επίγνωση του ελευθέρου της αποφάσεως ταύτης οδηγεί στην ευγνωμοσύνη της δημιουργίας προς τον Δημιουργό, εκφραζομένης δια της ευθύνης του ανθρώπου να δημιουργήσει μία Ευχαριστιακή πραγματικότητα, η οποία θα καθιστά την Φύση ικανή προς κοινωνία, αφ' ενός δια της εγ-κοσμιώσεως του Χριστού, αφ' ετέρου δια της συνολικής εγκαταβιώσεως του κόσμου στην αλήθεια ως κοινωνία μετά του Δημιουργού του¹¹⁴.

---

¹¹³ R. Turner, *ένθ. ανωτ.*, σελ. 37.

¹¹⁴ *ένθ. ανωτ.*, σελ. 55.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ

Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΩΣ «ΙΕΡΕΥΣ» ΤΗΣ ΚΤΙΣΕΩΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΡΟΕΚΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΝΤΙΛΗΨΕΩΣ ΑΥΤΗΣ

ΙΙΙ - 1) Η ΑΝΤΙΛΗΨΗ ΓΙΑ ΤΟΝ ΑΝΘΡΩΠΟ ΩΣ ΙΕΡΕΑ ΤΗΣ ΚΤΙΣΕΩΣ

ΙΙΙ - 1 - α) Εισαγωγή.

Αναφορικός προς την επίλυση του οικολογικού προβλήματος, το ζήτημα έγκειται στο εάν ο άνθρωπος ενεργεί συμφώνως προς την αλήθεια της ταυτότητάς του και ποιό είδος σχέσεως προσιδιάζει σε αυτή¹. Δοθέντος, 1) ότι ο άνθρωπος είναι μικρόκοσμος, ο οποίος εμπεριέχει το μακρόκοσμο και συνάπτει τα υλικά με τα νοητά, 2) πως η αλήθειά του ευρίσκεται στην ψυχοσωματική οργανική ενότητά του, όταν μάλιστα δεν έχει απλώς αλλά είναι σώμα, 3) ότι δίχως το φυσικό περιβάλλον παύει να είναι άνθρωπος, όπως δηλώνεται από την πλάση του στο τέλος της δημιουργίας, αλλά και πως αυτό τον έχει ανάγκη ώστε να υπάρχει, με το να αποτελεί την κορύφωση ή κορωνίδα της υλικής κτίσεως, καθώς και ότι η αθανασία της κτίσεως τυγχάνει θεϊκή δωρεά και όχι φυσική αναγκαιότητα, προκύπτει το συμπέρασμα πως η σπουδαιότητα του περιεχομένου του προσώπου του είναι η «ελευθερία από την φύση αλλά και η ελευθερία για την φύση»², η οποία αποτελεί την εισαγωγή στην αντίληψη περί του ανθρώπου ως ιερέως της δημιουργίας. Η εν λόγω αντίληψη πρωτοεισήχθη από τον Ιωάννη Ζηζιούλα δι' ανακοινώσεώς του κατά τη Διεθνή Διάσκεψη για το Περιβάλλον στην Πάτμο το 1988 και αποτελεί την κεντρική ιδέα ή ιδέα - κλειδί των τριών περιβαλλοντολογικών διαλέξεών του στο Kings' College το 1989³.

---

¹ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Σεβ. Μητροπολίτου Περγάμου, «Ο άνθρωπος και το περιβάλλον: Ορθόδοξη Θεολογική προσέγγιση», εν *Επιστήμη, Τεχνολογίες Αιχμής και Ορθοδοξία*, εκδ. Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 2002, σελ. 279 - 280.

² Ένθ. ανωτ., σελ. 280 - 283.

³ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, «Το οικολογικό πρόβλημα και η ευθύνη της Θεολογίας», εν Χρ. Γ. Ρώμας (επιμ.), *Κόσμος Λύτρον - Τα Αγαθονίκεια - ήτοι κείμενα θεολογικά περί της εν Χριστώ σωτηρίας και της Εκκλησίας*, σειρ. τρίτη: Περγαμηνά, αρ. 4: Εκκλησιολογικά, μτφρ. Ελ. Γκανούρη, εκδ. Ευεργέτις, Μέγαρο 2014, σελ. 25.

III - 1 - β) Η δωρεά της δημιουργίας, το οικολογικό πρόβλημα και το ιερατικό λειτούργημα του ανθρώπου.

Η Εκκλησία, εν αντιθέσει προς τον Γνωστικισμό, τόνιζε ότι ο Θεός Πατέρας, με τα δύο του «χέρια», τα οποία είναι ο Υιός και το Πνεύμα, κατά τον άγιο Ειρηναίο⁴, δημιούργησε το υλικό σύμπαν ελευθέρως και εξ αγάπης⁵. Επομένως ο κόσμος, εφ' όσον είναι δώρο ελευθερίας και όχι ανάγκης, θα μπορούσε και να μην είχε υπάρξει καθόλου, δηλαδή τυγχάνει εξαρτώμενος, και ο φόβος που καιροφυλακτεί σε κάθε προσπάθεια διατηρήσεως των κτισμάτων δεν αφορά την οδύνη που δύναται να προκαλέσει ο θάνατος, αλλά την επιστροφή στο μηδέν, δια του οποίου απειλεί ο θάνατος⁶. Αξιοσημείωτη τυγχάνει η εξής φιλοσοφική τοποθέτηση: Ο κόσμος είναι συνάφεια του «είναι» και του «μή είναι», εφ' όσον τίποτε δεν είναι στατικό, όπως επίσης και ο άνθρωπος, ως παρουσία μέσα στον κόσμο, είναι διάτρητος από την απουσία ως ετερότητα και ως δυνατότητα, οπότε αμφοτέροι υπόκεινται σε

---

⁴ Στην ελληνόγλωσση έκδοση του κειμένου του Σεβασμιωτάτου Παργάμου δεν γίνεται παραπομπή σε ορισμένο κείμενο του Ειρηναίου Λυώνος, αλλά σε αγγλόφωνη έκδοση τούτου, ενσωματωμένου σε βιβλίο με συλλογή δοκιμίων του συγγραφέα, υποσημειώνεται: “*ibid [Ad. Haereses] 5, 6, 1.*” [“*Έλεγχος και ανατροπή της ψευδωνύμου γνώσεως*» του αγίου Ειρηναίου, V, VI, 1., εν P.G. 7, 1137A.] (John D. Zizioulas, “Preserving God’s creation - Part Three”, in: *The Eucharistic communion and the world*, ed. L. B. Tallon, publ. T & T Clark, New York 2011, p. 163, r. 6), το οποίο αφορά την πλάση του ανθρώπου: «*Διότι με τὰ χέρια τοῦ Πατρὸς, δηλαδή, με τὸν Υἱὸ καὶ τὸ ἅγιο Πνεῦμα, ὁ ἄνθρωπος γίνεται “καθ’ ὁμοίωσιν” Θεοῦ*» (Αγίου Ειρηναίου Ἐπισκόπου Λουγδούνου, *Έλεγχος καὶ ἀνατροπή τῆς ψευδωνύμου γνώσεως*, σειρ. Collecta Academica XXV, εἰς. - μτφρ. - σχ. Εἰρην. Ι. Χατζηευφραιμίδη, ἐκδ. Ostrakon, Θεσσαλονίκη 2017², Βιβλίο πέμπτο, Κεφάλαιο Στ’, παρ. 1, σελ. 369. Από τα χωρία που αναφέρουν τον Υιό και το Πνεύμα ως «χέρια» του Θεού Πατρός, σχεδόν όλα έχουν ανθρωπολογικό περιεχόμενο και αφορούν την πλάση, την ανάπλαση και τη σωτηρία του ανθρώπου (ἐνθ. ανωτ., Βιβλίο τέταρτο, Προοίμιο, σελ. 264, Βιβλίο πέμπτο, Κεφάλαιο Α’, παρ. 3, σελ. 363, Κεφάλαιο Στ’, παρ. 1, σελ. 369 και Κεφάλαιο ΚΗ’, παρ. 4, σελ. 409.) . Ακόμη (ἐνθ. ανωτ., Βιβλίο πέμπτο, Κεφάλαιο Ε’, παρ. 1 - 2, σελ. 368 - 369.) αναφέρεται ότι τα «χέρια» του Θεού επιτελούν θαυμαστά και υπερισχύουν της φύσεως των δημιουργημάτων. Η καθαρώς κοσμολογική χρήση των χεριών ευρίσκεται στο: «*Διότι ὁ Θεὸς δεν εἶχε τὴν ἀνάγκη τους, σὰν νὰ μὴν εἶχε τὰ δικά του χέρια (τὸν Υἱὸ καὶ τὸ Πνεῦμα). Υπάρχει πάντοτε κοντὰ του ὁ Λόγος καὶ ἡ Σοφία, ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα, ποὺ δι’ αὐτῶν καὶ “ἐν αὐτοῖς” τὰ ἔκανε ὅλα ἐλευθέρως καὶ μετὰ τὸ θέλημά του*» (ἐνθ. ανωτ., Βιβλίο τέταρτο, Κεφάλαιο Κ’, παρ. 1, σελ. 302.) . Βεβαίως, κατ’ ἐννοίαν και στα πλαίσια της υπαρξιακής ερμηνευτικής, συνάδει η ἐντάξη αὐτῶν στην αξιοποίηση ἀπὸ τον Ιωάννη Ζηζιούλα. Το υπ’ ὄψιν ἔργο του Εἰρηναίου διεσώθη σε μια σχεδὸν κατὰ λέξη μετάφραση, προ των χρόνων του ἱεροῦ Αυγουστίνου εκπονηθεῖσα, ἐνὸς τα σωζόμενα ἐλληνικά ἀποσπάσματα ἀντιπροσωπεύουν μὲν τὸ 20% του ὅλου πρωτοτύπου κειμένου (Στ. Γ. Παπαδοπούλου, *Ἑλληνικὴ Πατρολογία*, τόμ. Α’, Του Ἰδίου, Αθήνα 1982², σελ. 305-306.). Ο Εἰρηναῖος Χατζηευφραιμίδης μετέφερε στη νέα ἐλληνικὴ σύνολο το ἔργο, το οποίο, ὡς ἐπὶ το πλεῖστον, χρησιμοποιούμε.

⁵ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Γέροντος Παργάμου, «Ο ἄνθρωπος ὡς “Ἱερεὺς”: ἡ ἐλπίδα και “ἀποκαταδοκία” τῆς κτίσεως», ἐν Χρ. Γ. Ρώμας (ἐπιμ.) *Κόσμον Λύτρον - Τα Ἀγαθόνικεια - ἦτοι κείμενα θεολογικά περὶ τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας και τῆς Ἐκκλησίας*, σειρ. τρίτη: Παργαμηνά, αρ. 4: Ἐκκλησιολογικά, μτφρ. Ἐλ. Γκανούρη, ἐκδ. Ευεργέτης, Μέγαρο 2014, σελ. 51.

⁶ Ἐνθ. ανωτ.

δραματικές μεταλλαγές, προκειμένου να γίνουν κάτι άλλο από αυτό που είναι, γεγονός που προσδιορίζει και τη μεταξύ τους σχέση⁷.

Βεβαίως, κατά τον Ιωάννη Ζηζιούλα, δεν δύναται να προβληθεί θεία παρέμβαση του τύπου της προταθείσης κατά το τέλος της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας, όταν το κάθε τι κινείται μαθηματικώς προς την καταστροφή⁸. Πλην όμως ο Θεός, δημιουργώντας τον κόσμο, δεν τον εγκατέλειψε χωρίς τα μέσα της σωτηρίας του⁹, εφ' όσον αποσαφηνιστεί ότι προσπάθεια σωτηρίας της κτίσεως μόνον δια της υπακοής προς τον Θεό (με την έννοια της αποδοχής των ορίων της κτίσεως και όχι της υπερβάσεως αυτών, το οποίο θα απαιτούσε το θαύμα του «*ἀπό μηχανῆς θεοῦ*») δεν συνάδει προς την κτισιολογία της Εκκλησίας¹⁰.

Η ρίζα του οικολογικού προβλήματος ευρίσκεται στο ότι ο άνθρωπος δεν επιτέλεσε το ιερατικό λειτούργημά του, καθ' ότι ο Θεός, δημιουργώντας τον κόσμο, ήθελε αυτός να ζήσει για πάντα και να ενωθεί - να κοινωνεί μαζί Του και αυτός είναι ο λόγος που δημιούργησε τον άνθρωπο με επακόλουθη συνέπεια τον τονισμό της σημασίας αυτού ως ιερέως της δημιουργίας¹¹, η οποία και συνιστά την πραγματική συμβολή της Ορθόδοξης θεολογίας στο περιβαλλοντολογικό πρόβλημα¹².

Η κατανόηση του ανθρώπου ως ιερέως της δημιουργίας, στο πλαίσιο της λογικής ως χαρακτηριστικής ιδιαιτερότητας του ανθρώπου και του ρόλου του στη δημιουργία, δύναται χρησιμοποιηθεί προς δύο κατευθύνσεις: 1) Του μέσου αναφοράς της δημιουργίας προς το Δημιουργό εντός μιας δοξολογικής διαθέσεως, στο οποίο και αποσκοπεί η σκέψη του Ιωάννου Ζηζιούλα¹³. 2) Ως επιχειρήματος υποταγής της φύσεως στον άνθρωπο, της οποίας ασύγγνωστη παραλλαγή τυγχάνει η κατανόηση αυτής της ιερατικής ιδέας, από ορισμένους θεράποντες της συγχρόνου ακαδημαϊκής θεολογίας, εντός του ορίζοντα της λογικής, με το να τονίζουν ότι καθήκον του ανθρώπου είναι η ερμηνεία του βιβλίου της φύσεως και η απόδοση σε αυτό λογικής διαρθρώσεως, επί των οποίων συνεργάζονται, από τη δική τους θεώρηση, σκοποθεσία

---

⁷ Λαμπρ. Ευστ. Πλατυπόδη, *Το δραματικό στοιχείο στην οντολογία του Πλωτίνου*, εκδ. Σύγχρονη Εκδοτική, Αθήνα 2015, σελ. 23.

⁸ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, *ένθ. ανωτ.*, σελ. 52.

⁹ *Ένθ. ανωτ.*

¹⁰ *Ένθ. ανωτ.*, σελ. 60.

¹¹ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Περγάμου, «Ο Άνθρωπος, Ιερέας της κτίσεως (Συμβολή στη συζήτηση του οικολογικού προβλήματος)», εν Andr. Walker και Κώστ. Καρράς (επιμ.). *Ζωντανή Ορθοδοξία στον σύγχρονο κόσμο*, μτφρ. Ιωσήφ Ροηλίδη, εκδ. Βιβλιοπωλείον της “Εστίας” - Ι. Δ. Κολλάρου & ΣΙΑΣ Α.Ε., Αθήνα 2001, σελ. 220 - 221.

¹² *Ένθ. ανωτ.*, σελ. 216.

¹³ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, «Ο άνθρωπος ως “Ιερεύς”: η ελπίδα και “αποκαταδοκία” της κτίσεως», *ένθ. ανωτ.*, σελ. 53.

και μέθοδο, η θεολογική και η φυσική επιστήμη, καθ' ότι αμφοτέρως λειτουργούν μέσω των λογικών δομών του χώρου και του χρόνου (T. F. Torrance)¹⁴.

Για την αξιοποίηση του ανθρώπου ως ιερέα της δημιουργίας, προέχει η επίγνωση τούτου ως εικόνας του Θεού. Ως εναρκτήρια ασφαλιστική δικλείδα προτείνεται η παρατήρηση, βάσει του έργου του Ιωάννου Ζηζιούλα *“Communion and Otherness”*, του Σεβασμιωτάτου και πανεπιστημιακού καθηγητού Χρυσοστόμου Σαββάτου ότι η «κατ' εικόνα» Θεού δημιουργία του ανθρώπου δεν προσδιορίζει τη φύση, αλλά τον «τρόπο ύπαρξης», δηλαδή αφορά το «πῶς» υφίσταται ο άνθρωπος¹⁵. Αναφορικά προς τη θεολογική προσοικείωση της ταυτότητας του ανθρώπου ως «εικόνας τοῦ Θεοῦ» σημειώνονται τα εξής: 1) Η Εκκλησία, τονίζοντας πως ο Θεός δημιούργησε τον κόσμο από το απόλυτο μηδέν, δηλώνει ότι η πλήρης εγκόλπωση τούτου προκύπτει από τη σύνδεση του Θεού μετά της απολύτου εννοίας της ελευθερίας, τ.ε. ο Θεός δεν υπόκειται, δεν εξαρτάται από καμία κατάσταση ή πραγματικότητα που φέρει¹⁶. 2) Η αναφορά στον άνθρωπο «κατ' εικόνα καὶ ὁμοίωσιν τοῦ Θεοῦ» εννοεί κάτι που χαρακτηρίζει τον Θεό με αποκλειστικό τρόπο, δηλαδή ιδιότητα αναφερομένη στο Θεό και όχι σε δημιούργημα, το οποίο οδηγεί στο να αναζητηθεί η «εικόνα τοῦ Θεοῦ» στην ελευθερία που ονομάζεται «αὐτεξούσιον» από τον Γρηγόριο Νύσσης, ως δυνατότητας του ανθρώπου να κυριαρχεί στον εαυτό του και στον κόσμο¹⁷. Ενδεικτικώς, πρβλ. από τα έργα του Γρηγορίου Νύσσης: α) «ἡ μὲν γὰρ ψυχὴ [...], ἐκ τοῦ ἀδέσποτον αὐτὴν εἶναι καὶ αὐτεξούσιον, ἰδίους θελήμασιν αὐτοκρατορικῶς διοικουμένην [...] ἢ ἀνθρωπίνῃ φύσιν [...], οἷόν τις ἔμψυχος εἰκὼν ἀνεστάθη.»¹⁸ β) «κατ' εικόνα Θεοῦ γεγενῆσθαι τὸν ἄνθρωπον· [...] ἐν δὲ τῶν πάντων καὶ τὸ ἐλεύθερον ἀνάγκης εἶναι καὶ μὴ ὑπεξεῦχθαι τινὶ τῆ φυσικῆ δυναστεία, ἀλλ' αὐτεξούσιον πρὸς τὸ δοκοῦν ἔχειν τὴν γνώμην»¹⁹. γ) «τὸν ἄνθρωπον, οὗ ἐλευθέρα ἢ φύσιν καὶ αὐτεξούσιος»²⁰. δ) «Εἶπεν ὁ Θεός “Ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα ἡμετέραν καὶ καθ' ὁμοίωσιν.” Τὸν καθ' ὁμοιότητα τοῦ Θεοῦ ὄντα καὶ πάσης ἄρχοντα τῆς γῆς καὶ πάντων τῶν ἐπὶ τῆς γῆς ἐξουσίαν παρὰ τοῦ Θεοῦ κληρωσάμενον»²¹. 3) Εδώ

---

¹⁴ Ἐνθ. ανωτ.

¹⁵ Χρυσοστ. Σαββάτου, Μητροπολίτου Μεσσηνίας - Καθηγητοῦ Πανεπιστημίου Αθηνῶν, *Το ἐρώτημα τι εἶναι ζωὴ καὶ το δικαίωμα για ζωὴ - Θεολογικὴ καὶ ἀνθρωπολογικὴ προσέγγιση*, Του Ἰδίου, Αθήνα 2018, σελ. 21.

¹⁶ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, ἔνθ. ανωτ., σελ. 56.

¹⁷ Ἐνθ. ανωτ., σελ. 57.

¹⁸ Γρηγορίου Νύσσης, «Περὶ κατασκευῆς τοῦ ἀνθρώπου», ἐν *ΒΕΠΕΣ* 65^Α, 20, 5 - 6, 7 - 9, 17, 19.

¹⁹ Ἐνθ. ανωτ. 49, 11, 17 - 19.

²⁰ Τοῦ Ἰδίου, «Εἰς τὸν Ἐκκλησιαστήν», Δ', ἐν *ΒΕΠΕΣ*, 65^Α, 212, 21.

²¹ Ἐνθ. ανωτ., 213, 6 - 10.

εμφανίζεται η τραγικότητα ως έννοια αναφερομένη στον ορισμό του ανθρώπου, καθ' ότι τραγωδία χαρακτηρίζεται το δημιουργούμενο αδιέξοδο από μια ελευθερία, η οποία τείνει προς την πραγμάτωσή της αλλά αδυνατεί να την επιτύχει²². 4) Ο άνθρωπος, διακηρύττοντας πολυτρόπως στο χρόνο την επιθυμία του να φθάσει στην απόλυτη ελευθερία, δείχνει πως αυτή ακριβώς τον διακρίνει από τα ζώα²³. 5) Εφ' όσον ο Θεός του προσέδωσε μια τέτοια ροπή, αφού τον έπλασε «κατ' εικόνα» Του, θα είχε κάποιο σκοπό, ο οποίος είχε σχέση με την επιβίωση της δημιουργίας, με την κλήση του ανθρώπου να γίνει «*ίερεὺς τῆς δημιουργίας*»²⁴.

Στην ερώτηση μήπως η τραγωδία της πτώσεως οφείλεται στην υπέρβαση των ορίων της ελευθερίας, η συνήθης απάντηση έχει καταφατικό περιεχόμενο, αλλ' όμως αυτή θυμίζει την «*ὕβριν*» της αρχαίας ελληνικής σκέψεως, δηλαδή ότι ο άνθρωπος αμαρτάνει και τιμωρείται, εφ' όσον, αποπειρώμενος να γίνει θεός, υπερβαίνει τα όριά του²⁵. Αυτό βεβαίως δεν αποδεικνύει πως η χριστιανική αντίληψη θα έπρεπε καταναγκαστικώς να διαφέρει της αρχαιοελληνικής, πλην όμως η πραγματική δυσχέρεια προέρχεται από το ερώτημα: αν ο Αδάμ δεν έπρεπε να ασκήσει την απόλυτη ελευθερία, γιατί ο Θεός του έδωσε την τάση προς αυτήν²⁶;

Πιο λογικό και συνεπές προς το περιεχόμενο του «*κατ' εικόνα τοῦ Θεοῦ*» ανθρώπου είναι η θεώρηση όχι του Ιερού Αυγουστίνου, αλλά του Αγίου Ειρηναίου, ο οποίος εκφέρει μια πολύ «*φιλόανθρωπη*» και ευσπλαχνική θέση για την πτώση, καθ' ότι παρουσιάζει τον Αδάμ ως ένα παιδί τοποθετημένο στον παράδεισο για να εξελιχθεί σε ενήλικα ασκώντας την ελευθερία του, πλην όμως εξαπατηθέν και ενεργήσαν λανθασμένως²⁷. Από την, άνευ παραπομπής, αναφορά του Ιωάννου Ζηζιούλα, εντοπίσαμε τα εξής στο έργο του αγίου Ειρηναίου «*Έλεγχος καὶ ἀνατροπὴ τῆς ψευδωνύμου γνώσεως*»: α) «*Καθὸ δὲ νεώτερα, κατὰ τοῦτο καὶ νήπια, κατὰ τοῦτο καὶ ἀσυνήθη καὶ ἀγύμναστα πρὸς τὴν τελείαν ἀγωγήν. Ὡς οὖν ἡ μὲν μήτηρ δύναται τέλειον παρασχεῖν τῷ βρέφει τῷ ἔμβρωμα, τὸ δὲ ἔτι ἀδυνατεῖ τὴν αὐτοῦ πρεσβυτέραν δέξασθαι τροφήν· οὕτω καὶ ὁ Θεὸς αὐτός μὲν οἷός τε ἦν παρασχεῖν ἀπ' ἀρχῆς τῷ ἀνθρώπῳ τὸ τέλειον, ὁ δὲ ἄνθρωπος ἀδύνατος λαβεῖν αὐτό· νήπιος γὰρ ἦν. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ Κύριος ἡμῶν ἐπ' ἐσχάτων τῶν καιρῶν, ἀνακεφαλαιωσάμενος εἰς αὐτὸν τὰ πάντα,*

---

²² Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, ἐνθ. ανωτ., σελ. 57 - 58.

²³ Ἐνθ. ανωτ., σελ. 58.

²⁴ Ἐνθ. ανωτ.

²⁵ Ἐνθ. σελ. 59.

²⁶ Ἐνθ. ανωτ.

²⁷ Ἐνθ. ανωτ., σελ. 59 - 60.

ἦλθε πρὸς ἡμᾶς, οὐκ ὡς αὐτὸς ἠδύνατο, ἀλλ' ὡς ἡμεῖς αὐτὸν ἰδεῖν ἠδυνάμεθα. [...] οὕτω καὶ τὴν ἀρχὴν ὁ μὲν Θεὸς δυνατὸς ἦν δίδοναι τὸ τέλειον τῷ ἀνθρώπῳ, ἐκεῖνος δὲ ἄρτι γεγονώς, ἀδύνατος ἦν λαβεῖν αὐτό, ἢ καὶ λαβὼν χωρῆσαι, ἢ καὶ χωρήσας κατασχεῖν. [...]. Ἔδει δὲ τὸν ἄνθρωπον πρῶτον γενέσθαι, καὶ γενόμενον ἀυξήσαι, καὶ ἀυξήσαντα ἀνδρωθῆναι, καὶ ἀνδρωθέντα πληθυνθῆναι, καὶ πληθυνθέντα ἐνισχύσαι, καὶ ἐνισχύσαντα δοξασθῆναι, καὶ δοξασθέντα ἰδεῖν τὸν ἑαυτοῦ Δεσπότην»²⁸. β) «Ἐν τοῖς πρόσθεν χρόνοις ἐλέγετο μὲν κατ' εἰκόνα Θεοῦ γεγονέναι τὸν ἄνθρωπον, οὐκ ἐδείκνυτο δέ. Ἔτι γὰρ ἀόρατος ἦν ὁ Λόγος, οὗ κατ' εἰκόνα ἄνθρωπος ἐγγόνει. Διὰ τοῦτο δὴ καὶ τὴν ὁμοίωσιν ῥαδίως ἀπέβαλεν»²⁹. γ) «ἀδίκως [ὁ διάβολος] τοῦ προξένησε [τοῦ Ἀδάμ] τὴν ἁμαρτία καὶ μὲ τὴν πρόφασιν τῆς ἀθανασίας τοῦ ἔφερε ὡς ἐπακόλουθο τὸ θάνατο»³⁰. δ) «[Ὁ διάβολος τὸν Ἀδάμ] τὸν παρέσυρε μὲ τὴν πρόφασιν τῆς ἀθανασίας [...] ἔχασε τὴν ἐμφυτὴ καὶ παιδικὴ σκέψιν [...]», πλην ὁμως, «Ὁ Θεὸς [...] αὐτὸν που ἐξαπατήθηκε, τὸν ἐλέησε βαθμιαίως καὶ σιγὰ-σιγὰ.»³¹. Επομένως συμπεραίνεται πως ἡ πτώση δὲν ἦταν θέμα υπερβάσεως τῶν ορίων τῆς ἐλευθερίας, ἀλλὰ περίπτωση υπερβάσεως τῶν ορίων τῆς ἐλευθερίας με λάθος τρόπο, τὸ ὁποῖο διαφέρει υπερβαλλόντως ἐκ τοῦ ὅτι ὁ Ἀδάμ ἔπρεπε νὰ προσαρμόσῃ τὴν ὁρμὴ τῆς ἐλευθερίας τοῦ στους περιορισμούς τῆς φύσεώς του³². Ἐν τέλει, προϋπόθεσις τῆς σωτηρίας τῆς κτίσεως εἶναι ἡ υπέρβασις τῶν ορίων τῆς, με προαπαιτούμενα ἐκ μέρους τῆς

²⁸ Εἰρηναίου, «Ἔτερα ἑλληνιστὶ σφζόμενα ἀποσπάσματα ἐκ τοῦ ἔργου τοῦ Εἰρηναίου “Ἐλεγχος καὶ ἀνατροπὴ τῆς ψευδωνύμου γνώσεως”, ἀπ. 65 (Βιβλίον Δ', ΧΧΧVIII, 1- 3), ἐν ΒΕΠΕΣ 5, 157, 14 - 24. 158, 3 - 5, 30 - 33. Πρβλ. τὴν ἀπόδοσιν τοῦτου σὴν νεοελληνικὴ μετάφρασι συνόλου τοῦ (ἀποσπασματικῶς διασωθέντος καὶ λατινιστὶ κατ' ὁλοκληρίαν καὶ πιστῶς μεταφρασθέντος) ἔργου ἀπὸ τοῦ Εἰρηναίου Χατζηευφραϊμίδη: «Καὶ ἐπειδὴ εἶνε νεώτερα, γι' αὐτὸ εἶνε καὶ «νήπια» καὶ ἀσυνήθιστα καὶ ἀγύμναστα γιὰ τὴν τέλεια διδασκαλία. Ὅπως, λοιπόν, ἢ μὲν μητέρα μπορεῖ νὰ δώσει στό βρέφος τέλεια τροφή, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ τὴν δεχθῆ, διότι εἶνε γιὰ μεγαλύτερους ἀπὸ αὐτό, ἔτσι καὶ ὁ Θεός· ὁ ἴδιος μὲν μποροῦσε ἐξ ἀρχῆς νὰ δώσει τὸ τέλειον στόν ἄνθρωπον, ἀλλὰ ὁ ἄνθρωπος δὲν μποροῦσε νὰ τὸ πάρῃ, διότι ἦταν σὲ νηπιακὴ κατάστασι. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ Κύριός μας στοὺς ἐσχάτους καιροὺς ἀνακεφαλαίωσε τὰ πάντα στον ἑαυτὸ του καὶ ἦλθε σὲ ἐμᾶς ὄχι ὅπως αὐτὸς μποροῦσε, ἀλλὰ ὅπως ἐμεῖς μποροῦσαμε νὰ τὸν δοῦμε. [...] Ἔτσι καὶ σὴν ἀρχῆ, ὁ μὲν Θεὸς μποροῦσε νὰ δώσει τὸ τέλειον στόν ἄνθρωπον, ἀλλὰ ἐκεῖνος, ἐπειδὴ εἶχε γίνῃ πρὶν ἀπὸ λίγο, δὲν μποροῦσε νὰ τὸ πάρῃ, ἢ, ἀν τὸ ἔπαιρνε, νὰ τὸ δεχθῆ μέσα του, ἢ, καὶ ἀν τὸ δεχόταν, νὰ τὸ κρατήσῃ. [...] Ἔπρεπε καὶ ὁ ἄνθρωπος, πρῶτα νὰ γίνῃ καί, ἀφοῦ ἀνδρωθῆ, νὰ πληθυνθῆ, καί, ἀφοῦ πληθυνθῆ, νὰ ἐνισχυθῆ, καί, ἀφοῦ ἐνισχυθῆ, νὰ δοξασθῆ, καί, ἀφοῦ δοξασθῆ, νὰ δῆ τὸν Δεσπότη του.» (Ἁγίου Εἰρηναίου Ἐπισκόπου Λουγδούνου, Ἐλεγχος καὶ ἀνατροπὴ τῆς ψευδωνύμου γνώσεως, σειρ. Collecta Academica XXV, εἰς. - μτφρ. - σχ. Εἰρην. I. Χατζηευφραϊμίδη, ἐκδ. Ostracon, Θεσσαλονίκη 2017², Βιβλίον τέταρτο, Κεφ. ΛΗ', παρ. 1 - 3, σελ. 351 - 353.

²⁹ Τοῦ Ἰδίου, ἀπ. 82 (Βιβλίον Ε', XVI, 2), ἐν ΒΕΠΕΣ 5, 166, 11 - 14. Απόδοσις: «Στὰ παρελθόντα ἔτι λεγόταν ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἐγίνε «κατ' εἰκόνα Θεοῦ», ἀλλὰ δὲν φαινόταν. Διότι ἀκόμη ἦταν ἀόρατος ὁ Λόγος, κατ' εἰκόνα τοῦ ὁποῖου εἶχε γίνῃ ὁ ἄνθρωπος. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς καὶ ἔχασε εὐκόλα τὴν ὁμοίωσιν.» (Ἁγίου Εἰρηναίου Ἐπισκόπου Λουγδούνου, Ἐλεγχος καὶ ἀνατροπὴ τῆς ψευδωνύμου γνώσεως, σειρ. Collecta Academica XXV, ἐνθ. ἀνωτ., Βιβλίον πέμπτο, Κεφ. ΙΣΤ', παρ. 2, σελ. 388.

³⁰ Ἁγίου Εἰρηναίου Ἐπισκόπου Λουγδούνου, Ἐλεγχος καὶ ἀνατροπὴ τῆς ψευδωνύμου γνώσεως, σειρ. Collecta Academica XXV, ἐνθ. ἀνωτ., Βιβλίον τρίτο, Κεφ. ΚΓ', παρ. 1, σελ. 254.

³¹ Ἐνθ. ἀνωτ., παρ. 5, σελ. 256 - 257.

³² Ἰωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, ἐνθ. ἀνωτ., σελ. 60.

δημιουργίας, αφ' ενός τη ροπή προς την απόλυτη ελευθερία, αφ' ετέρου τη χαρά αυτής για το γεγονός πως η ροπή εδόθη και στον άνθρωπο, συμφώνως προς το παύλειο ότι η κτίση αναμένει με λαχτάρα «τὴν ἐλευθερίαν τῆς δόξης τῶν τέκνων τοῦ Θεοῦ» (Ρωμ. 8, 21), δηλαδή των ανθρώπων³³.

Η δαρβινική υπενθύμιση της ζωικότητας του ανθρώπου, χωρίς να αποτελεί «ὄβρινον» για το ανθρώπινο γένος, αποτελεί τον sine qua non όρο για την ένδοξη αποστολή του ανθρώπου στην κτίση, καθ' ό τι, εάν εγκατέλειπε το δικαίωμα προς την απόλυτη ελευθερία, σύμπασα η δημιουργία θα έχανε την ελπίδα της για σωτηρία³⁴. Αυτό επιτρέπει τη διατύπωση ότι καλύτερα που ο Αδάμ έπεσε διατηρώντας το δικαίωμα, αντί να είχε παραμείνει άπτωτος αλλά αρνούμενος τούτο, πράγμα που θα τον υποβίβαζε στη θέση του ζώου³⁵. Επομένως δεν πρόκειται για πλήρη απώλεια της εικόνας του Θεού στον άνθρωπο³⁶.

Αξιοπαρατήρητο τυγχάνει ό τι, ως προς τη βασική διαφορά μεταξύ ζώου και ανθρώπου, στη σύγχρονη φιλοσοφία φαίνεται να έχει επικρατήσει το εξής consensus: Ενώ το ζώο αναπτύσσει τις λογικές δυνατότητές του για να προσαρμοστεί στον περιβάλλοντα κόσμο, ο άνθρωπος επιθυμεί να δημιουργήσει το δικό του κόσμο (ιστορία, πολιτισμό, θεσμούς, γεγονότα κ. ο. κ.) όχι απλώς ως μέσα επιβιώσεως και ευζωίας, αλλά ως ορόσημα - σημεία αναφοράς της ταυτότητάς του³⁷. Ο άνθρωπος ενδέχεται να καταστρέψει το περιβάλλον του, γιατί φαίνεται να προκαλείται από ό τι του είναι «δεδομένο», λαμβανομένου υπ' όψιν πως και ο Δημιουργός του κόσμου στον πλατωνικό «Τίμαιον», κατά το πρότυπο του καλλιτέχνη, υποφέρει, επειδή πρέπει να δημιουργήσει από προϋπάρχουσα ύλη και χώρο, τα οποία του επιβάλλουν τους όρους τους³⁸. Συνοψίζοντας, ο άνθρωπος ομοιάζει των ζώων σε ό τιδήποτε συνεπάγεται υποταγή στο δεδομένο, αλλά, δυνάμενος να εναντιωθεί στην έμφυτη λογικότητα της φύσεώς του, δείχνει ό τι το ιδιαίτον χαρακτηριστικό του δεν είναι αυτή, αλλά η ελευθερία³⁹.

Εφ' όσον ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του ανθρώπου, εν συγκρίσει προς τα ζώα και ουσιαστική έκφραση της «εικόνας τοῦ Θεοῦ» σε αυτόν, είναι η τάση να δημιουργήσει ένα νέο κόσμο, τούτο σημαίνει πως επιθυμεί να περάσει από τα χέρια του κάθε τι που

---

³³ Ένθ. ανωτ., σελ. 61.

³⁴ Ένθ. ανωτ.

³⁵ Ένθ. ανωτ.

³⁶ Ένθ. ανωτ.

³⁷ Ένθ. ανωτ., σελ. 54.

³⁸ Ένθ. ανωτ., σελ. 55.

³⁹ Ένθ. ανωτ.

υπάρχει και να το κάνει δικό του⁴⁰. Αυτό ενδέχεται να καταλήξει σε δύο δυνατότητες: Η πρώτη έγκειται στο ότι ο άνθρωπος έχει τη δύναμη να χρησιμοποιήσει την κτίση για δικό του όφελος, οπότε αυτή δεν ανυψώνεται στο επίπεδο του ανθρώπου, αλλά του υποτάσσεται και αυτός είναι ένας από τους τρόπους με τους οποίους ο άνθρωπος ενδέχεται να κατανοήσει την εντολή του Θεού να «κατακυριεύσει» της γης και θα μπορούσε να ονομαστεί ωφελμιστικός τρόπος⁴¹. Η ανάλυση της εν λόγω δυνατότητας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι, θεολογικώς, ο άνθρωπος έχει τη δυνατότητα να αναδειχθεί σε έσχατο σημείο αναφοράς - να γίνει Θεός και, ανθρωπολογικώς, ότι δύναται να αποκόψει τον εαυτό του από τη φύση, ωσάν να μην ανήκει σε αυτή⁴². Περαιτέρω, η ωφελμιστική προσέγγιση της φύσεως δύναται να συνδυασθεί με το ότι ο άνθρωπος χαρακτηρίζεται περισσότερο από την ικανότητα της αποσπάσεως από την υπόλοιπη κτίση, παρά από τη οργανική σύνδεσή του με αυτήν⁴³. Ακόμη, ο Ωφελμισμός θα μπορούσε να συνδυασθεί με τη δυνατότητα της αρνήσεως του Θεού και της θεοποίησης του ανθρώπου⁴⁴, δοθέντος ότι, στην τριαύτη προσέγγιση του κόσμου, δύναται ο άνθρωπος να πράττει, χωρίς να χρειάζεται τον Θεό ή να αναφέρεται σε Αυτόν⁴⁵. Όλα αυτά δείχνουν πως η διαφορά ανάμεσα στον άνθρωπο και την κτίση συνδέεται με το θέμα της ελευθερίας⁴⁶. Επομένως το οικολογικό πρόβλημα είναι στη φιλοσοφία του βαθιά ριζωμένο σε αυτού του είδους την ανθρωπολογία, καθ' ότι, λαμβάνοντας ο άνθρωπος στα χέρια του τον κόσμο τον χρησιμοποιεί για την ικανοποίησή του και την ευχαρίστησή του⁴⁷. Η επιστήμη και η τεχνολογία φανερώνουν πως η διανοητική υπεροχή του ανθρώπου έχει ως σκοπό την ανακάλυψη των τρόπων, δια των οποίων θα δυνηθεί να επιτύχει το μέγιστο δυνατό όφελος για τους σκοπούς του, οπότε μία θεολογία, βασιζόμενη στην προϋπόθεση πως η ειδοποιός διαφορά του ανθρώπου έγκειται στη νοημοσύνη του, θα ήταν συνυπεύθυνη με την επιστήμη και την τεχνολογία για το οικολογικό πρόβλημα⁴⁸.

Η δεύτερη δυνατότητα έγκειται στο ότι ο άνθρωπος δύναται να οικειοποιηθεί τον κόσμο όλως διάφορως από την προαναφερθείσα, δηλαδή της κτητικής χρησιμοποιήσεως αυτού ως πηγής της ζωής του και αντλήσεως των βασικών

---

⁴⁰ Ένθ. ανωτ., σελ. 62.

⁴¹ Ένθ. ανωτ.

⁴² Ένθ. ανωτ.

⁴³ Ένθ., ανωτ.

⁴⁴ Ένθ. ανωτ.

⁴⁵ Ένθ. ανωτ., σελ. 64.

⁴⁶ Ένθ. ανωτ., σελ. 62.

⁴⁷ Ένθ. ανωτ., σελ. 63.

⁴⁸ Ένθ. ανωτ.

στοιχείων για τη δική του δημιουργία· και περιλαμβάνει την «προσωπική» διάσταση του κόσμου⁴⁹.

III - 1 - γ) Προσοικείωση της «προσωπικής» διαστάσεως του κόσμου, διαστάσεις της ιερωσύνης του ανθρώπου. Η Χριστολογική και Εκκλησιολογική προέκταση.

Προσεγγίζοντας την «προσωπική» διάσταση του κόσμου, το πρόσωπο διακρίνεται από το άτομο δια των ακολούθων χαρακτηριστικών: 1) Δεν κατανοείται αποκομμένο αλλά σε σχέση με κάποιον ή κάτι, οπότε άνθρωπος θεωρείται το όν, του οποίου η ταυτότητα πηγάζει από τη σχέση του με ό,τι δεν είναι ανθρώπινο, δηλαδή τον Θεό ή την κτίση⁵⁰. Στη θεολογική οικολογία ο άνθρωπος καθίσταται διαφορετικός από την υλική φύση όχι διαχωρίζοντας τον εαυτό του από αυτήν, αλλά καλλιεργώντας τη σχέση του μαζί της, το οποίο θα εξεδηλούτο αμέσως στον πολιτισμό: στον τρόπο διατροφής, αμφιέσεως, αρχιτεκτονικής, τ.ε. σε ό,τι καλείται «περιβάλλον»⁵¹.

2) Η προσωπική διάσταση, σε διάκριση από την ατομική, περιλαμβάνει την υποστασιακή καθολικότητα⁵². Εφ' όσον η ταυτότητα της υποστάσεως ενσωματώνει και εκφράζει την ολότητα της φύσεως, έπεται πως ο άνθρωπος ενεργεί ως πρόσωπο, όταν, μεταχειριζόμενος τη δημιουργία, όχι μόνον την ανυψώνει στο ανθρώπινο επίπεδο, αλλά θεάται αυτήν και ως ολότητα ή καθολικότητα αλληλοσυνδεδεμένων όντων, η οποία, όπως αποφαίνεται και η σύγχρονη φυσική επιστήμη, ευρίσκεται μέσα στη δομή της⁵³. Στο ερώτημα γιατί τα πράγματα του κόσμου να μην έχουν πέρας ή φραγή, η απάντηση έγκειται στην οντολογική και όχι ψυχολογική αναφορά τούτων στον Θεό⁵⁴. Μελετώντας την αφήγηση της πτώσεως του Αδάμ ως προς τη φύση, συμπεραίνεται πως η σοβαρότερη συνέπεια ήταν ο θάνατος, οπότε η τοποθέτηση των Ειρηναίου, Μαξίμου του Ομολογητού και άλλων Πατέρων, συμπεριλαμβανομένης και της θεωρίας της Εξελίξεως, είναι η πλέον ορθή, καθ' ότι αντιλαμβάνεται τη δημιουργία εξ υπαρχής υποκειμένη στη θνητότητα και προσδοκούσα την έλευση του ανθρώπου, ώστε να υπερβεί αυτή την κατάσταση⁵⁵. Συνοψίζοντας, η πτώση του Αδάμ

---

⁴⁹ Ένθ. ανωτ.

⁵⁰ Ένθ. ανωτ.

⁵¹ Ένθ. ανωτ.

⁵² Ένθ. ανωτ., σελ. 64.

⁵³ Ένθ. ανωτ.

⁵⁴ Ένθ. ανωτ., σελ. 65.

⁵⁵ Ένθ. ανωτ.

έφερε το θάνατο όχι σαν κάτι καινούργιο στη δημιουργία, αλλά ως την ανικανότητα να ξεπεράσει την έμφυτη θνητότητά της⁵⁶.

Η ιερωσύνη του ανθρώπου έχει δύο διαστάσεις: Η μία καλείται «*ύποστατική διάσταση*» και απαιτεί τη συνεχή μεταχείριση της κτίσεως ως προοριζομένης από τον Θεό όχι μόνο να επιζήσει, αλλά και να ολοκληρωθεί μέσω των ενεργειών του ανθρώπου, δηλαδή να ολοκληρωθεί και να ενσωματωθεί ο κόσμος σε μία καθολική πραγματικότητα⁵⁷. Η άλλη καλείται «*έκστατική διάσταση*», διά της οποίας ο κόσμος, αναφερόμενος στον Θεό και προσφερόμενος λειτουργικώς σε Αυτόν ως «*τὰ Σὰ ἐκ τῶν Σῶν*», υπερβαίνει τα όριά του⁵⁸. Ο Ιωάννης Ζηζιούλας σημειώνει αυτολεξεί: «*Αὐτὸ ἀποτελεῖ τὴ βάση αὐτοῦ πού ὀνομάζουμε ἱερωσύνη τοῦ ἀνθρώπου. Ὅταν παίρνει στά χέρια του ὁ ἄνθρωπος τὸν κόσμο, καὶ δημιουργικὰ τὸν ὀλοκληρώνει καὶ τὸν ἀναφέρει στό Θεό, τότε ἐλευθερώνει τὴν κτίση ἀπὸ τὰ ὅριά της καὶ τῆς ἐπιτρέπει νά ὑπάρχει ἀληθινά.*»⁵⁹.

Ανθρωπολογικώς βεβαίως οι δύο διαστάσεις της ιερωσύνης αυτής δεν περιορίζονται στους επιμέρους τομείς της βιοτής του ανθρώπου, αλλά αφορούν την ευρύτερη υπαρξιακή συμπεριφορά του, στην οποία υπάγονται όλες οι συνειδητές και ασυνείδητες εκδηλώσεις τούτων⁶⁰. Συνοψίζοντας, η έννοια της «*ιερωσύνης*» πρέπει να ταυτισθεί κυρίως μετά της εννοίας της προσφοράς ή της διανοίξεως των ανθρώπων σε μια υπερβατική σχέση προς τον «*ἄλλον*», δηλαδή συνδέεται μετά της εννοίας της αγάπης στο βαθύτερο νόημά της, προϋποθέτοντας, αφ' ενός την αλληλεξάρτηση μεταξύ ανθρώπου και κτίσεως - φύσεως, αφ' ετέρου την ολοκλήρωσή του μόνον εφ' όσον την ανακεφαλαιώσει⁶¹.

Το πρότυπο του ανθρώπου ως ιερέα της δημιουργίας είναι Χριστολογικό δια του εξής σκεπτικού: Ο Χριστός ήλθε για να επιτελέσει ό,τι δεν επιτέλεσε ο Αδάμ, να γίνει δηλαδή ιερέας της κτίσεως, αποσκοπώντας στην ενότητα, στην κοινωνία, στην επαναναφορά συμπάσης της δημιουργίας στον Θεό, μέσω του Σταυρικού θανάτου και της Αναστάσεώς Του, γι' αυτό ονομάσθηκε «*δεύτερος Αδάμ*» ή «*ἔσχατος Αδάμ*» και

---

⁵⁶ Ένθ. ανωτ.

⁵⁷ Ένθ. ανωτ.σελ. 65 - 66.

⁵⁸ Ένθ. ανωτ.σελ. 66.

⁵⁹ Ένθ. ανωτ. Πρβλ. Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτης Περγάμου, «Ο Άνθρωπος, Ιερέας της κτίσεως (Συμβολή στη συζήτηση του οικολογικού προβλήματος)», εν Andr.Walker και Κώστ. Καρράς (επιμ.) *Ζωντανή Ορθοδοξία στον σύγχρονο κόσμο*, ένθ. ανωτ., σελ. 220.

⁶⁰ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, «Ο άνθρωπος ως “Ιερέυς” : η ελπίδα και “αποκαταδοκία” της κτίσεως», ένθ.ανωτ.

⁶¹ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, «Το οικολογικό πρόβλημα και η ευθύνη της Θεολογίας», ένθ. ανωτ.

το έργο Του θεωρείται «ἀνακεφαλαιώσεις» όλων των όντων⁶². Δοθείσης της Ενασαρκώσεως του Χριστού και της ανακεφαλαιώσεως της δημιουργίας σε Αυτόν (Έφ. 1, 10: «ἀνακεφαλαιώσασθαι τὰ πάντα ἐν τῷ Χριστῷ»), έπεται ότι είναι ο «κατ' ἑξοχήν» Άνθρωπος και σωτήρας του κόσμου, δηλαδή η αληθινή «εἰκόνα τοῦ Θεοῦ» επί της οποίας τίθεται εκκλησιολογικώς η τελική τύχη του κόσμου⁶³. Κατά την Εγκύκλιο της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου της Ορθοδόξου Εκκλησίας (2016), στην οποία συμμετείχε ο Σεβασμιώτατος Περγάμου, «ὁ Χριστὸς εἶναι τὸ ‘κοινὸν πρόσωπον’ ἡμῶν, διὰ τῆς ἀνακεφαλαιώσεως εἰς τὴν ἰδικὴν του ἀνθρωπότητα ὀλοκλήρου τοῦ ἀνθρώπινου γένους»⁶⁴, το οποίο συγκεφαλαιώνει τα ανωτέρω προς την εκκλησιολογική κατεύθυνση.

Η Χριστοεἶδεια της ιερωσύνης του ανθρώπου εκβάλλει στην Εκκλησιολογία, καθ' ότι η Εκκλησία, έχουσα κεφαλή τον Χριστό, υπάρχει για να επιτελεί το ιερατικό έργο Του έναντι της κτίσεως, πραγματοποιούμενο στη ζωή Της, ιδιαίτερος δια των Μυστηρίων Της (όταν, επί παραδείγματι, το νόημα του Βαπτίσματος είναι πως ο άνθρωπος πεθαίνει ως προς την απαίτησή του να είναι Θεός στη δημιουργία και, αντ' αυτού, αναγνωρίζει τον Θεό ως κύριό του), όπως και διά της ασκήσεως, μέσω της οποίας ο άνθρωπος εκπαιδεύεται να θυσιάζει το εγωκεντρικό θέλημά του και να υποτάσσεται ελευθέρως στο θέλημα του Θεού⁶⁵.

Το, μεταξύ των άλλων, περιεχόμενο της προσφοράς προς τη δημιουργία εκ μέρους της, εκκλησιολογικώς εν-Χριστωθείσης, ιερωσύνης του ανθρώπου έγκειται στην αναγνώριση της επικτήτου ιερότητας της κτίσεως και αναδεικνύεται ως εξής: Με βάση τον Χριστό, συγκροτείται μία κοινότητα, η οποία, προσλαμβάνουσα από την κτίση τα στοιχεία του άρτου και του οίνου, τα αντιπροσφέρει στον Θεό δια της ιερατικής εκφωνήσεως «τὰ σὰ ἐκ τῶν σῶν σοὶ προσφέρομεν κατὰ πάντα καὶ διὰ πάντα», αναγνωρίζουσα τοιουτοτρόπως πως η κτίση δεν ανήκει στους ανθρώπους,

---

⁶² Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Περγάμου, «Ο Άνθρωπος, Ιερέας της κτίσεως (Συμβολή στη συζήτηση του οικολογικού προβλήματος)», εν Andr.Walker και Κώστ. Καρράς (επιμ.), *Ζωντανή Ορθοδοξία στον σύγχρονο κόσμο*, ένθ. ανωτ., σελ. 221.

⁶³ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, «Ο άνθρωπος ως “Ιερεύς”: η ελπίδα και “αποκαταδοκία” της κτίσεως», ένθ.ανωτ.

⁶⁴ «Εγκύκλιος τῆς Ἁγίας καὶ Μεγάλης Συνόδου τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας (Κρήτη 2016)», I, 4, εν Χρυσοστ. Σαββάτου, Μητροπολίτου Μεσσηνίας - Καθηγητοῦ Πανεπιστημίου Αθηνών, *Η Αγία και Μεγάλη Σύνοδος της Ορθοδόξου Εκκλησίας έκφρασις της συνοδικῆς αυτοσυνειδησίας της Ορθοδόξου Εκκλησίας*, Του Ιδίου, Αθήνα 2017, σελ. 175.

⁶⁵ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Περγάμου, «Ο Άνθρωπος, Ιερέας της κτίσεως (Συμβολή στη συζήτηση του οικολογικού προβλήματος)», εν Andr. Walker και Κώστ. Καρράς (επιμ.), *Ζωντανή Ορθοδοξία στον σύγχρονο κόσμο*, ένθ. ανωτ., σελ. 222.

αλλά στο μοναδικό ιδιοκτήτη Θεό⁶⁶. Κατά περιεχόμενον και αναλυτικώς, οι πιστοί, λειτουργικώς συμμετέχοντες «έν Χριστῶ» και ως «Σῶμα Χριστοῦ», ενεργούν ως ιερείς της δημιουργίας, οπότε: 1) Πιστεύουν ότι φέρουν την κτίση σε κοινωνία με τον Θεό, 2) τη μεταχειρίζονται με σεβασμό επειδή ανήκει σε Αυτόν, 3) τη θεωρούν να ελευθερώνεται από τους φυσικούς περιορισμούς της και να μετατρέπεται σε φορέα ζωής, 4) όταν, μετά την λειτουργική «Άναφοράν» τους, επιστρέφονται τα προσφερθέντα προς τον Θεό δώρα, πιστεύουν ότι, επειδή ακριβώς τα προσέφεραν στον Θεό, δύνανται τώρα να τα λάβουν και να τα καταναλώσουν όχι πλέον ως πηγή θανάτου, αλλά ζωής, 5) τοιουτοτρόπως η δημιουργία αποκτά για τους πιστούς την ανωτέρω αναφερθείσα ιερότητα, η οποία, υπενθυμίζεται, δεν είναι σε αυτήν έμφυτη, αλλά επίκτητη και αποκτάται όταν ο άνθρωπος πραγματώνει ελεύθερα μέσα του το «κατ' εἰκόνα Θεού», δηλαδή στην προκειμένη περίπτωση την ιερωσύνη του⁶⁷. Συνοψίζοντας, η Εκκλησία διά της Ευχαριστίας προβαίνει σε αντιστροφή της στάσεως του Αδάμ, ο οποίος ιδιοποιήθηκε τον κόσμο και τον ανέφερε στον εαυτό του⁶⁸, με συνεπαγωγή την απόδοση τρομακτικής ευθύνης στον άνθρωπο για τη σωτηρία της δημιουργίας του Θεού⁶⁹.

Τα προαναφερθέντα περί της ιερωσύνης του ανθρώπου εκφράζουν μία πίστη και μία πράξη που δεν γίνεται να επιβληθεί σε κανένα, επειδή δε συνιστούν απλώς έναν τύπο, αλλά ένα ήθος, μία στάση, μία νοοτροπία, μία πρόταση πολιτισμού για το σύγχρονο κόσμο, πέραν των προγραμματισμών και των νομοθεσιών⁷⁰, πλην όμως περισσότερα αναφέρονται εφεξής.

---

⁶⁶ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, «Ο άνθρωπος ως “Ιερεύς”»: η ελπίδα και “αποκαραδοκία” της κτίσεως», ένθ.ανωτ.

⁶⁷ Ένθ. ανωτ., σελ. 66 - 67. Πρβλ. Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Περγάμου, «Ο Άνθρωπος, Ιερέας της κτίσεως (Συμβολή στη συζήτηση του οικολογικού προβλήματος)», εν Andr. Walker και Κώστ. Καρράς (επιμ.), *Ζωντανή Ορθοδοξία στον σύγχρονο κόσμο*, ένθ. ανωτ.

⁶⁸ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Περγάμου, «Ο Άνθρωπος, Ιερέας της κτίσεως (Συμβολή στη συζήτηση του οικολογικού προβλήματος)», εν Andr. Walker και Κώστ. Καρράς (επιμ.), *Ζωντανή Ορθοδοξία στον σύγχρονο κόσμο*, ένθ. ανωτ.

⁶⁹ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, «Ο άνθρωπος ως “Ιερεύς”»: η ελπίδα και “αποκαραδοκία” της κτίσεως», ένθ.ανωτ. σελ. 67.

⁷⁰ Ένθ. ανωτ.

III - 2) ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΡΟΕΚΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΝΤΙΛΗΨΕΩΣ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΩΣ ΙΕΡΕΑ ΤΗΣ ΚΤΙΣΕΩΣ

III - 2 - 1) Οικολογικές προεκτάσεις δια των τελουμένων κατά την Θεία Λειτουργία.

Σημειώνοντας εξ αρχής πως υφίσταται, εν μέρει πλην όμως άρρηκτη και αναπόφευκτη, αλληλεπικάλυψη μεταξύ των νοημάτων της προηγηθείσης αντιλήψεως στο III-1 και της προεκτάσεως αυτής στα τελούμενα της Θείας Λειτουργίας, ακολουθεί η διαπραγμάτευση με ερμηνευτική κλειδα την φράση του Ιησού: «*ὁ πατήρ μου ἕως ἄρτι ἐργάζεται, κἀγὼ ἐργάζομαι*» (Ιωάνν. 5, 17).

III - 2 - 1 - α) Η Θεία Λειτουργία ως ανακαινιστική πρόσληψη της δημιουργίας.

Στην Ορθόδοξη παράδοση παρατηρείται ότι η λειτουργική ζωή, αφ' ενός ενέχει μία ιδιόζουσα θεώρηση της δημιουργίας, η μεταφορά της οποίας είναι αναγκαία και δυνατή στη σύγχρονη εποχή, αφ' ετέρου πως περιέχει συγκεκριμένη ερμηνεία της ηθικής ζωής και των δυνατοτήτων της, οι οποίες πρέπει να τονισθούν στην εποχή μας⁷¹. Η λειτουργική θεώρηση της δημιουργίας εκφάινεται εκ του ότι σύμπας ο κόσμος θεωρείται ως μία «*κοσμική λειτουργία*», η οποία «*ἀναφέρει*» στο θρόνο του θεού σύνολη τη δημιουργία⁷², όπως προκύπτει, κατεξοχήν, εκ της θεολογίας του Μαξίμου του Ομολογητού: «*Καὶ αὖθις μόνου τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου καθ' ἑαυτὸν τὴν ἁγίαν τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησίαν εἶναι σύμβολον, ἔφασκεν· ὡς οὐρανὸν μὲν, τὸ θεῖον ἱερατεῖον ἔχουσιν· γῆ δέ, τὴν εὐπρέπειαν τοῦ ναοῦ κεκτημένην. Ὡσαύτως δὲ καὶ τὸν κόσμον ὑπάρχειν Ἐκκλησίαν· ἱερατεῖω μὲν εἰκότα τὸν οὐρανὸν ἔχοντα· ναῶ δὲ τὴν κατὰ γῆν διακόσμησιν.*»⁷³. Εξ' ἄλλου, η Ορθόδοξη θεολογία έχει ευχαριστιακό χαρακτήρα⁷⁴. Ο βασικός χαρακτήρας ή χαρακτηρισμός της Θείας Ευχαριστίας, όπως διασώζεται στην αρχαία αντίληψή της, είναι «*λειτουργία*», δηλαδή «*πρᾶξις*» και μάλιστα «*πρᾶξις συνάξεως*», καθολικής εκδηλώσεως της όλης Εκκλησίας και όχι κατακόρυφη σχέση ενός εκάστου με τον Θεό, η οποία εννοείται μόνον

---

⁷¹ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, «Η ευχαριστιακή θεώρησις του κόσμου και ο σύγχρονος άνθρωπος», εν Χρ. Γ. Ρώμας (Επιμ.), *Κόσμος Λύτρον - Τα Αγαθονίκεια - ήτοι κείμενα θεολογικά περί της εν Χριστώ σωτηρίας και της Εκκλησίας*, σειρ. τρίτη: Περγαμηνά, αρ. 4: Εκκλησιολογικά, εκδ. Ευεργέτις, Μέγαρο 2014, σελ. 97.

⁷² Ένθ. ανωτ. σελ. 96.

⁷³ Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ, «Μυσταγωγία», εν P.G. 91, 672A.

⁷⁴ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, ένθ. ανωτ.

Χριστολογικώς, καθ' ότι «*ἐν αὐτῇ*» και «*δι' αὐτῆς*» θεωρεῖται, ανακεφαλαιώνεται και βιώνεται το ὄλο μυστήριο του Χριστοῦ, τ.ε. η σωτηρία του κόσμου⁷⁵.

Η Λειτουργία είναι η πλέον θετική και ἐμπρακτική αποδοχή της δημιουργίας, δοθέντος ὅτι: 1) Μεταβαίνοντες προς αὐτήν οι πιστοί, μεταφέρουν την ὄλη σχέση τους προς το φυσικό κόσμο, καθ' ὅτι, συνοδευόμενοι ἀπό τα δῶρα της δημιουργίας (τον ἄρτο, τον οἶνο, το ἔλαιο), τα μεταφέρουν εν πομπή στον, αναμένοντα προ της εισόδου, Ἐπίσκοπο («*Μεγάλη Εἴσοδος*»), ο οποίος θα τα «*ἀναφέρει*» στο θρόνο του Θεοῦ ως Ευχαριστία⁷⁶. 2) Οι πιστοί καλοῦνται να μεταβούν στη Λειτουργία μεθ' ὄλων των βιοτικών αναγκών, καθ' ὅτι εὐχονται «*ὑπὲρ εὐκρασίας ἀέρων, εὐφορίας τῶν καρπῶν τῆς γῆς [...] πλεόντων, ὁδοιπορούντων, νοσοῦντων, [...]*» κ.λ.π⁷⁷. Επομένως συμβαίνει μία παρέλαση του ὄλου κόσμου προς την Αγία Τράπεζα ὅπως είναι και ὅπως θα είναι, τ.ε. ενός κόσμου, ο οποίος, ὅταν κλείσει η επερχομένη και παρεχομένη ἀπό την Ευχαριστία εσχατολογική αναλαμπή - πρόγευση του Παραδείσου, θα προσδοκά ελπιδοφόρως τη λειτουργική κλήση των πιστῶν ὅπως προέλθουν «*ἐν εἰρήνῃ*» σε αὐτόν (τον κόσμο)⁷⁸.

Βεβαίως, η αποδοχή και πρόσληψη της δημιουργίας ἐπ' ουδενί δεν ἐξηγείται ως παράβλεψη της φθοράς και της αμαρτίας, ὁπότε δεν παραγνωρίζεται το αἴτημα της μεταμορφώσεως του κόσμου και του ἀνθρώπου. Ο εισερχόμενος στο λειτουργικό χώρο κόσμος δεν είναι πλέον ο «*καλός λίαν*» (Γεν. 1, 31.), δηλαδή ὅπως τον εἶδε ο Θεός κατά τη δημιουργία Του, ἀφού η αμαρτία τυγχάνει το «*πάλιν και πολλάκις*» επανερχόμενο τραγικό στη συνείδηση της λειτουργούσης Εκκλησίας («*Οὐδείς ἄξιος τῶν συνδεδεμένων*»), το οποίο ὁμως δεν ἀποβαίνει ἀγχώδες και ἄλυτο πρόβλημα του κόσμου («*Ἄλλ' ὁμως διὰ τὴν ἄφατον σὴν ἀγαθότητα*»)⁷⁹. Ο εισερχόμενος στο λειτουργικό χώρο κόσμος τυγχάνει εφθαρμένος και, κατά την αποδοχή του, συντελεῖται θεραπευτική κατάφαση, καθ' ὅτι αὐτός εἰσήλθε για να μην παραμείνει ὅπως είναι⁸⁰. Η, ἀρνομένη ἀπό τον Ἰγνάτιο Ἀντιοχείας, φράση: «*φάρμακον ἀθανασίας*» περί της Θείας Ευχαριστίας («*ἓνα ἄρτον κλῶντες, ὃς ἐστὶν φάρμακον ἀθανασίας, ἀντίδοτος τοῦ μὴ ἀποθανεῖν, ἀλλὰ ζῆν ἐν Ἰησοῦ Χριστῷ διὰ παντὸς*»⁸¹), δηλώνει ὅτι αὐτό που ὀρίζει την Εκκλησία είναι η προϋποθέτουσα «*σύναξιν ἐπὶ τὸ*

⁷⁵ Ἐνθ. ἀνωτ., σελ. 97 - 98.

⁷⁶ Ἐνθ. ἀνωτ. σελ. 98.

⁷⁷ Ἐνθ. ἀνωτ., σελ. 98 - 99.

⁷⁸ Ἐνθ. ἀνωτ., σελ. 99.

⁷⁹ Ἐνθ. ἀνωτ.

⁸⁰ Ἐνθ. ἀνωτ.

⁸¹ Ἰγνάτιος Ἀντιοχείας, «Πρὸς Ἐφεσίους», ἐν ΒΕΠΕΣ 2, 268, 20 - 22.

αὐτὸ» κοινότητα, δηλαδή ένα γεγονός κοινωνίας, οπότε η ζωή που χορηγεί η Ευχαριστία συνίσταται στην κοινωνία που εξασφαλίζει η κοινότητα της Εκκλησίας⁸². Με άλλη διατύπωση, η Ευχαριστία είναι ζωή, επειδή είναι το γεγονός της κοινωνίας, δηλαδή της συνάξεως γύρω από τον Επίσκοπο, το οποίο σημαίνει πως η ζωή και η αλήθεια ταυτίζονται στην προσωπική κοινωνία⁸³. Συνεπώς, περιβαλλοντικώς η Λειτουργία είναι «*φάρμακον ἀθανασίας*», επειδή αντιβαίνει προς τη φθορά του κόσμου, αγιάζοντας και αναφέροντας αυτόν προς το Δημιουργό ως γνήσια δημιουργία: «*τὰ σὰ ἐκ ὧν σῶν σοὶ προσφέρομεν κατὰ πάντα καὶ διὰ πάντα*»⁸⁴. Το παράδοξο της λειτουργικής μεταμορφώσεως του κόσμου έγκειται στο ότι η Ευχαριστία είναι η «*ἐν τόπῳ καὶ χρόνῳ*» έκφανση του μυστηρίου του Χριστού, στο οποίο ο Παλαιός Αδάμ, ως μικρόκοσμος ή συμπερίληψη του μεγάκοσμου, ανακαινίζεται δίχως να καταστρέφεται⁸⁵.

III - 2 - 1 - β) Οι θεμελιώδεις οντολογικές συνέπειες της Ευχαριστιακής θεωρήσεως του κόσμου.

1) Η θεώρηση του κόσμου ως δημιουργίας, φθοράς και μεταμορφώσεως από την Ευχαριστία δεν αφήνει περιθώρια διχοτομήσεως φυσικού και υπερφυσικού, αλλά αναγνωρίσεώς του ως ενιαίας πραγματικότητας, προερχομένης από τον Θεό και αναφερομένης σε Αυτόν, καθ' ότι συμβαίνει πλήρης συνάντηση ουράνιας και επίγειας παραγματικότητας («*οἱ τὰ Χερουβεὶμ μυστικῶς εἰκονίζοντες*»), στην οποία και αυτός ο Θεός παύει να νοείται ως επέκεινα της Φύσεως επειδή αποβαίνει, στο πρόσωπο του Υιού Του, εγγύτατος: «*ὁ ἄνω τῷ Πατρὶ συγκαθήμενος καὶ ὧδε ἡμῖν ἁοράτως συνῶν*»⁸⁶. 2) Αίρεται η ελληνίζουσα και γνωστικίζουσα αντίθεση μεταξύ αιωνιότητας και χρόνου, γιατί στην Ευχαριστία πραγματοποιείται η μυστική συνύφανση της διατήσεως του χρόνου, με το να καταφάσκεται και να εξαγιαζεται αυτός ως το πέδίο του προαιωνίου σωστικού σχεδίου του Θεού: «*μεμνημένοι τοίνυν τῆς σωτηρίου ταύτης ἐντολῆς καὶ πάντων τῶν ὑπὲρ ἡμῶν γεγενημένων, τοῦ σταυροῦ,*

⁸² Ιωάννου Ζηζιούλα Μητροπολίτου Περγάμου, *Ελληνισμός και Χριστιανισμός - Η συνάντηση των δύο κόσμων*, εκδ. Αποστολική Διακονία, Αθήνα 2003, σελ. 184 - 185.

⁸³ Ένθ. ανωτ. σελ. 185. Δια της ιγνατιανής διατυπώσεως εισάγεται, αφ' ενός στην χριστιανική έννοια της αληθείας οντολογικό περιεχόμενο (ταυτιζομένης της αληθείας μετά της υπάρξεως - του «*ἀεὶ ὄντως εἶναι*»), αφ' ετέρου στην ελληνική έννοια της αληθείας εισάγεται η έννοια της ζωής (ως του εσχάτου και απολύτου κριτηρίου της αληθείας), δηλαδή η ζωή δίνει ύπαρξη και συνεπώς αλήθεια, τ. ε. είναι η αιτία των όντων (Ένθ. ανωτ.).

⁸⁴ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, «*Η ευχαριστιακή θεώρησις του κόσμου και ο σύγχρονος άνθρωπος*», ένθ. ανωτ.

⁸⁵ Ένθ. ανωτ., σελ. 100.

⁸⁶ Ένθ. ανωτ., σελ. 100 - 101.

τοῦ τάφου, τῆς τριημέρου ἀναστάσεως, τῆς εἰς οὐρανοὺς ἀνόδου, τῆς ἐκ δεξιῶν καθέδρας, τῆς δευτέρας καὶ ἐνδόξου πάλιν παρουσίας, τὰ Σὰ ἐκ τῶν Σῶν σοὶ προσφέρομεν κατὰ πάντα καὶ διὰ πάντα»⁸⁷. 3) Στην Ορθόδοξη λειτουργική ζωή η ταύτιση του ἄρτου και του οίνου με τον Χριστό, τα χρώματα και τα ξύλα ως «οἰονεὶ ἐνσαρκώσεις τῶν ἁγίων», καθώς και τα λείψανα αυτών ως φορεῖς και εκφράσεις αγιαστικής προσωπικής παρουσίας, δείχνουν ὅτι ο ἄνθρωπος θεωρεῖται ιερέας της κτίσεως στην ψυχοσωματική ακεραιότητά του⁸⁸. 4) Η Ευχαριστία, ως η κατ' ἐξοχὴν κοινωνία, αναδεικνύοντας τον ἄνθρωπο ως πρόσωπο - «εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν» Χριστοειδῶς και στην κοινωνία των ἁγίων θεοποιημένο, δηλαδή ως «καινὴν κτίσιν ἐν Χριστῷ»⁸⁹, προβάλλει το περιεχόμενό του και τις θεμελιώδεις ἐνέργειές του ως ιερέα της δημιουργίας. 5) Στο μεταίχμιο των οντολογικῶν συνεπειῶν της ευχαριστιακῆς θεωρήσεως του κόσμου και του συνεπαγομένου ἤθους εὐρίσκεται ἡ ενδιαφέρουσα γνωσιολογική παρατήρηση ὅτι ο λόγος του Χριστιανισμοῦ δεν εἶναι λέξη ἢ φωνή, ἀλλὰ πρόσωπο ἢ ζῶσα παρουσία, κατ' ἐξοχὴν εκφαινομένη στην, ἔχουσα τα ιδιώματα της κοινωνίας και της συνάξεως, Ευχαριστία⁹⁰. Επομένως, συνεχίζοντας τη σκέψη του Περγάμου, ο ἄνθρωπος λογοποιεῖ την κτίση ως αναφορά - σύναξη - κοινωνία προς την αειφόρο εσχατολογική αποκαταδοκία ἐπὶ τη βᾶσει του «ἡδὴ και ὄχι ἀκόμη».

III - 2 - 1 - γ) Επιπτώσεις στο Ευχαριστιακό ἥθος.

Στην Ορθόδοξη λειτουργική ζωή ἡ ἠθικότητα πηγάζει ἀπὸ την Χριστοκεντρική ανακαίνιση και μεταμόρφωση της υλικῆς κτίσεως και του ἀνθρώπου, οὕτως ὥστε κάθε ἠθική ἐπιταγή κατανοεῖται μόνον ως συνέπεια αὐτῆς της μυστηριακῆς καταστάσεως⁹¹.

Αναλυτικῶς: 1) Δεν ἐπιτρέπει την ἀναγωγή της ἠθικῆς σε ἀπολύτους νομικούς κανονισμούς ἀσχέτους προς τον χρόνο και την ποικιλότητα των προσώπων⁹², τ.ε. εἶναι ἠθική της καιρικότητας - διακρίσεως, ἡ ὁποία συστοιχεῖ προς τη δημιουργία ως ἐνεργούμενο γεγονός και συνάδει προς την Περιβαλλοντική Ἠθική ως γρηγορούσα κατάσταση και δραστηριότητα. 2) Η ἠθική θεωρεῖται μυστηριακῶς· ἐπὶ

---

⁸⁷ Ἐνθ. ἀνωτ.

⁸⁸ Ἐνθ. ἀνωτ., σελ. 101 - 102.

⁸⁹ Ἐνθ. ἀνωτ., σελ. 102 - 103.

⁹⁰ Ἐνθ. ἀνωτ., σελ. 105.

⁹¹ Ἐνθ. ἀνωτ., σελ. 103.

⁹² Ἐνθ. ἀνωτ., σελ. 104.

παραδείγματι, στην «*πρὸς Κολοσσαεῖς*» επιστολή του Παύλου (3, 1-10.), στην οποία η ηθική συμπεριφορά, όπως προκύπτει από τους βαπτισματικές προελεύσεως όρους «*ἀπεκδυσάμενοι [...] καὶ ἐνδυσάμενοι*», έχει ανακαινιστικό χαρακτήρα⁹³. Επομένως το περιβαλλοντικό ενδιαφέρον προβάλλεται ως ανακαινιστική πορεία εσχατολογικής ελευθερίας και δοξασμού της κτίσεως. 3) Εξ αιτίας τούτου, στη Λειτουργία μόνον ένα είδος ηθικής ορολογίας χρησιμοποιείται: «*τὸν ἁγιασμὸν τῶν ψυχῶν καὶ τῶν σωμάτων ἡμῶν*», ώστε εν κοινωνία μετά «*τῆς Παναγίας [...] καὶ πάντων τῶν ἁγίων ἑαυτοῦς καὶ ἀλλήλους καὶ πᾶσαν τὴν ζωὴν ἡμῶν Χριστῷ τῷ Θεῷ παραθώμεθα*»⁹⁴. Τοιουτοτρόπως η Ευχαριστία θα προσφέρει την «*ζῦμην*», που θα ζυμώσει δια της αγιαστικής της παρουσίας τη δημιουργία⁹⁵.

Ο Σεβασμιώτατος Περγάμου δεν εισηγείται πως η ευχαριστιακή θεώρηση του κόσμου θα επιφέρει, αδηρίτως και ευθυγράμμως, τον επίγειο παράδεισο της ηθικῶς τελείας κοινωνίας και, κατ' επέκτασιν, του οικολογικού προβλήματος, προσδοκία την οποία, επί άλλου επιπέδου, «*ἐγέννησε ὁ δυτικὸς ὀρθολογισμὸς*» [εδώ ο Ορθολογισμός χρησιμοποιείται όχι με το περιεχόμενο ορισμένου ρεύματος στην ιστορία των ιδεών, αλλά ως ευρύτερη πολιτισμική στάση, κατ' εξοχήν εκφραζομένη από το Διαφωτισμό], επειδή στην εσωτέρα φύση της η Ευχαριστία εμπεριέχει την εσχατολογική διάσταση, η οποία, όσο και αν εισδύει στην ιστορία, δε μεταβάλλεται απολύτως σε ιστορία, σε ιστορισμό⁹⁶. Κατά τους πρώτους αιώνες η Εκκλησία περιγράφεται ως παροικούσα σε ορισμένο τόπο, εκπροσωπώντας μέσα στον κόσμο έναν άλλον κόσμο: εκείνον που θα είναι στα έσχατα, όταν θα νικηθεί το κακό και ο θάνατος και θα βασιλεύσει το θέλημα του θεού, οπότε συνεπάγεται πως η αληθινή πατρίδα και η ταυτότητα της Εκκλησίας εμπεριέχει εκείνο που αυτή θα είναι στα έσχατα, δηλαδή η Βασιλεία του θεού, όπως προκύπτει από τις παύλειες ρήσεις: «*οὐκ ἔχομεν ὧδε μένουσαν πόλιν, ἀλλὰ τὴν μέλλουσαν ἐπιζητοῦμεν*» (Έβρ. 13, 14.) και «*ἡμῶν τὸ πολίτευμα ἐν οὐρανοῖς ὑπάρχει*» (Φιλιππ. 3, 20.)⁹⁷.

Η συνδρομή της Εκκλησίας στην αντιμετώπιση του οικολογικού προβλήματος περιλαμβάνεται εντός της σχέσεως Εκκλησίας και κόσμου, η οποία τυγχάνει

---

⁹³ Ένθ. ανωτ.

⁹⁴ Ένθ. ανωτ.

⁹⁵ Ένθ. ανωτ.

⁹⁶ Ένθ. ανωτ. σελ. 105.

⁹⁷ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Περγάμου, «Μοναχισμός και Έσχατα», εν Αρχιμ. Χρυσόστομος & Κων. Μενιδιάτης (επιμ.), *Βασιλείας Θεού εκτύπωμα - ο Μοναχισμός - ήτοι Κείμενα θεολογικά περί Μοναχικής πολιτείας*, σειρ. τρίτη: Περγαμηνά, αρ. 3: Μοναχικά, εκδ. Ευεργέτις, Μέγαρο 2013, σελ. 56 - 57.

αναποφεύκτως διαλεκτική, μέχρι σημείου, ενίοτε, εσταυρωμένης συγκρούσεως, καθ' ότι ο Ιησούς «εἰς τὰ ἴδια ἦλθεν καὶ οἱ ἴδιοι αὐτοῦ οὐ παρέλαβον» (Ἰωάνν. 1, 11.) και τελικώς Τον σταύρωσαν⁹⁸. Τούτο συνεπάγεται ότι, αφ' ενός πρόκειται για υπαρξιακή μάχη, η οποία κερδίζεται και χάνεται, έως ότου κερδηθεί οριστικώς κατά την εσχάτη ημέρα, αφ' ετέρου πως η εσχατολογική διείσδυση στην ιστορία δεν είναι λογικώς και εμπειρικώς εννοουμένη ιστορική εξέλιξη, αλλά κατακόρυφη κάθοδος του Αγίου Πνεύματος, δια της επικλήσεως του Οποίου ο «*«νῦν αἰὼν»* μεταμορφώνεται σε «*“καινήν κτίσιν” ἐν Χριστῷ*»⁹⁹. Πλην όμως, η αγιοπνευματική κάθοδος καθιστά τη Λειτουργία εορτή και πανήγυρη, από όπου οι πιστοί επιστρέφουν στον κόσμο χαρισματούχοι και χαρούμενοι¹⁰⁰. Η αγαλλίαση είναι χαρακτηριστικό της Λειτουργίας, επειδή αυτή είναι προέκταση της Αναστάσεως του Χριστού ως προγεύσεως της Βασιλείας του Θεού στους αιώνας¹⁰¹, ή, με άλλη διατύπωση, επειδή η Θεία Ευχαριστία τελεσιουργείται ως γεγονός χαράς με ανθρωπολογική προϋπόθεση τη διέλευση από την στενή οδό της μετανοίας και θεοφόρο χορηγία τους καρπούς του Αγίου Πνεύματος¹⁰².

Συναρμύζοντας την περιβαλλοντική τραγωδία της κτίσεως μετά της λειτουργικής αγαλλιάσεως, το βίωμα της Εκκλησίας χαρακτηρίζεται σταυροαναστάσιμο και μάλιστα δίχως να υφίσταται σύγκρουση μεταξύ του Σταυρού και της Αναστάσεως, δοθέντος ότι: 1) Ο ευαγγελιστής Ιωάννης έδειξε πως η σχέση αγάπης μετά του Χριστού πρέπει να διέλθει οπωσδήποτε δια του Σταυρού, εφ' όσον υπήρξε ο μόνος από τους μαθητές που παρέμεινε στον Σταυρό και βίωσε αυτόν τον πόνο¹⁰³, 2) στο ευαγγέλιο του Ιωάννου ο Σταυρός περιγράφεται ως δόξα και 3) στη λατρεία

---

⁹⁸ Ένθ. ανωτ.

⁹⁹ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Περγάμου Ιωάννου, «Η ευχαριστιακή θεώρησις του κόσμου και ο σύγχρονος άνθρωπος», ένθ. ανωτ., σελ. 105 - 106.

¹⁰⁰ Ένθ. ανωτ., σελ. 106.

¹⁰¹ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Περγάμου, «Η ταυτότητα του Μοναχού», εν Αρχιμ. Χρυσόστομος & Κων. Μενιδιάτης (επιμ.), *Βασιλείας Θεού εκτύπωμα - ο Μοναχισμός - ήτοι Κείμενα θεολογικά περί Μοναχικής πολιτείας*, σειρ. τρίτη: Περγαμηνά, αρ. 3: Μοναχικά, εκδ. Ευεργέτις, Μέγαρο 2013, σελ. 43.

¹⁰² Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Περγάμου, «Το βάπτισμα της μετανοίας και το Βάπτισμα του Πνεύματος», εν Αρχιμ. Χρυσόστομος & Κων. Μενιδιάτης (επιμ.), *Βασιλείας Θεού εκτύπωμα - ο Μοναχισμός - ήτοι Κείμενα θεολογικά περί Μοναχικής πολιτείας*, σειρ. τρίτη: Περγαμηνά, αρ. 3: Μοναχικά, εκδ. Ευεργέτις, Μέγαρο 2013, σελ. 77 - 78.

¹⁰³ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Περγάμου, «Λόγος περί της Θεολογίας, ως αγάπης», εν Αρχιμ. Χρυσόστομος & Κων. Μενιδιάτης (επιμ.), *Βασιλείας Θεού εκτύπωμα - ο Μοναχισμός - ήτοι Κείμενα θεολογικά περί Μοναχικής πολιτείας*, σειρ. τρίτη: Περγαμηνά, αρ. 3: Μοναχικά, εκδ. Ευεργέτις, Μέγαρο 2013, σελ. 72 - 73.

ομολογείται: «Τὸν Σταυρὸν Σου προσκυνοῦμεν, Δέσποτα, καὶ τὴν ἁγίαν Σου ἀνάστασιν δοξάζομεν»¹⁰⁴.

Επομένως, εξερχόμενοι του Ναού οι πιστοί, τους αναμένει η πάλη μέχρι του τέλους των καιρών, αλλ' όμως η Ευχαριστία τους παρέχει τη διαβεβαίωση της σταυρικής νίκης του Χριστού, η οποία στη γη θα είναι νίκη «κενωτική», όπως την έζησε η Ανατολή μέσω του Μοναχισμού¹⁰⁵.

III - 2 - 2) Ο οικολογικός ασκητισμός ως θεραπευτικός παράγοντας των περιβαλλοντικών επιπτώσεων από τη βασική ανθρωπολογική αλλοίωση της φιλαυτίας.

Στην Εγκύκλιο της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου της Ορθοδόξου Εκκλησίας (2016), μεταξύ των άλλων, αναφέρεται: «*Αἰ ρίζαι τῆς οἰκολογικῆς κρίσεως εἶναι πνευματικαὶ καὶ ἠθικαί, ἐνδιάθετοι εἰς τὴν καρδίαν ἐκάστου ἀνθρώπου. Αὐτὴ ἡ κρίσις ἐπιδεινοῦται κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας ἐξ αἰτίας τῶν ποικίλων διχασμῶν προκαλουμένων ἀπὸ ἀνθρώπινα πάθη, [...] καὶ ἀπὸ τὰς ἐπιπτώσεις αὐτῶν ἐπὶ τοῦ πλανήτου, [...] Ἡ ρῆξις τῆς σχέσεως ἀνθρώπου καὶ κτίσεως εἶναι διαστρέβλωσις τῆς ἀύθεντικῆς χρήσεως τῆς δημιουργίας τοῦ Θεοῦ*»¹⁰⁶.

Δια της πτώσεως του Αδάμ ανεδείχθη εντός του ανθρώπου και του κόσμου η φιλαυτία, καθ' ότι η ουσία της πτώσεως τούτου ήταν η αυτοανακήρυξη σε Θεό – και ο Θεός είναι το έσχατο σημείο και το κέντρο αναφοράς –, οπότε, προβάλλοντας ο άνθρωπος τοιουτοτρόπως τον εαυτό του, θέλει όλοι και όλα να στρέφονται γύρω του¹⁰⁷. Συνεπώς η ροπή του ανθρώπου προς τη φιλαυτία είναι η πηγή και η πληγή κάθε αμαρτίας, τα οποία κληρονομούνται μέσω της βιολογικής γεννήσεως¹⁰⁸.

Ο Ιωάννης Ζηζιούλας, αναφερόμενος πλειστάκις στον, κατ' απόφασίν του, μεγαλύτερο Θεολόγο της Πατερικής περιόδου, με την έννοια της συλλήψεως και της ευρύτητος, δια της οποίας συνέλαβε και συνέθεσε όλα τα μεγάλα προβλήματα,

---

¹⁰⁴ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Περγάμου Ιωάννου, « Μοναχισμός και Έσχατα», ένθ. ανωτ., σελ. 57.

¹⁰⁵ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου Ιωάννου, «Η ευχαριστιακή θεώρησις του κόσμου και ο σύγχρονος άνθρωπος», ένθ. ανωτ.

¹⁰⁶ «Εγκύκλιος τῆς Ἁγίας καὶ Μεγάλης Συνόδου τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας (Κρήτη 2016)», V, 14, εν Χρυσοστ. Σαββάτου, Μητροπολίτου Μεσσηνίας - Καθηγητοῦ Πανεπιστημίου Αθηνών, ένθ. ανωτ., σελ. 187.

¹⁰⁷ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Περγάμου, «Περί της αποβλητέας φιλαύτου διαγωγῆς», εν Αρχιμ. Χρυσόστομος & Κων. Μενιδιάτης (επιμ.), *Βασιλείας Θεοῦ ἐκτύπωμα - ο Μοναχισμός - ἦτοι Κείμενα θεολογικά περὶ Μοναχικῆς πολιτείας*, σειρ. τρίτη: Περγαμηνά, αρ. 3: Μοναχικά, εκδ. Ευεργέτις, Μέγαρο 2013, σελ. 82.

¹⁰⁸ Ένθ. ανωτ.

Μάξιμο τον Ομολογητή¹⁰⁹, αναφέρει πως ο άγιος τη θεωρεί «μητέρα τῶν παθῶν»¹¹⁰, σημειώνοντας, μεταξύ των άλλων¹¹¹, από το έργο του «Περί αγάπης»: «Φιλαντία ἐστὶν ἡ πρὸς τὸ σῶμα ἐμπαθῆς καὶ ἄλογος φιλία, ἣ ἀντικεῖται ἀγάπῃ καὶ ἐγκράτεια. Ὁ ἔχον τὴν φιλαντίαν δὴλον ὅτι ἔχει πάντα τὰ πάθη»¹¹² και «Ἀρχὴ μὲν πάντων τῶν παθῶν φιλαντία»¹¹³.

Ανθρωπολογικῶς, πρόκειται για το πάθος, το οποίο, μετά την πτώση, αντικατέστησε την αγάπη προς τον Θεό, έτεκε την ανάμεικτη μετά της οδύνης ηδονή και επέφερε την ατέρμονη και πολυειδή προσπάθεια του ανθρώπου να συγκρατήσει την ηδονή και να αποβάλλει την οδύνη, με επακόλουθη συνέπεια αυτής της αγωνιώδους καταστάσεως τη γέννηση του όμβρου των παθῶν¹¹⁴: «Πρόσεχε σεαυτῶ ἀπὸ τῆς μητρὸς τῶν παθῶν φιλαντίας, ἣτις ἐστὶν ἡ τοῦ σώματος ἄλογος φιλία. Ἐκ ταύτης γὰρ εὐλογοφανῶς τίκτονται οἱ πρῶτοι καὶ ἐμπαθεῖς καὶ γενικώτατοι τρεῖς ἐμμανεῖς λογισμοί, ὁ τῆς γαστριμαργίας, λέγω, καὶ φιλαργυρίας καὶ κενοδοξίας, τὰς ἀφορμὰς ἐκ τῆς ἀναγκαίας τοῦ σώματος δῆθεν λαμβάνοντες χρείας· ἐξ αὐτῶν δὲ γεννᾶται ἅπας ὁ τῶν κακῶν κατάλογος. Δεῖ οὖν, ὡς εἴρηται, προσέχειν ἀναγκαίως, καὶ ταύτη πολεμεῖν μετὰ πολλῆς νήψεως. Ταύτης γὰρ ἀναιρουμένης, συναναιροῦνται πάντες οἱ ἐξ αὐτῆς»¹¹⁵.

Αναφέρθηκε η φιλαντία ως βασική αλλοίωση της ανθρωπολογίας, επειδή οι εκφάνσεις της επωάζουν το οικολογικό πρόβλημα και η Θεία Οικονομία αποβλέπει στη θεραπεία της αλλοιώσεως. Ο καθημαγμένος μεταπτωτικῶς άνθρωπος καλείται από άτομο να γίνει πρόσωπο, δηλαδή ανεπανάληπτη ταυτότητα, η οποία πηγάζει όχι από την εσωστρεφή επιβεβαίωση, αλλά από την αγαπητική σχέση προς τους

---

¹⁰⁹ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Περγάμου Ιωάννου, «Κεφάλαια Θεολογικά (Σχετικά με τον Μοναχισμό)», εν Αρχιμ. Χρυσόστομος & Κων. Μενιδιάτης (επιμ.), *Βασιλείας Θεού εκτύπωμα - ο Μοναχισμός - ἡτοι Κείμενα θεολογικά περὶ Μοναχικῆς πολιτείας*, σειρ. τρίτη: Περγαμηνά, αρ. 3: Μοναχικά, εκδ. Ευεργέτις, Μέγαρο 2013, σελ. 93.

¹¹⁰ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Περγάμου, «Η ταυτότης του Μοναχού», ένθ. ανωτ., σελ. 49.

¹¹¹ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Περγάμου, «Το πρόσωπον του Μοναχού εν τη Μοναχική Κοινότητι και εν τη Ευχαριστία», εν Αρχιμ. Χρυσόστομος & Κων. Μενιδιάτης (επιμ.), *Βασιλείας Θεού εκτύπωμα - ο Μοναχισμός - ἡτοι Κείμενα θεολογικά περὶ Μοναχικῆς πολιτείας*, σειρ. τρίτη: Περγαμηνά, αρ. 3: Μοναχικά, εκδ. Ευεργέτις, Μέγαρο 2013, σελ. 30, σημ. 1.

¹¹² Τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Μαξίμου, «Περί αγάπης κεφαλαίων ἑκατοντὰς Τρίτη», η', ἐν *Φιλοκαλία τῶν Ἱερῶν Νηπιτικῶν*, τόμος Β', ἐκδ. «Ἀστήρ» - Ἀλ. καὶ Ε. Παπαδημητρίου, ἐν Ἀθήναις 1984⁵, σελ. 28 - 29.

¹¹³ Ένθ. ανωτ., νστ', σελ. 35.

¹¹⁴ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Περγάμου, «Η ταυτότης του Μοναχού», ένθ. ανωτ.

¹¹⁵ Τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Μαξίμου, «Περί αγάπης κεφαλαίων ἑκατοντὰς Δευτέρα», νθ', ἐν *Φιλοκαλία τῶν Ἱερῶν Νηπιτικῶν*, τόμος Β', ἐκδ. «Ἀστήρ» - Ἀλ. καὶ Ε. Παπαδημητρίου, ἐν Ἀθήναις 1984⁵, σελ. 22.

άλλους¹¹⁶. Ο Σεβασμιώτατος Χρυσόστομος Σαββάτος, ερειδόμενος από δοκίμιο του Ιωάννου Ζηζιούλα, αναφέρει ότι ο άνθρωπος δεν είναι μόνον ως προς την ταυτότητά του γεγονός κοινωνίας ή σχέσεως, δηλαδή πρόσωπο, αλλά και η ζωή του είναι συνεχής σχέση προς την ετερότητα, δια της οποίας επιβεβαιώνει τη μοναδικότητα του τρόπου της υπάρξεώς του, ανακαλύπτοντας συγχρόνως την πληρότητα και την καταξίωσή του¹¹⁷.

Ο Χριστός, γενόμενος άνθρωπος, αντιστρέφει, κυρίως στη Γεθσημανή, τη φίλαυτη στάση του ανθρώπου: «*οὐχ ὡς ἐγὼ θέλω, ἀλλ' ὡς σὺ*» (Ματθ. 26, 39.)¹¹⁸. Ο άγιος Ιωάννης ο Βαπτιστής είναι μέγας, γιατί αυτός πρώτος μεταξύ των ανθρώπων εφήρμοσε την υπέρβαση της φιλαυτίας, καθιστάμενος οικουμενικό υπόδειγμα επιτελέσεως των πάντων για τη δόξα του Θεού: «*αὐτὸν δεῖ ἀυζάνειν, ἐμὲ δὲ ἐλαττοῦσθαι*» (Ιωάνν. 3, 30.)¹¹⁹. Ο κόσμος προσπαθεί να αποφύγει το θάνατο αναπτύσσοντας τη φιλαυτία, ενώ η Εκκλησία ανταπαντά δια των Μαρτύρων ότι, μόνον αν θυσιάσει κανείς τον εαυτό του, τότε τον σώζει¹²⁰.

Σε οικοθεολογικό κείμενο ο Ιωάννης Ζηζιούλας προτείνει τα εξής¹²¹: 1) Την ιερότητα της δημιουργίας με ιερέα τον άνθρωπο, ως ελεύθερο μετατροπέα αυτής σε όχημα επικοινωνίας μετά του Θεού και των συνανθρώπων, 2) τη δραστική θεώρηση της εννοίας της αμαρτίας, εφ' όσον το αμάρτημα εναντίον του φυσικού περιβάλλοντος είναι σοβαρό, όχι μόνο γιατί συνεπάγεται έλλειψη σεβασμού προς ένα θεϊκό δώρο, αλλά κυρίως επειδή καθιστά ανίκανο τον άνθρωπο να εκπληρώσει τον σχεσιακό χαρακτήρα του, 3) ένα πνεύμα «οικολογικού ασκητισμού» (“*ecological ascetism*”) σχετιζομένου μετά του βαθέως σεβασμού προς την υλική δημιουργία (συμπεριλαμβανομένου και του ανθρωπίνου σώματος) και εδραζομένου στο ότι η ανθρωπότητα δεν είναι κάτοχος της κτίσεως. Συνεπώς ο άνθρωπος καλείται σε

---

¹¹⁶ Μητροπολίτου Περγάμου Ιωάννου, «Το πρόσωπον του Μοναχού εν τη Μοναχική Κοινότητι και εν τη Ευχαριστία», ένθ. ανωτ., σελ. 30.

¹¹⁷ Χρυσοστ. Σαββάτου, Μητροπολίτου Μεσσηνίας - Καθηγητού Πανεπιστημίου Αθηνών, *Το ερώτημα τι είναι ζωή και το δικαίωμα για ζωή*, ένθ. ανωτ., σελ. 28 - 29. (Η αναφορά γίνεται στο δοκίμιο του Ιωάννου Ζηζιούλα «Τι είναι ο άνθρωπος», εν περ. *Νέα Ευθύνη*, τχ. 364.)

¹¹⁸ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Περγάμου, «Περί της αποβλητέας φιλαύτου διαγωγής», ένθ. ανωτ.

¹¹⁹ Ένθ. ανωτ., σελ. 81 - 83.

¹²⁰ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Περγάμου, «Η αγιότητα ως ταύτιση μετά του Χριστού», εν Αρχιμ. Χρυσόστομος & Κων. Μενιδιάτης (επιμ.), *Βασιλείας Θεού εκτύπωμα - ο Μοναχισμός - ήτοι Κείμενα θεολογικά περί Μοναχικής πολιτείας*, σειρ. τρίτη: Περγαμηνά, αρ. 3: Μοναχικά, εκδ. Ευεργέτις, Μέγαρο 2013, σελ. 90.

¹²¹ Metropolitan John (Zizioulas) of Pergamon, (07-02-2009) “Ecological ascetism: a cultural revolution”, https://www.ooderg.com/english/koinwnia/perivallon/Ecological_ascetism.htm (ανάκτηση: 31-07-2018).

μεταστροφή, λαμβάνοντας υπ' όψιν τις δυνατότητες ή τους περιορισμούς του φυσικού περιβάλλοντος, δοθέντος ό,τι οι φυσικοί πόροι δεν τυγχάνουν απεριόριστοι και ότi πρέπει να αντικατασταθεί η ποσοτική από την ποιοτική ανάπτυξη, εφ' όσον υποστηριχθεί η ανάπτυξη και η κατανάλωση βάσει του αναγκαίου status της ευχερούς επιβίωσης των προγενεστέρων γενεών κ. ο. κ.¹²².

Κατά τον οικολογικό ασκητισμό, ο οποίος υφίσταται τόσο στον Άγιο Φραγκίσκο της Ασίζης, όσον και εν αφθονία στην Ανατολική μοναστική παράδοση, μεγάλες μορφές της χριστιανικής ασκητικής παραδόσεως είχαν ευαισθησία για τα βάσανα όλων των πλασμάτων, προερχομένη από καρδιά που αγαπά και εδραζομένη στο ότi ανάμεσα στο φυσικό περιβάλλον και στον ανθρώπινο εαυτό υφίσταται οργανική ενότητα, η οποία οδηγεί στη διανομή της κοινής μοίρας των δημιουργημάτων του ιδίου Δημιουργού¹²³. Βεβαίως, δεν θα ήταν ρεαλιστικό να αναμένεται από τις κοινωνίες η υιοθέτηση του βιοτικού τρόπου του Φραγκίσκου και των Πατέρων της ερήμου της Ανατολής, αλλά του πνεύματος και του ήθους αυτών ως αυτοσυγκρατήσεως στην κατανάλωση των φυσικών πόρων, ώστε να επιβιώσει ο πλανήτης¹²⁴.

Η πνευματικότητα πρέπει να δημιουργήσει ένα οικολογικό ήθος μέσω της προσευχής, όπως το καθιέρωσε το 1989 το Οικουμενικό πατριαρχείο για την 1^η Σεπτεμβρίου ως ημέρας αφιερωμένης από τους Ορθοδόξους για το περιβάλλον, το οποίο ακολούθησε και ο Ρωμαιοκαθολικισμός, ώστε, τοιουτοτρόπως, να σηματοδοτηθεί ένα περαιτέρω βήμα διαχριστιανικής προσεγγίσεως¹²⁵. Περαιτέρω, η οικολογία είναι η προφανέστερη υποψηφιότητα για τον υπαρξιακό οικουμενισμό, δηλαδή για την κοινή προσπάθεια αντιμετώπισεως των βαθύτερων υπαρξιακών ζητημάτων συνόλου της ανθρωπότητας¹²⁶.

Δοθέντος πως η μονότροπος νοοτροπία της στεγανοποιημένης ή εξειδικευμένης γνώσεως για την αντιμετώπιση των προβλημάτων του φυσικού περιβάλλοντος επιστημονικώς και θεολογικώς αμφισβητείται, έπεται ότi: 1) Απαιτείται, αφ' ενός η αποφασιστική αλληλεπίδραση ανθρώπου και περιβάλλοντος, αφ' ετέρου η

---

¹²² Ένθ. ανωτ.

¹²³ (Ιωάννου Ζηζιούλα), «Η παρέμβαση του Μητροπολίτη Ιωάννη (Ζηζιούλα), εκπροσώπου του Οικουμενικού Πατριάρχου στην παρουσίαση της εγκυκλίου του Πάπα “*Laudatio Si*” για την προστασία του περιβάλλοντος (18. 6. 2015)» (μτφρ. Ιωάνν. Λότσιος), εν *ΘΕΟΛΟΓΙΑ* (86) : 2 (2015), σελ. 373.

¹²⁴ Ένθ. ανωτ.

¹²⁵ Ένθ. ανωτ., σελ. 374.

¹²⁶ Ένθ. ανωτ., σελ. 375.

αναθεώρηση της στάσεως των περιβαλλοντολόγων ότι ο άνθρωπος χρειάζεται την άλλη δημιουργία, ενώ εκείνη όχι¹²⁷. 2) Η θρησκεία και η επιστήμη δύνανται να προστατεύσουν το περιβάλλον διανοίγοντας τα όριά τους και, προκειμένου περί των περιβαλλοντικών ζητημάτων, δια της χρησιμοποίησης κοινής κοσμολογικής γλώσσας ως προς τη γνώση, την αλήθεια, τη μέθοδο και το περιεχόμενο¹²⁸.

Η κριτική πως ο Ιωάννης Ζηζιούλας δεν καταρωθώνει, ενίοτε, να ξεπεράσει τη διάσταση μεταξύ του ανθρώπου και της άλλης δημιουργίας, με το να θεωρεί τον άνθρωπο ως εκείνον που θα ανυψώσει τον απρόσωπο κόσμο σε μορφές πολιτισμού επί του ιδικού του επιπέδου, αν και αναγνωρίζεται στο συγγραφέα ότι «*ὁ ἀνθρωποκεντισμὸς τῆς παραπάνω περιγραφῆς, φαίνεται, ὡστόσο, να μετριάζεται σὲ ἕνα πρὸ προσφάτου σχετικὸ κείμενό του*»¹²⁹, μάλλον δεν άπτεται των προθέσεων του Σεβασμιωτάτου Περγάμου, ο οποίος, μεταξύ των άλλων, πρεσβεύει: 1) Δια της διαλεκτικής κτιστού – ακτίστου κατά το δόγμα της Χαλκηδόνας, πως «*γιά νά ζήσει ὁ κόσμος καὶ ὁ καθένας μας ὡς πρόσωπο [...], πρέπει ἡ ἀγάπη καὶ ἡ ἐλευθερία, τὸ “ἀδιαιρέτως” καὶ τὸ “ἀσυγχύτως” τῆς Χριστολογίας, νά ταυτισθοῦν.*»¹³⁰. 2) Δια της ευχαριστιακής εκκλησιολογίας του, ως καθολικής εν-Χριστώσεως και Χριστοποίησης, υποστηρίζει την άρση οιασδήποτε αντιθέσεως του τύπου Εν – πολλά (επί τινος προϋποκειμένου ωφελμιστικού ανθρωποκεντρισμού), καθ' ότι το «*Σῶμα τοῦ Χριστοῦ*» δεν είναι μόνον η «*κοινωνία τῶν ἁγίων*», αλλά και «*τὸ πλήρωμα τοῦ τὰ πάντα ἐν πᾶσι πληρουμένου*» (Έφες. 1, 23.), οπότε, μετέχοντας κάποιος στο Κυριακό Σῶμα, δεν σημαίνει μόνον ότι κοινωνεί μετά του Προσώπου της απολυτρόσεως, αλλά και ότι κοινωνεί μετά της καινούριας τάξεως του κόσμου¹³¹. 3) Η αντικατάσταση του μοντέλου του ιδιοκτήτη από εκείνο του διαχειριστή της δημιουργίας, καίτοι τυγχάνει βελτιωτέρα, όμως ενέχει και περιορισμούς και μειονεκτήματα, καθ' ότι: α) Η εν λόγω διοίκηση συνεπάγεται την εργαλειακή

---

¹²⁷ Metropolitan John of Pergamon (1997), “*Science and the Environment: a Theological Approach*”. www.resymposia.org/themedia/File/1151676874-Sc_Environment.pdf, pp. 2 - 3, (ανάκτηση: 03-11-2017.)

¹²⁸ Ένθ. Ανωτ.

¹²⁹ Αικ. Τσαλαμπούνη, «Η οικολογική διάσταση της θεολογίας του Μητροπολίτη Περγάμου», εν Παντ. Καλαϊτζίδης & Νικ. Ασπρούλης (εποπτεία - συντονισμός ύλης.), *Πρόσωπο, Ευχαριστία και Βασιλεία του Θεού σε ορθόδοξη και οικουμενική προοπτική - Σύναξις Ευχαριστίας προς τιμήν του Μητροπολίτη Περγάμου Ιωάννη Δ. Ζηζιούλα*, εκδ. Εκδοτική Δημητριάδος, Βόλος 2016, σελ. 251, σημ. 27.

¹³⁰ Ιωάννης Ζηζιούλας, «Χριστολογία και Ύπαρξη. Η διαλεκτική κτιστού - ακτίστου και το δόγμα της Χαλκηδόνας, εν *Σύναξη 2* (Άνοιξη 1982), σελ. 20.

¹³¹ Ιωάννη Ζηζιούλα, «Η Ευχαριστία - Μερικές βιβλικές θεωρήσεις», εν Σταύρ. Γιαγκάζογλου (επιμ.), *Έργα*, τόμος Α' - Εκκλησιολογικά μελετήματα (μτφρ. Γ. Σκαλτσάς), εκδ. Δόμος, Αθήνα 2016, σελ. 391.

προσέγγιση της φύσεως και μάλιστα ως αντικειμένου διευθετουμένου και διανεμομένου από τον άνθρωπο¹³². β) Προτείνει μία συντηρητική στάση έναντι της φύσεως παραβλέποντας ότι ο άνθρωπος εκλήθη και να «καλλιεργήσει» τη φύση, δηλαδή να βελτιώσει τις ικανότητες της, να τη βοηθήσει να αποφέρει καρπούς, τη στιγμή μάλιστα που δεν είναι ρεαλιστικό να μιλάμε για καθαρή διατήρηση του περιβάλλοντος¹³³. Κατακλείοντας, ο Σεβασμιώτατος Περγάμου αναγράφει από το περιεχόμενο της ελεήμονος καρδιάς των «*Άσκητικῶν*» του οσίου Ισαάκ του Σύρου: «*Καρδία ἐλεήμων εἶναι καὶ σις καρδίας ὑπὲρ πάσης τῆς κτίσεως, ἤγουν ὑπὲρ τῶν ἀνθρώπων, καὶ τῶν ὀρνέων, καὶ τῶν ζῴων, καὶ τῶν δαιμόνων, καὶ ὑπὲρ παντὸς κτίσματος*»¹³⁴. Δοθείσης της ευκαιρίας, προτείνεται όπως ο διάλογος της Νεώτερης Ἠθικής Φιλοσοφίας, της οποίας έννοια – κλειδί αποτελεί η αυτονομία, μετά του Ἡθους της Θεολογίας θα ηδύνατο να αποβεί πλέον ενδιαφέρον αξιοποιώντας την έννοια της φιλαυτίας.

III - 2 - 3) Οικολογικές προεκτάσεις της αντιλήψεως και βιβλίο της «*Αποκαλύψεως*».

Το βιβλίο της Αποκαλύψεως προκάλεσε περισσότερο από κάθε άλλο κείμενο της Αγίας Γραφής την προσοχή των οικολόγων, γιατί σε αυτήν υπάρχουν πολλές εικόνες, οι οποίες δύνανται να ταυτισθούν ευκόλως με σύγχρονα οικολογικά φαινόμενα¹³⁵. Πρόκειται για κείμενο απότοκο της λειτουργικής έμπειρίας, κατά την εσωτερική μαρτυρία: «*Εγὼ Ἰωάννης, [...], ἐγενόμην ἐν τῇ νήσῳ τῇ καλουμένη Πάτμῳ [...]. Ἐγενόμην ἐν πνεύματι ἐν τῇ κυριακῇ ἡμέρᾳ*» (Ἄποκ. 1, 9 - 10.) . Σε αυτό η πρώτη διακήρυξη για την ιδιότητα του Θεού ως Δημιουργού πραγματοποιείται στο πλαίσιο λειτουργικής σκηνης, την οποία ο Ιωάννης οραματίζεται στον ουρανό (Ἄποκ. 4, 2 - 10.)¹³⁶.

---

¹³² Metropolitan John of Pergamon (22-12-2003), “*Proprietors or Priests of Creation?*”, <https://www.orthodoxytoday.org/articles2/MetJohnCreation.php> (ανάκτηση: 29-01-2018).

¹³³ Ἐνθ. Ανωτ.

¹³⁴ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Περγάμου, «*Η ταυτότητα του Μοναχού*», ένθ. ανωτ., σελ. 48. Πρβλ. Τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἰσαάκ τοῦ Σύρου, Λόγος ΠΑ΄: «*Περὶ διαφορᾶς τῶν ἀρετῶν, καὶ περὶ τελειότητος παντὸς δρόμου τῆς ἀρετῆς*», ἐν *Τὰ σωζόμενα Ἀσκητικά*, μετενεχθέντα εἰς τὴν λαλουμένην καθαρὰν ἑλληνικὴν γλῶσσαν παρὰ τοῦ ὁσιωτάτου ἱεροδιδασκάλου Καλλινίκου Παντοκρατορινοῦ, ἐκδ. οἶκος Βασ. Ῥηγοπούλου, Θεσσαλονίκη 1976^{φωτοτυπικὴ ἀνατύπωσις τῆς ἐκδόσεως 1871}, σελ. 381.

¹³⁵ Ιωάνν. Α. Γαλάνη, «*Η σχέση ανθρώπου και κτίσεως κατά την Αποκάλυψη του Ιωάννη*», ἐν *Ἀνθρώπος και κτίση στη βιβλική παράδοση*, ἐκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2009, σελ. 296.

¹³⁶ Ἐνθ. ανωτ., σελ. 305.

Ο προφήτης συγγραφέας της «*Αποκαλύψεως*» είχε λάβει, θεόθεν, το χάρισμα της φανερώσεως της εσχάτης σημασίας των ιστορικών γεγονότων, ώστε να οικοδομηθεί η κοινότητα της Εκκλησίας και δι' αυτής όλος ο κόσμος¹³⁷. Οι βιβλικοί ερμηνευτές αναφέρουν πως ο κόσμος για τον Ιωάννη είναι δημιούργημα του Θεού, οπότε, και μετά την έλευση της Βασιλείας του Θεού, στα βασικά στοιχεία του (κεφ. 20 - 22) δεν αλλάζει, πλὴν όμως, από τις αρνητικές δυνάμεις του κακού έχει υποστεί τέτοιες αλλοιώσεις, ώστε χρειάζεται μεταμόρφωση, της οποίας περιεχόμενο είναι η μετάνοια του παλαιού κόσμου¹³⁸. Ο όρος «*ἀποκάλυψη*» προσέλαβε το νόημα της «*καταστροφῆς*», επειδή η φανέρωση πολλών ιστορικών γεγονότων, ιδίως των εχόντων αρνητικό χαρακτήρα, θα σημαδευτεί από την κατάδειξη της αρνητικότητας και της αδυναμίας αυτών να διατηρηθούν αιωνίως, δηλαδή αφορά την τελική προσπάθεια του κακού να επιβληθεί στην ιστορία ως έλλογη πραγματικότητα, οπότε η ιστορία, εσχατολογικώς θεωρουμένη, απαιτεί κρίση και κάθαρση¹³⁹.

Για τη συναρμογή του μηνύματος της «*Αποκαλύψεως*» μετά της συγχρόνου οικολογικής κρίσεως προϋποτίθεται ότι οι συμβολισμοί του βιβλίου αποτελούν οχήματα επικοινωνίας μεταξύ των πιστών των πρώτων χριστιανικών κοινοτήτων, ότι η εικονολογία του προέρχεται από τη λατρευτική εμπειρία των αναγνωστών του, και μάλιστα την ευχαριστιακή, και ότι πρέπει να προσεγγιστεί ερμηνευτικώς, δηλαδή εξετάζοντας την υπαρξιακή σημασία του μέσω της ερωτήσεως: «*Τι ἔχει νὰ πεῖ τὸ βιβλίο τῆς Ἀποκάλυψης γιὰ τὴν οἰκολογικὴ κρίση τῆς ἐποχῆς μας;*»¹⁴⁰.

---

¹³⁷ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, «Αποκάλυψη και φυσικό περιβάλλον», εν Χρ. Γ. Ρώμας (επιμ.), *Κόσμος Ἀύτρον - Τα Αγαθόνικεια - ἦτοι κείμενα θεολογικά περί της εν Χριστῷ σωτηρίας και της Εκκλησίας*, σειρ. τρίτη: Περγαμηνά, αρ. 4: Εκκλησιολογικά, εκδ. Ευεργέτις, Μέγαρο 2014, σελ. 71 - 72. Η προφητεία στη Βίβλο, αφ' ενός εμφανίζεται προς χάριν της μεταβολῆς της συμπεριφοράς (και ὄχι της διανοητικῆς ἀδολεσχίας), τυγχάνουσα χάρισμα προς οικοδομῆν της εκκλησιαστικῆς κοινότητος (Α' Κορ. 14, 12 - 13.) και του κόσμου, αφ' ετέρου πρόκειται περί υπομνήματος ἢ ερμηνείας της ιστορίας της ἐκάστοτε στιγμῆς, λαμβανομένου υπ' ὄψιν πως η ιστορία παύει να είναι «*ἱστορία*» ὅταν δεν ἔχει νόημα και μέλλον, δηλαδή εἴαν δεν ἔχει συνδεθεῖ μετὰ της προφητείας (Ενθ. ανωτ.). Για τον εβραϊκό χαρακτήρα της ἀποκαλυπτικῆς γραμματείας και τη συνάντησή της μετὰ της ἐλληνικῆς σκέψεως, πρβλ. Ιωάννου Ζηζιούλα Μητροπολίτου Περγάμου, *Ἐλληνισμός και Χριστιανισμός - Η συνάντηση ὡν δύο Κόσμων*, ἐνθ. ανωτ., σελ. 36 - 43.

¹³⁸ Σάββ. Αγουρίδου, «Η έννοια της καταστροφικῆς διαδικασίας στην Ἀποκάλυψη του Ιωάννη», εν Θεοδότη. Νάντσου και Μωϋσ. Κουρουζίδης (επιμ.), *Οικολογία και Εκκλησία - κείμενα και βιβλιογραφία*, εκδ. Ηλίβατον, Αθήνα 1999, σελ. 68 - 69.

¹³⁹ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, «Αποκάλυψη και φυσικό περιβάλλον», ἐνθ. ανωτ. Η συμπλοκή γεγονότων κοσμολογικού χαρακτήρα μετὰ ιστορικών, κοινωνικών και θρησκευτικών πραγματικοτήτων της εποχῆς ἀνατακτά ἀρχαιοτάτη σημιτική ἀντίληψη περί ἐνότητος, κατὰ την οποία υφίσταται σαφῆς ἀλληλεγγύη μετὰ φύσεως και ιστορίας (Σάββ. Αγουρίδου, ἐνθ. ανωτ., σελ. 69.)

¹⁴⁰ Ιωάννου (Ζηζιούλα) Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, ἐνθ. ανωτ., σελ. 70.

Ο «λειτουργικός» χαρακτήρας του βιβλίου ενέχει μια θεώρηση του κόσμου με τα εξής χαρακτηριστικά¹⁴¹: 1) Όπως στη βυζαντινή Θεία Λειτουργία ο κόσμος τυγχάνει κίνηση δυναμικής πραγματικότητας, τοιουτοτρόπως οι φυσικοί πόροι δεν είναι ούτε άσκοποι, ούτε ανεξάντλητοι, αλλά «*ιεροί*», καθ' όσον έχουν κάποιον ιερό σκοπό, χάριν του οποίου υπάρχουν. 2) Το γίνεσθαι αυτού είναι πραγματικότητα κοινωνίας και, ως τοιαύτη, ομοιάζει με εικόνα (ιδίως στα κεφ. 4 - 5), από την οποία, εάν αφαιρεθεί ή καταστραφεί το παραμικρό κομμάτι, καταστρέφεται ολόκληρη. 3) Η κτίση χρειάζεται κάποιον που θα την ενοποιεί ελευθέρως και θα την αναφέρει στον Δημιουργό, δηλαδή έναν ιερέα. Ο άνθρωπος είναι ο «*ιέρεας τῆς κτίσεως*», ο κεκλημένος να την χρησιμοποιήσει όχι μόνον με σεβασμό αλλά και με δημιουργικότητα, ούτως ώστε τα επί μέρους να σχηματίσουν ένα όλον, το οποίο θα υπερβεί τα όριά του ερχόμενο σε σχέση με τον Θεό. Επεκτείνοντας, η οικολογία πρέπει να διέλθει από τον παθητικό ρόλο της σωτηρίας της Φύσεως στην ενεργητική συμβολή στον πολιτισμό και στην επιστήμη, εφευρίσκοντας τρόπους εναρμόνισης με τα συμβαίνοντα σε αυτές τις δραστηριότητες, όπως πρέπει να συμβεί και το αντίθετο: η τέχνη και η επιστήμη πρέπει να σκέπτονται και να συμπεριφέρονται οικολογικώς.

Συνοψίζοντας, ο Ιωάννης ενδιαφέρεται και για το φυσικό κόσμο, όχι μόνον ως πηγή του συμβολισμού του, αλλά και ως πραγματικότητα καθ' εαυτήν, εφ' όσον αναφέρεται σε «*οὐρανόν καινόν και καὶ γῆν καινὴν*» (Αποκ. 21, 1.), εισάγοντας για πρώτη φορά την κοσμολογική προφητεία ως τμήμα της ιουδαιο-χριστιανικής προφητικής παραδόσεως, δηλαδή την εσχατολογία στην κοσμολογία¹⁴².

Όπωςδήποτε το κακό προϋποθέτει την ελευθερία, η οποία δύναται να παραχθεί μόνον από ελεύθερα πρόσωπα, αλλά, από τη στιγμή που έρχεται στην πραγματικότητα, τούτο διαπερνά και αναστατώνει ολόκληρη την κτιστή τάξη (πρβλ. Ρωμ. 8, 22.)¹⁴³. Επομένως το κείμενο της «*Αποκαλύψεως*», αφ' ενός περιέχει πλήθος αναφορών για τις συνέπειες του κακού επί του φυσικού περιβάλλοντος, αφ' ετέρου διδάσκει πως η υπέρβαση της πολυειδούς κακίας θα επηρεάσει ευεργετικώς όχι μόνον τους ανθρώπους, αλλά και τα υπόλοιπα δημιουργήματα¹⁴⁴.

---

¹⁴¹ Ένθ. ανωτ., σελ. 75 - 76.

¹⁴² Ένθ. ανωτ., σελ. 72 - 73.

¹⁴³ Ένθ. ανωτ., σελ. 74.

¹⁴⁴ Ένθ. ανωτ.

Ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά του βιβλίου είναι και η οικουμενική ή καθολική εσχατολογία, με την έννοια πως η εσχάτη σημασία και αποκορύφωση της ιστορίας περιλαμβάνει όλα τα έθνη και λαούς του κόσμου¹⁴⁵. Το «*Άρνιον*», δηλαδή ο τελικός νικητής (*Άποκ.* 17, 14 - 17) ή ο «*δοῦλος τοῦ Θεοῦ*» του Ησαία (*Ησ.* 52, 13 - 53, 12), ο οποίος στον Χριστιανισμό ταυτίζεται με τον Χριστό, παρουσιάζεται από τον Ιωάννη ως το μοναδικό πρόσωπο που δικαιούται να αποσφραγίσει το βιβλίο της ιστορίας και να αποκαλύψει το έσχατο νόημά του (*Άποκ.* 5, 9.)¹⁴⁶. Συνεπώς, η καθολική εσχατολογία της «*Άποκαλύψεως*» φανερώνει την αλληλεγγύη του ανθρωπίνου γένους καλώντας το σε κοινή δράση για την προστασία του φυσικού περιβάλλοντος, καθ' ό,τι η ενότητα αποτελεί ουσιαστικό στοιχείο των εσχάτων¹⁴⁷. Η κοσμολογική προφητεία και η κοσμολογική εσχατολογία προϋποθέτουν μια κατανόηση του κακού που περιλαμβάνει και τη φύση και οδηγούν σε μια αντίληψη της ηθικής που πηγαίνει πολύ πιο πέρα από ό,τι συνήθως θεωρείται ηθικό ή ανήθικο¹⁴⁸.

Συνοψίζοντας, το οικολογικό πρόβλημα είναι, σε μεγάλο βαθμό, κοσμοθεωρητικό - θεολογικό πρόβλημα, το οποίο περιλαμβάνει θρησκευτικές ιδέες και κοσμολογικές απόψεις που χρειάζονται αναθεώρηση, την οποία η «*Άποκάλυψις*» προβάλλει δια των εξής τρόπων¹⁴⁹: 1) Παρακινεί την ανθρωπότητα στην εσχατολογική σκέψη, καθ' ό,τι αυτή έχει αποδιώξει από τη νοοτροπία της το μέλλον και ενδιαφέρεται μονάχα για ό,τι της παρέχει τώρα το περιβάλλον. 2) Καλώντας σε συνειδητοποίηση της κρίσεως και της αποκαλυπτικής πλευράς των αναμενομένων, προβάλλει τη μετάνοια για να αποφευχθεί η καταστροφή. 3) Υπενθυμίζει πως υπάρχει αμαρτία και εναντίον της Φύσεως, αφού το κακό αναστατώνει όλη την κτιστή τάξη. 4) Καλεί στη συνειδητοποίηση του οικουμενικού χαρακτήρα της μοίρας του κόσμου. 5) Προσκαλεί στην απόκτηση ενός λειτουργικού ήθους, δηλαδή μεταχείρισεως του κόσμου ως ιερής πραγματικότητας περιεχούσης έσχατο νόημα, καθ' ό,τι αυτός έχει παραδοθεί μετ' εμπιστοσύνης στον άνθρωπο όχι για να τον καταναλώσει, αλλά για να τον καλλιεργήσει προς αυτή τη νοηματοδότηση. Οι άνθρωποι είναι ιερείς και όχι κυρίαρχοι, ούτε καν διαχειριστές της δημιουργίας.

---

¹⁴⁵ Ένθ. ανωτ.

¹⁴⁶ Ένθ. ανωτ. σελ. 74 - 75.

¹⁴⁷ Ένθ. ανωτ., σελ. 75.

¹⁴⁸ Ένθ. ανωτ.

¹⁴⁹ Ένθ. ανωτ., σελ. 77 - 78.

Κατακλείοντας, κατά τον βιβλικό ερμηνευτή Ιωάννη Γαλάνη, το όραμα του καινού ουρανού και της καινής γης και προπαντός η υπόσχεση του Θεού «*ίδου καινὰ ποιῶ πάντα*» (Αποκ. 21, 5.) δηλώνουν νέα κατάσταση στη μη ανθρωπίνη κτίση καθ' εαυτήν και στην σχέση της μετά του ανθρώπου, η οποία, στην ολότητα των κεφαλαίων 21 και 22 του βιβλίου, δημιουργεί αρμονική σχέση μεταξύ Θεού – Αρνίου – ανθρώπου – μη ανθρωπίνης κτίσεως¹⁵⁰. Κατά τον καθηγητή Παναγιώτη Πανταζάκο, η έκτη οικολογική διαθήκη παραδίδεται μέσω του βιβλίου της Αποκαλύψεως, συνδέοντας την παροντική κοσμική συντέλεια μετά των περιβαλλοντικών προβλημάτων, τη διασπορά λοιμωδών νοσημάτων κ.ο.κ.¹⁵¹

III - 2 - 4) Οικολογικές προεκτάσεις τις αντιλήψεως: Περί ζώων.

Φιλοσοφικώς, «*Η ηθική για τα ζώα (animal thics) ανήκει στην περιβαλλοντική φιλοσοφία και ασχολείται με την ηθική σχέση του ανθρώπου με τα μη ανθρώπινα ζώα*»¹⁵².

Ο Σεβασμιώτατος Περγάμου, θέλοντας να καταδείξει την κατάσταση ενός κόσμου της Βασιλείας του Χριστού, όπου θα ζουν με πλήρη συμφιλίωση τα ζώα και οι άνθρωποι, αναφέρει νεοελληνική μετάφραση μεσσιανικού οράματος του προφήτη Ησαΐα (11, 1 - 10), το οποίο εξέθρεψε την πίστη, τη φαντασία και το ήθος της Ορθόδοξης Εκκλησίας σε όλες τις εκφάνσεις της ζωής της: «*Τότε θα βόσκει ο λύκος με το αρνί μαζί, / κι η λεοπάρδαλη θα ξεκουράζεται με το κατσίκι αντάμα· / το μοσχάρι ο ταύρος και το λιοντάρι μαζί θα βόσκουν, / κι ένα μικρό παιδί θα τα οδηγή· / το βόδι κι η αρκούδα θα βόσκουνε μαζί, / μαζί θα 'ναι και τα μικρά τους· / [...] Το νήπιο στην τρύπα της οχιάς/ και στον μικρών της τη φωλιά / το χέρι του θ' απλώνει. / Κανένας δεν θα προξενεί κακό στον άλλον, / ούτε κανέναν θα μπορούν να εξολοθρέψουν [...] /*

---

¹⁵⁰ Ιωάνν. Λ. Γαλάνη, ένθ. ανωτ., σελ. 318 - 319. Για την καινή κτίση ως σκηνή του Θεού μετά των ανθρώπων (21, 1-8) πρβλ. Σάββ. Αγουρίδου, *Η Αποκάλυψη του Ιωάννη*, εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1994, σελ. 466 - 472.

¹⁵¹ Παν. Ν. Πανταζάκου, «Οι περί φύσεως αντιλήψεις των χριστιανών Πατέρων», εν Ευάγγ. Δ. Πρωτοπαπαδάκης & Ευάγγ. Ι. Μανωλάς (επιμ.), *Περιβαλλοντική Ηθική - Προκλήσεις και Προοπτικές για τον 21^ο αιώνα*, εκδ. Τμήματος Δασολογίας και Διαχείρισης Περιβάλλοντος και Φυσικών Πόρων του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης, α.τ., 2012, σελ. 92. Οι έξι οικολογικές διαθήκες στη Βίβλο αντιστοίχως αφορούν: 1) τη φιλοξενία όλων των ζώων από το Νώε στην κιβωτό, 2) το σύμβολο του ουρανού τόξου μετά τον κατακλυσμό, 3) την καταστροφή των Σοδόμων και των Γομόρρων, 4) τις επτά πληγές του φαραώ, 5) ταλανισμούς του προφήτη Ιερεμία, 6) το βιβλίο της Αποκαλύψεως (ένθ. ανωτ., σελ. 91 - 92.).

¹⁵² Σταύρ. Καραγεωργάκη, «Εισαγωγή», εν Σταύρ. Καραγεωργάκης (επιμ.), P. Singer., T. Regan, L. Gruen, J. Donovan, *Ζώα και ηθική*, εκδ. Αντιγόνη, Αθήνα 2012, σελ. 10.

Εκείνη, λοιπόν, την ημέρα το βλαστάρι / θα εμφανιστεί του Ιεσσαί, / εκείνος που τα έθνη θα εξουσιάσει.»¹⁵³

Το πλέον συγκινητικό παράδειγμα αγάπης και σεβασμού προς τα ζώα παρατηρείται στους βίους των μεγάλων ασκητών της Ορθοδοξίας¹⁵⁴. Σε διήγηση των μοναχών της Λαύρας του αγίου Γερασίμου περιγράφεται πως ένα πληγωμένο λιοντάρι πλησίασε τον αββά Γεράσιμο επιδεικνύοντας το τραύμα του, αυτός το περιποιήθηκε και εκείνο δεν τον εγκατέλειψε, ώστε ο γέροντας να θαυμάζει την ευγνωμοσύνη του θηρίου και, όταν «εκοιμήθη» - απεβίωσε ο ασκητής, το θηρίο, τύπτοντας σφοδρώς στη γη το κεφάλι του και ωρυόμενο, απέθανε πάνω στον τάφο¹⁵⁵. Επί τούτου και μεταξύ των άλλων, αναγράφονται τα εξής από το Λειμωνάριο: «Ὁ δὲ λέων θεραπευθεὶς οὐκ ἔτι εἶασεν τὸν γέροντα, ἀλλ' ὡς γνήσιος μαθητὴς ὅπου δ' ἂν ἀπήρχετο ἠκολούθει αὐτῷ· [...] Ἐπέθηκεν δὲ ὄνομα τοῦ λέοντος Ἰορδάνην. [...] Ὅτε δὲ πρὸς Κύριον ἀπεδήμησεν ὁ ἀββᾶς Γεράσιμος, [...], καὶ δεικνύων διὰ τῶν φωνῶν καὶ τοῦ προσώπου καὶ τῶν ὀφθαλμῶν τὴν λύπην ἣν εἶχε μὴ βλέπων τὸν γέροντα [...] ὁ λέων [...], κρούων τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ σφοδρῶς εἰς τὴν γῆν καὶ ὠρυόμενος, παραχρῆμα ἀπέθανεν ἐπάνω τοῦ τάφου τοῦ γέροντος»¹⁵⁶. Πάμπολλα παραδείγματα παρομοίων διηγήσεων ευρίσκονται στα Συναξάρια και στις ιστορικές πηγές: Λιοντάρι σκάπτει το έδαφος για να ταφεί από τον άγιο Ζωσιμά η αγία Μαρία η Αιγυπτία, θηρία συγκατοικούν με ερημίτες, όπως οι άγιοι Κυριακός ο αναχωρητής και Σάββας ο ηγιασμένος, στη Ρωσία συντροφεύουν τους αγίους Σέργιο του Ραντονέζ και Σεραφείμ του Σάρωφ κ.ο.κ.¹⁵⁷. Εξ άλλου, και στο προαναφερθέν παράδειγμα (III - 2- 2) του Ισαάκ του Σύρου η «καῦσις» της ελεήμονος καρδιάς απευθύνεται και προς άπαντα τον έμβιο κόσμο¹⁵⁸.

---

¹⁵³ μ(ητροπολίτου). Ιωάννου Ζηζιούλα, «Ο άνθρωπος και τα ζώα στην παράδοση της Ορθόδοξης Εκκλησίας», εν Άνν. Α. Λυδάκη & Γιάνν. Ν. Μπασκόζος (επιμ.), *Περί ζώων - με λογική και συναίσθημα* εκδ. Ψυχογιός, Αθήνα (Ιούνιος 2011), σελ. 255. Σημειωτέον ότι σε δύο διαφορετικά αντίτυπα του βιβλίου που συμβουλευτήκαμε λείπουν οι σελίδες 258 - 259, οι οποίες αφορούν το κείμενο του Ιωάνν. Ζηζιούλα. Πρβλ. (Συλλογικό), *Προφητολόγιον - Τα Λειτουργικά Αναγνώσματα από την Παλαιά Διαθήκη*, φιλολογική επιμέλεια Καίτ. Χιωτέλλη, εκδ. Ελληνική Βιβλική Εταιρεία, Αθήναι 2008, σελ. 536 - 539.

¹⁵⁴ μ(ητροπολίτου). Ιωάννου Ζηζιούλα, ένθ. ανωτ. σελ. 256.

¹⁵⁵ Ένθ. ανωτ., σελ. 256 - 257.

¹⁵⁶ Ιωάννου τοῦ Εὐκρατᾶ [Μόσχου], Λειμών, CVII, έν PG 87c, 2965C - 2969B.

¹⁵⁷ μ(ητροπολίτου). Ιωάννου Ζηζιούλα, ένθ. ανωτ., σελ.257.

¹⁵⁸ Τοῦ ὀσίου πατρὸς ἡμῶν Ἰσαάκ τοῦ Σύρου, ένθ. ανωτ.

Ο σεβασμός των μοναχών προς τα ζώα φθάνει συχνά σε σημείο υπερβολής: Ο άγιος Μακάριος ο Αλεξανδρεύς (4^{ος} αι.) βύθισε τον εαυτό του σε ένα έλος από κουνούπια για έξι μήνες, γιατί σκότωσε ένα χωρίς αιτία¹⁵⁹.

Η ορισμένη στάση έναντι των ζώων υπάρχει και στη σύγχρονη εποχή. Ο όσιος Σίλουανός ο Αθωνίτης (+1937) έτυχε να πατήσει μία μύγα και έκλαιγε τρία ημερόνυχτα¹⁶⁰: *«τρία ημερόνυχτα έκλαιγα για τή σκληρότητά μου πρὸς τὴν κτίση, καὶ τὸ θυμᾶμαι αὐτὸ μέχρι σήμερα»*¹⁶¹. Άλλη φορά έριξε βραστό νερό σε νυχτερίδες και έκλαυσε πολύ, αλλά και όταν είδε στο δρόμο ένα κομματιασμένο φίδι να σφαδάζει, λυπήθηκε *«ὅλη τὴν κτίση καὶ κάθε κτίσμα που πάσχει»* κλαίοντας πολύ *«ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ»*, οπότε απεφάνθη: *«Τὸ πνεῦμα τοῦ Θεοῦ διδάσκει τὴν ψυχὴ νὰ ἀγαπᾷ τὸ καθετὶ πού ἔχει ζωὴ»*¹⁶².

Στην εποχή των Πατέρων η θεολογία υπέστη εντόμως την επίδραση του Πλατωνισμού, με αποτέλεσμα για ορισμένους εκκλησιαστικούς συγγραφείς (Ωριγένης, Ευάγγριος, Αυγουστίνος) ο άνθρωπος, ως λογικό όν και κάτοχος της αθάνατης ψυχής, να εξαρθεί υπεράνω των ζώων και του υλικού κόσμου σε τόσο βαθμό, ώστε να περιοριστεί μόνο σε αυτόν η σωτηρία του κόσμου που έφερε ο Χριστός¹⁶³. Όμως, το κύριο ρεύμα της σκέψεως των Ελλήνων Πατέρων και η επίσημη τοποθέτηση της Εκκλησίας δεν συμπίπτουν με αυτή τη θέση, δοθέντος ότι οι Μεθόδιος Ολύμπου, Μέγας Αθανάσιος, Μάξιμος ο Ομολογητής κ.α. μιλούν για *«θέωση»*, δηλαδή για κοινωνία μετά του Θεού συμπάσης της κτίσεως¹⁶⁴. Κατά το Μεσαίωνα και κατά τους Νέους Χρόνους η θεολογία και η φιλοσοφία στη Δύση εξήραν υπερβαλλόντως τις διανοητικές ικανότητες του ανθρώπου, ώστε υποτιμήθηκαν συχνάκις τα ζώα και γενικώς η υλική κτίση, με αποτέλεσμα τη σύγχρονη οικολογική κρίση¹⁶⁵. Η καλβινιστική θεολογία συνέβαλεν ιδιαίτερος σε αυτή την εξέλιξη, εκμεταλλευομένη το: *«αὐξάνεσθε καὶ πληθύνεσθε καὶ πληρώσατε τὴν γῆν καὶ κατακυριεύσατε αὐτῆς»* (Γεν. 1, 28) και συντελώντας, κατά την

---

¹⁵⁹ Ένθ. ανωτ. Πρβλ., Παλλαδίου *Λαυσαϊκὴ Ἱστορία*, 18, μτφρ. Μον. Συμεών, εκδ. Ιεράς Μονῆς Σταυρονικήτα, Άγιον Όρος 1990², σελ. 58 - 59.

¹⁶⁰ μ(ητροπολίτου). Ιωάννου Ζηζιούλα, ένθ., ανωτ.

¹⁶¹ Αρχιμ. Σωφρονίου (Σαχάρωφ), Ο άγιος Σίλουανός ο Αθωνίτης, μτφρ. Ανωνύμου, εκδ. Ιερά Μονή Τιμίου Προδρόμου Έσσεξ Αγγλίας, 2005¹¹, σελ. 555.

¹⁶² μ(ητροπολίτου). Ιωάννου Ζηζιούλα, ένθ. και ανωτ. και Αρχιμ. Σωφρονίου (Σαχάρωφ), ένθ. ανωτ., σελ. 555 - 556.

¹⁶³ μ(ητροπολίτου). Ιωάννου Ζηζιούλα, ένθ. ανωτ. σελ. 260.

¹⁶⁴ Ένθ. ανωτ.

¹⁶⁵ Ένθ. ανωτ.

παρατήρηση του Μ. Βέμπερ, στην προαγωγή του συγχρόνου καπιταλισμού¹⁶⁶. Χρειάστηκε η εμφάνιση του Δαρβίνου, ώστε να δοθεί καίριο πλήγμα σε αυτή την υπεροπτική στάση του ανθρώπου απέναντι στα ζώα και στη λοιπή δημιουργία, δια της αποδείξεως ότι ο άνθρωπος συνδέεται οργανικώς με τα ζώα, από τα οποία τον χωρίζει, ως προς τη συνείδηση και τη λογική, διαφορά βαθμού και όχι είδους¹⁶⁷.

Η Ορθόδοξη Εκκλησία δεν έχει λάβει θέση επισήμως ως προς αυτές τις εξελίξεις, λαμβάνοντας όμως υπ' όψιν τη διδασκαλία των Ελλήνων Πατέρων (Μέγας Βασίλειος, Μάξιμος ο Ομολογητής κ.α.), η εξέλιξη των ειδών στη δημιουργία του κόσμου και στην εμφάνιση του ζωικού βασιλείου πρέπει να θεωρείται δεδομένη¹⁶⁸. Ο Μέγας Βασίλειος, επί παραδείγματι, διατυπώνει σε κήρυγμα τη βασική αρχή της Εξελικτικής Θεωρίας πως οτιδήποτε γίνεται και διαμορφώνεται μετά τη δημιουργία της άμορφης στόφας του κόσμου συντελείται από καταβολές που υπάρχουν ευθύς εξ' αρχής και αναμένεται το θείο κέλευσμα για να ολοκληρωθεί η κυοφορία της δημιουργίας¹⁶⁹: «*ὠδίνουσα μὲν τὴν πάντων γέννησιν διὰ τὴν ἐναποτεθεῖσαν αὐτῇ παρὰ τοῦ δημιουργοῦ δύναμιν, ἀναμένουσα δὲ τοὺς καθήκοντας χρόνους, ἵνα τῷ θείῳ κελεύσματι προαγάγῃ ἑαυτῆς εἰς φανερόν τὰ κηήματα*»¹⁷⁰.

Ὡς προς τη διαφορά του ανθρώπου από τα ζώα, το σημαντικό είναι η ελευθερία, την οποία μόνον ο άνθρωπος διαθέτει σε ακραία - οριακή - υπαρξιακή μορφή, ο οποίος, προσπαθώντας ποικιλοτρόπως να υπερβεί τα όρια αυτά, επιδιώκει την αθανασία, οπότε, υπ' αυτήν την έννοια, μόνον ο άνθρωπος διαθέτει «*ψυχή*»¹⁷¹.

Χάριν της συνεισφοράς στο διάλογο μεταξύ της φιλοσοφίας και της θεολογίας επί του προκειμένου, σημειώνονται τα εξής: 1) Κατά τον πρύτανη Θεοδόσιο Πελεgrίνη, στην καθημερινή επικοινωνία τους οι άνθρωποι και οι επιστήμονες που ερευνούν τη συμπεριφορά των ζώων υποστηρίζουν ότι τα ζώα μπορούν να εκφράζουν τις ψυχικές διαθέσεις ή εκδηλώσεις τους με φυσικό τρόπο¹⁷², αλλά αυτά δεν διαθέτουν προθέσεις, οι οποίες, αφ' ενός συνιστούν αναγκαίους όρους των εσκεμμένων πράξεων, αφ' ετέρου ανήκουν σε εκείνη την κατηγορία, της οποίας οι φορείς έχουν την δυνατότητα να μεταχειρίζονται την ανθρωπίνη γλώσσα και να συμπεριφέρονται ανεξαρτήτως των

---

¹⁶⁶ Ένθ. ανωτ.

¹⁶⁷ Ένθ. ανωτ. σελ. 260 - 261.

¹⁶⁸ Ένθ. ανωτ., σελ. 261.

¹⁶⁹ Νίκ. Α. Ματσούκα, *επιστήμη, φιλοσοφία και θεολογία στην Εξαήμερο του Μ. Βασιλείου*, εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1990², σελ. 104 - 105.

¹⁷⁰ Μ. Βασιλείου, «Ὁμιλίας Θ' εἰς τὴν ἐξαήμερον», Ὁμιλία Β', ἐν *ΒΕΠΕΣ* 51, 198, 7 - 10.

¹⁷¹ μ(ητροπολίτου). Ιωάννου Ζηζιούλα, ἐνθ. ανωτ.

¹⁷² Θεοδ. Ν. Πελεgrίνη, *Ἀνθρωποι, ζώα, μηχανές - Δοκίμιο για την ανθρωπίνη ύπαρξη*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1987, σελ. 157 - 158.

ενστίκτων τους¹⁷³. Δοθέντος ότι βασικό γνώρισμα της ανθρωπίνης γλώσσας είναι η ανεξαρτησία της από εξωτερικά κίνητρα¹⁷⁴, το γεγονός πως τα ζώα είναι δυνατόν να έχουν ορισμένες γνώσεις δεν σημαίνει ότι είχαν την πρόθεση να τις αποκτήσουν, ενώ, ως προς την ερμηνεία του σκοπίμου της συμπεριφοράς αυτών, η ύπαρξη των ενστίκτων τους αντιστρατεύεται την δυνατότητα υπάρξεως προθέσεων σε αυτά¹⁷⁵. 2) Κατά τον Μέγα Βασίλειο, «*Άλογα μὲν γάρ, καὶ τὰ χερσαῖα· ἀλλ' ὅμως ἕκαστον τῆ ἐκ τῆς φύσεως φωνῆ πολλὰ τῶν κατὰ ψυχὴν παθημάτων διασημαίνει. Καὶ γὰρ καὶ χαρὰν καὶ λύπην, καὶ τὴν του συνήθους ἐπίγνωσιν, καὶ τροφῆς ἔνδειαν, καὶ χωρισμὸν τῶν συννόμων, καὶ μύρια πάθη τῶ φθόγγω παραδηλοῖ*»¹⁷⁶. Και «*“Ἐξαγαγέτω ἡ γῆ ψυχὴν ζῶσαν”* (Γεν. 1, 24.). *Διὰ τί ἡ γῆ ψυχὴν ζῶσαν ἐξάγη; Ἴνα μάθῃς διαφορὰν ψυχῆς κτήνους καὶ ψυχῆς ἀνθρώπου. [...]· καὶ εὐρήσεις ὅτι γῆ ἐστὶ τῶν κτηνῶν ἢ ψυχῆ*»¹⁷⁷.

Κατά την Περιβαλλοντική Ηθική, αισθήματα προσβολῆς ἢ αποστροφῆς, συμπάθειας ἢ συμπόνιας εἶναι σημαντικά για την ανάπτυξη μιας συνολικότερης ηθικῆς ευαισθησίας¹⁷⁸. Ο Σεβασμιώτατος Περγάμου υποστηρίζει ὅτι τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του ἀνθρώπου δεν του δίνουν το δικαίωμα να υποτιμᾷ ἢ να περιφρονεῖ τα ζῶα, ἀντιθέτως τον υποχρεώνουν να τα προσλαμβάνει μετὰ στοργῆς και ἀγάπης στην προσπάθειά του να ελευθερωθεῖ ἀπὸ τη φθορά και το θάνατο που βασανίζουν ὅλη την κτίση (Ρωμ. 8, 20 - 21)¹⁷⁹. Ὡς προς την ὑπαρξη ἢ ὄχι δικαιωμάτων στα ζῶα, ἀξιοπρόσεκτες τυγχάνουν οι παρατηρήσεις του καθηγητοῦ Ευαγγέλου Πρωτοπαπαδάκη: 1) Τα δύο γνωρίσματα της ηθικῆς, τούτ' ἐστὶν το γεγονός πως συνιστᾷ σύμβαση και πως ἡ ὑπαρξη της προϋποθέτει την ελευθερία του ηθικοῦ προσώπου, αποτελοῦν τους κυρίως λόγους για τους οποίους τα ζῶα δεν μπορούν να συμμετέχουν ἀμέσως στην ηθική, με ἄλλα λόγια δεν εἶναι ηθικά πρόσωπα¹⁸⁰. 2) Θα μπορούσαμε να ἐγκύψουμε στις ηθικὲς υποχρεώσεις των ἀνθρώπων ἐναντι των ζῶων, ἀλλὰ σε ὅσους ἀποστρέφονται την προσέγγιση αὐτή ως

---

¹⁷³ Ἐνθ. ἀνωτ., σελ. 166.

¹⁷⁴ Ἐνθ. ἀνωτ., σελ. 168.

¹⁷⁵ Ἐνθ. ἀνωτ., σελ. 172.

¹⁷⁶ Μ. Βασιλείου «Ὁμιλίαι Θ' εἰς τὴν ἐξαήμερον», Ὁμιλία Η', ἐν *ΒΕΠΕΣ* 51, 254, 12 - 16.

¹⁷⁷ Ἐνθ. ἀνωτ., 254, 31 - 32, 255, 1.

¹⁷⁸ L. Gruen, «Ζῶα», ἐν Σταύρ. Καραγεωργάκης (ἐπιμ.), P. Singer., T. Regan, L. Gruen, J. Donovan, *Ζῶα και ηθική*, μτφρ. Σταύρ. Καραγεωργάκης, ἐκδ. Ἀντιγόνη, Αθήνα 2012, σελ. 31.

¹⁷⁹ μ(ητροπολίτου). Ιωάννου Ζηζιούλα, ἐνθ. ἀνωτ.

¹⁸⁰ Εὐάγγ. Δ. Πρωτοπαπαδάκη, «Δικαιώματα των ζῶων: Ὑπάρχει κάτι τέτοιο;» ἐν Ἀνν. Α. Λυδάκη & Γιάνν. Ν. Μπασκόζος (ἐπιμ.), *Περὶ ζῶων - με λογική και συναίσθημα*, ἐκδ. Ψυχογιός, Αθήνα (Ιούλιος 2011), σελ. 298.

ανθρωποκεντρική, απλώς επισημαίνεται ο κραυγαλέος ανθρωποκεντρισμός που εμφιλοχωρεί στην επίκληση των δικαιωμάτων των ζώων¹⁸¹.

---

¹⁸¹ Ευάγγ. Δ. Πρωτοπαπαδάκη, ένθ. ανωτ. Κατά τον L. Gruen, τα ζώα δεν είναι ηθικά υποκείμενα (moral agents), γιατί, ενώ μπορούν να έχουν επιλογές, αυτές δεν είναι αξιακές, δηλαδή επιλογές που αποτελούν τη βάση των ηθικών αποφάσεων (L. Gruen, ένθ. ανωτ. σελ. 19.).

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Το πρόβλημα της μόλυνσεως του περιβάλλοντος τυγχάνει το πλέον κρίσιμο και επείγον πρόβλημα του πλανήτη και των δημιουργημάτων σε αυτόν. Ο Σεβασμιώτατος Ιωάννης Ζηζιούλας, έχοντας διαγνώσει τούτο από τις αρχές του ακαδημαϊκού βίου του, μας παρέδωσε δοκίμια, μεταξύ των οποίων καταστατική θέση κατέχουν τα συγκεντρωθέντα στο πόνημα «*Κόσμου Λύτρον*», ήτοι οι τρεις περιώνυμες διαλέξεις αυτού στο “King’s College” το 1989: «Το οικολογικό πρόβλημα και η ευθύνη της Θεολογίας», «Ο κόσμος ως κτίση: τα όρια και οι κίνδυνοι της κτίσεως», «Ο άνθρωπος ως “ιερέυς” : η ελπίδα και “αποκαταδοκία” της κτίσεως», καθώς και τα: «Αποκάλυψη και φυσικό περιβάλλον», «Η Ορθοδοξία και το πρόβλημα της προστασίας του φυσικού περιβάλλοντος» και η, πρωτοδημοσιευθείσα το 1967, «Η ευχαριστιακή θεώρησης του κόσμου και ο σύγχρονος άνθρωπος». Τα σημειωθέντα δοκίμια απετέλεσαν την σπονδυλική στήλη της Εργασίας, περίξ της οποίας συνηρμόσθη η άλλη εργογραφία του Σεβασμιωτάτου.

Δοθέντος ότι η Ορθόδοξη θεολογία και πνευματικότητα προσφέρει τρεις τρόπους θεωρήσεως της κτίσεως, ώστε να αποκατασταθεί στον άνθρωπο η αίσθηση του θαυμασμού ενώπιον της δημιουργίας του Θεού, δηλαδή τις εικόνες (τον τρόπο που αντιλήψεως της δημιουργίας), τη Λειτουργία (τον τρόπο που εορτάζεται τη δημιουργία) και τον ασκητισμό (το τρόπο σεβασμού προς τη δημιουργία)¹, ο Ιωάννης Ζηζιούλας πρωτοστάτησε και πρωτοστατεί στις οικολογικές πρωτοβουλίες του Οικουμενικού Πατριαρχείου και του Προκαθημένου Αυτού, ούτως ώστε να πανθομολογείται το κεφαλαιώδες της συνεισφοράς του Περγάμου.

Ο Ludwig Wittgenstein γράφει: «*Κάθε στοχασμός έχει κι αυτός μίαν εποχή οργώματος και μίαν εποχή συγκομιδής*»². Η ιδέα - κλειδί του Ιωάννου Ζηζιούλα είναι ο άνθρωπος ως ιερέας της κτίσεως. Η εν λόγω ιερωσύνη θεμελιώνεται επί του συνυπάρχειν, του κοινωνείν, της εν-Χριστώσεως και της εκκλησιοποίησεως. Κατά τον Σεβασμιώτατο και πανεπιστημιακό διδάσκαλο Χρυσόστομο Σαββάτο, η ιερότητα του ανθρώπου προκύπτει, αφ’ ενός εκ του ότι η ζωή του είναι τρόπος υπάρξεως που ανήκει και στους άλλους, αλλά πρωτίστως στον Θεό (δημιουργική σχέση αιτίας και αιτιατού), αφ’ ετέρου και κυρίως, εκ της αδιακόπου σχέσεως εκάστου ανθρώπου μετά

---

¹ π. Ιωάνν. Χρυσανγής, « Ο Οικουμενικός Πατριάρχης Βαρθολομαίος και η προστασία του φυσικού περιβάλλοντος, εν π. Ιωάνν. Χρυσανγής – Κων. Δεληκωσταντής, *Ο Πατριάρχης της Αλληλεγγύης*, Πόλη, 2013, σελ. 31 - 32.

² Wittgenstein L., *Πολιτισμός & Αξίες*, μτφρ., Μυρτ. Δραγώνα - Μονάχου, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2000², σελ. 52.

του Χριστού και του εκκλησιαστικού Σώματός Του, όπου ο Ένας - Χριστός υπάρχει για τους Πολλούς - ανθρώπους και οι Πολλοί σχετίζονται με τον Ένα³. Αυτή η ιερότητα περιλαμβάνει την ευγνώμονα και υπεύθυνη πρόσληψη της Φύσεως, με τον σκοπό να προσαχθεί στον Φυτουργό της κτίσεως, χάριν της εκκλησιολογικής ανακαινίσεως, διασώσεως και δοξασμού αυτής.

Η προσεκτική γνώση της ευχαριστιακής θεωρήσεως του κόσμου και της αντιλήψεως περί προσώπου του Ιωάννου Ζηζιούλα δείχνει το, πέραν του ανθρωπομονισμού, οικολογικό ενδιαφέρον του. Οι Πατέρες, επί τη ευκαιρία, όταν επαναλαμβάνουν συνεχώς πως όλα υπάρχουν «για τον άνθρωπο», δεν προϋποθέτουν την εκμεταλλευτική νοοτροπία της εκβιομηχανισμένης και τεχνολογικής εποχής, αλλά αποβλέπουν στον τονισμό: 1) Ότι, γενικώς, σκοπός της μελέτης της Φύσεως είναι η καλύτερη γνώση της δόξας και της θαυμαστής προνοίας του Κτίστη και 2) ότι, ειδικώς, προσπαθώντας να αντικρούσουν την απλοϊκή χρησιμοθηρία της εποχής τους, προτρέπουν το ποιμνιο να αναζητήσει τη θεία αγαθότητα και φιλανθρωπία σε ένα φυσικό περιβάλλον, το οποίο πιθανώς τους φαινόταν φοβερό και εχθρικό, εν αντιθέσει προς τη σύγχρονη βιομηχανοποιημένη εποχή, η οποία παρέχει την πρωτοφανή πολυτέλεια απολαύσεως του φυσικού περιβάλλοντος από μακριά, τ.ε. χωρίς την ανάγκη να παλαίψει ο άνθρωπος μαζί του⁴. Οι Πατέρες των προγενεστέρων εποχών δεν αντιμετώπιζαν τέτοιες καταστροφικές καταστάσεις του περιβάλλοντος, οπότε δεν χρειάστηκε η Εκκλησία να συνδέσει την αμαρτία μετά της συμπεριφοράς προς το φυσικό περιβάλλον⁵. Όμως στη σύγχρονη εποχή, κατά την οποία ακόμη και το Σχολείο της ημεδαπής έρχεται σε δεύτερη μοίρα ως προς τη διαμόρφωση του οικολογικού ήθους, καθ' ότι παραλαμβάνει το παιδί ήδη διαμορφωμένο ως προς την στάση του έναντι του φυσικού κόσμου, η Εκκλησία χρειάζεται να συνδέσει αυτά τα θέματα με την κατήχηση, με το κήρυγμα, ακόμη και με την Εξομολόγηση⁶.

---

³ Σαββάτου Χρυσοστ. Μητροπολίτου Μεσσηνίας, Το ερώτημα τι είναι ζωή και το δικαίωμα για ζωή - Θεολογική και ανθρωπολογική προσέγγιση, Του Ιδίου, Αθήνα 2018, σελ. 36.

⁴ Ελισάβ. Θεοκρίτοφ, *Οικοσύστημα και Ανθρώπινη Κυριαρχία - Σπουδή στη θεωρία και την πράξη των Πατέρων της Ανατολής*, μτφρ. Ανωνύμου, εκδ. Μαΐστρος, Αθήνα, 2003, σελ. 37 - 38.

⁵ Ιωάννη (Ζηζιούλα) Μητροπολίτη Περγάμου (1999), «Οι Διεθνείς Πρωτοβουλίες του Οικουμενικού Πατριαρχείου για την προστασία του περιβάλλοντος», https://www.hba.gr/5Ekdosis/UplPDFs/deltia/2_1999/g.pdf, σελ. 98 (ανάκτηση: 15 - 09 - 2018).

⁶ Ένθ. ανωτ.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗΣ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Στην Εισαγωγή εκτίθενται ψήγματα από την πολιτεία και την οικολογική προσφορά του Ιωάννου Ζηζιούλα και ακολουθεί μία ιστορικο-συστηματική αναφορά στον όρο «Ηθική» και στον όρο «Χριστιανική Ηθική», για να καταδειχθεί η θεολογικώς συμβατική χρήση των όρων. Εν συνεχεία εκτίθενται όψεις της διδασκαλίας του Σεβασμιωτάτου Περγάμου επί του ζητήματος της Οντολογίας, της Ηθικής και του Ήθους, ώστε να καταδειχθεί ότι το Ορθόδοξο Ήθος ερείδεται στο οντολογικό «είναι», δοθέντος πως η Οντολογία είναι σύστοιχη πρόσβαση με τη διδασκαλία της Χριστιανικής αποκαλύψεως περί Θεού. Ακολούθως, ενώ η Οντολογία της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας είχε πρωτολογικό χαρακτήρα, το Χριστιανικό Ήθος έχει εσχατολογικό χαρακτήρα και περιλαμβάνει τον χρόνο και τη ρευστότητα ως αναπαλλοτρίωτα οντολογικά στοιχεία, όπως τεκμαίρεται, μεταξύ των άλλων, από τον αναγεννητικό χαρακτήρα του Βαπτίσματος και τη θεώρηση της αμαρτίας ως αστοχία της ίδιας της θνητότητας. Έτσι η ηθική αφορά αρχές και συστήματα σκέψεως, ενώ το ήθος τον πολιτισμό. Με τον τρόπο αυτό δεν παραθεωρούνται οι εξωχριστιανικές ηθικές εκφορές, αλλά εκκεντρίζονται εσχατολογικώς.

Στο πρώτο κεφάλαιο εκτίθεται η κρισιμότητα και οι ιστορικοί σταθμοί της εμφανίσεως του οικολογικού προβλήματος σε επίπεδο ιστορίας των ιδεών, καθώς και παρέκβαση επί παρερμηνευομένου χωρίου της Γενέσεως. Το οικολογικό πρόβλημα είναι το πρώτιστο μεταξύ των άλλων προβλημάτων, καθ' ότι αποτελεί την πλέον εμφανή έκφραση της αμαρτίας ως καθολικής ερημώσεως ή αφανισμού, και αντιβαίνει τόσο στην Ενανθρώπιση, όσο και στη Θεία Ευχαριστία ως αφθαρτοποιών καταφάσεων της κτίσεως, γι' αυτό και επισημαίνεται το έμπρακτο ενδιαφέρον του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Ο δυτικός άνθρωπος, μένοντας ανικανοποίητος από τις προταθείσες ηθικές αντιμετώπισεις και αποτινάσσοντας τον «χριστιανικό» πολιτισμό του, χρειάζεται λύσεις πολιτισμού· και, εφ' όσον πυρήνας του πολιτισμικού φαινομένου είναι το Απόλυτο, οι προταθείσες λύσεις είναι, είτε του ειδωλολατρικού τύπου με εφησυχαστική χροιά, είτε της χριστιανικής τοποθετήσεως με τον άνθρωπο ως ιερέα της δημιουργίας στην «κοσμική λειτουργία».

Εκθέτοντας τις ιστορικές ρίζες του οικολογικού προβλήματος, δίκην κομβικών σταθμών στην ιστορία των ιδεών, παρατηρείται πως η ιουδαϊκή νοοτροπία προτάσσει

την ιστορία, ενώ η αρχαιοελληνική τη Φύση, τις οποίες ο Αρχέγονος Χριστιανισμός συνδυάζει στην ευχαριστιακή κοσμολογία και στην κοσμολογική προφητεία με κατάληξη τον άνθρωπο θεωρούμενον ως ιερέα της δημιουργίας. Προϊόντος όμως του χρόνου, η αρχέγονη αυτή χριστιανική συνείδηση επί της σχέσεως ανθρώπου και Φύσεως, δεχθείσα στην Ανατολή γνωστικές και πλατωνικές επιρροές και επηρεασθείσα από το ρεύμα του ηπίου Γνωστικισμού, απεμειώθη της ποιότητάς της, όπως εκφάνεται στις περιπτώσεις του Κλήμεντα του Αλεξανδρέα και του Ωριγένη, διεσώθη όμως δια της δημιουργικής συμβολής εκκλησιαστικών προσωπικοτήτων (π.χ. του Μαξίμου του Ομολογητού), από τις οποίες προέκυψαν αντίρροπα ρεύματα. Στη Δύση η λογοκρατική αντίληψη του «κατ' εικόνα» στον Αυγουστίνιο και η συναφής έκπτυξη του Βοηθίου επιφέρουν την ανθρωπομονιστικού τύπου υποτίμηση του υλικού κόσμου και την απομείωση της κοσμικής διαστάσεως των Μυστηρίων της Εκκλησίας. Ο Descartes, δια του “cogito, ergo sum”, επιτείνει τον αυγουστίνιο νοησιαρχικό ορισμό του ανθρώπου, ο οποίος συνεχίζεται από τον Ωφελμισμό και το Διαφωτισμό με κατάληξη την χρησιμοθηρία έναντι του υλικού κόσμου. Άλλες κινήσεις κλείουν τους οφθαλμούς ενώπιον του προβλήματος, ενώ ο Καλβινισμός και ο Πουριτανισμός, εκμεταλλεζόμενοι κείμενα της Βίβλου, απομυζούν ή ακυρώνουν τις δυνατότητες του φυσικού περιβάλλοντος. Πλην όμως, ο Δαρβινισμός και η φυσική φιλοσοφία αποτελούν τα σύγχρονα αντισώματα έναντι του οικολογικού προβλήματος από την ανθρωπομονιστική νοησιαρχία, καθ' ότι ο ένας έδειξε πως η λογική, ως προς τη διαφορά μεταξύ του ανθρώπου και των ζώων, χαρακτηρίζεται από διαφορά βαθμού και όχι είδους, ενώ η φυσική φιλοσοφία έθεσε τέλος στη δυιστική διχοτομία μεταξύ της Φύσεως και του γεγονότος.

Όσον αφορά την ερμηνεία του παρερμηνευθέντος χωρίου της «Γενέσεως 1, 28», για την πολλαπλασιασμό του ανθρώπου και την υπ' αυτού κατακυρίευση του περιβάλλοντος, προτείνεται η ερμηνεία του πολλαπλασιασμού ως εκκλησιολογικού απαρτισμού του ανθρωπίνου γένους και της κατακυριεύσεως ως εκκλησιολογικού απαρτισμού του φυσικού περιβάλλοντος.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, χάριν της αποφυγής της ψευδαισθήσεως περί ατρώτου αιεφορίας του φυσικού περιβάλλοντος, χάριν της αμέσου και ευέλπιδος συνειδητοποιήσεως, καθώς και της δραστηριοποιήσεως επί του οικολογικού προβλήματος, παρατίθενται ενδεικτικώς και κρίνονται ενδοχριστιανικές και εξωχριστιανικές πυρηνικές διεργασίες των πρώτων χριστιανικών αιώνων περί του

προβλήματος της κοσμολογικής αρχής, με πρόσημα, αφ' ενός τον κόσμο ως έργον ελευθερίας ή αναγκαιότητας, αφ' ετέρου την προσωπική προσοικείωση της «*ἐξ οὐκ ὄντων*» δημιουργίας.

Ο Γνωστικισμός, αποδίδοντας τη δημιουργία σε έναν κατώτερο εμπαθή Θεό, συνεπάγεται το παράλογο και το εφάμαρτο της φροντίδας προς αυτήν. Ο δελεαστικός για τον Χριστιανισμό Πλατωνισμός, δοθέντος πως επρέσβευε περί Θεού - Δημιουργού - Πατέρα, δεν απέδιδε απόλυτο χαρακτήρα στην έννοια της κοσμολογικής αρχής, καθ' ότι η θεότητά του δημιουργούσε προϋποθέτοντας το χώρο, την ύλη και τις ιδέες, οπότε, έχουσα η δημιουργία αισθητικό και όχι οντολογικό χαρακτήρα, κατέληγε ο Θεός να είναι στην κυριολεξία τεχνίτης και όχι δημιουργός και, συνεπώς, ο κόσμος δεν ήταν πράξη ελευθερίας. Ο Μέσος Πλατωνισμός, όπως παρουσιάζεται στην περίπτωση του Αλβίνου, και ο Φίλωνας ο Αλεξανδρέας απέρριψαν τις ανωτέρω πλατωνικές κοσμολογικές απόψεις, αλλά διετήρησαν τις πλατωνικές ιδέες, ως αιώνιες σκέψεις στο νου του Θεού, βάσει των οποίων Αυτός απλώς μορφοποίησε τον κόσμο. Επομένως ο κόσμος υπήρχε πάντοτε ως αιωνία σκέψη του Θεού, άρα και με τον τρόπο αυτόν και πάλιν η δημιουργία δεν είναι προϊόν ελευθερίας. Ο χριστιανός πλατωνιστής Ωριγένης υπεστήριζε πως αν ο Δημιουργός δεν δημιουργούσε δεν θα ολοκληρωνόταν θεϊκώς, άρα ο Θεός δημιουργούσε κατ' ανάγκην και όχι εξ ελευθερίας.

Ο πρώτος που ανέπτυξε της ιδέα της εκ του μηδενός δημιουργίας κατ' απόλυτον τρόπον ήταν ο Θεόφιλος Αντιοχείας, από τον οποίο την παρέλαβε και την διηύρυνε ο Ειρηναίος Λυώνος. Μέσω της εν λόγω ιδέας δηλώνεται ότι δεν προϋπήρξε της δημιουργίας τίποτε, ότι οι χωροχρονικές συνθήκες καθορίζουν υπαρξιακώς τον κόσμο και πως η κτίση, ως όλον και στα επί μέρους, υπόκειται στις συνέπειες της «*ἐξ οὐκ ὄντων*» παραγωγής της. Ο Θεός, όντας απολύτως ελεύθερος ad intra και ad extra, δεν υφίσταται φυσική συγγένεια μεταξύ Αυτού και του κόσμου, άρα ο κόσμος δεν έχει, από φυσικού, τη δύναμη προς αυθυπέρβασιν.

Ο κόσμος, ως ελεύθερη θεϊκή πράξη, προσοικειούται από τον άνθρωπο ως ευλογία, διεργαζομένη την ευγνώμονα υπευθυνότητα και εκφερομένη στην Ευχαριστιακή Σύναξη κτιστού και ακτίστου, από την οποία και διά της οποίας άρχεται η ανακαίνιση και ο αφθαρτισμός του κτιστού.

Στο τρίτο κεφάλαιο εκτίθεται η κομβική αντίληψη για την αντιμετώπιση του οικολογικού προβλήματος, η οποία επιγράφεται «ο άνθρωπος ως ιερέας της δημιουργίας», καθώς και ενδεικτικές προεκτάσεις αυτής.

Η ρίζα του οικολογικού προβλήματος έγκειται στο ότι ο άνθρωπος δεν εκπλήρωσε του θέλημα του Θεού προς αέναον διατήρησιν του κόσμου και ενώσεως αυτού μετά του Δημιουργού. Όμως, για να αξιοποιηθεί ο άνθρωπος ως ιερέας της δημιουργίας, προέχει η επίγνωσή του ως θείας εικόνας με περιεχόμενο τη δημιουργικότητα του αυτεξουσίου, το οποίο δεικνύει, μεταξύ των άλλων, ότι η πτώση δεν αφορούσε την υπέρβαση των ανθρωπίνων ορίων, αλλά την υπέρβαση με λανθασμένο τρόπο. Τούτο εκφάινεται και μέσω της διαφοράς της ζωϊκότητας μεταξύ των ανθρώπων και των μη ανθρωπίνων ζωντανών πλασμάτων του πλανήτη, καθ' ότι ο άνθρωπος θέλει να δημιουργήσει το δικό του κόσμο, πλην όμως το πρόβλημα έγκειται στο εάν το πράττει αποσκοπώντας στην χρησιμοθηρική ιδιοποίηση της υπάρχουσας εγκοσμιότητας ή αποβλέποντας στην προσωπική εγκόλπωση αυτής δια της υποστασιακής καθολικότητάς του, της ενεργουμένης ως οντολογία της σχέσεως. Η εν λόγω εγκόλπωση διατυπώνεται και ως προσοικείωση της προσωπικής διαστάσεως του κόσμου, η οποία επιτυγχάνεται μέσω των δύο διαστάσεων του χαρίσματος του ανθρώπου ως ιερέα της δημιουργίας, δηλαδή της υποστατικής διαστάσεως, ως δυνατότητας ολοκληρώσεως, και της εκστατικής, ως δυνατότητας λειτουργικής υπερέβασεως των ορίων της κτίσεως. Πρότυπο του ιερατικού χαρίσματος είναι ο ανακεφαλαιωτής των πάντων Χριστός, ο Οποίος απεργάζεται τούτο μέσω του εκκλησιαστικού σώματός Του, κυρίως και θεμελιωδώς δια της Ευχαριστίας.

Μεταξύ των οικολογικών προεκτάσεων του ανθρώπου ως ιερέα της δημιουργίας προεξάρχει εκείνη των τελουμένων κατά τη Θεία Λειτουργία ως Χριστοειδούς ανακαινιστικής προσλήψεως της δημιουργίας, από την οποία προέρχονται οι θεμελιώδεις οντολογικές συνέπειες της άρσεως της διχοτομήσεως μεταξύ φυσικού και υπερφυσικού, της συνυφάνσεως χρόνου και αιωνιότητος, δηλαδή του χρόνου αναδεικνυομένου ως πεδίου του προαιωνίου σωστικού σχεδίου του Θεού, καθώς και της αναδείξεως της ψυχοσωματικότητας της κτισιολογικής ιερωσύνης του ανθρώπου, δια της Ευχαριστιακής ταύτισεως του άρτου και του οίνου μετά του Χριστού, δια της ιεράς τέχνης και δια των λειψάνων. Οι επιπτώσεις στο Ευχαριστιακό ήθος συνοψίζονται στο ότι αναδεικνύουν το μυστηριακό χαρακτήρα και το εξαγιαστικό περιεχόμενο της διακρίσεως για την αντιμετώπιση των περιβαλλοντικών ζητημάτων, πέραν πάσης μεθοδολογίας, εχούσης απολυτοποιημένες ενδοκόσμιες αξιώσεις εγκυρότητας, δοθείσης της σταυροαναστασίμου πλοκής ή διαλεκτικής του εν λόγω ήθους.

Άλλη οικολογική προέκταση αφορά τη θεραπεία από τη, μητέρα των παθών και ρίζα της αμαρτίας, τη φιλαυτία, ώστε ο άνθρωπος, ως ιερέας της κτίσεως, να γίνει ο ελεύθερος μετατροπέας αυτής σε όχημα επικοινωνίας και διακοινωνίας, έχοντας ως πρότυπα ήθους τον Ιησού Χριστό, τον Ιωάννη τον Βαπτιστή, τους Μάρτυρες, τους Πατέρες της Ανατολικής μοναστικής παραδόσεως και τον άγιο Φραγκίσκο της Ασίζης εντός της προσευχητικής ατμοσφαιράς και του υπαρξιακού οικουμενισμού, ώστε, μεταξύ των άλλων, να καταργηθεί η ακοινωνησία της αλυσιτελούς στεγανοποιημένης γνώσεως και δράσεως επί των περιβαλλοντικών ζητημάτων.

Στις προεκτάσεις ανήκει και το βιβλίο της Αποκαλύψεως, το οποίο έχει προκαλέσει το ενδιαφέρον των οικολόγων περισσότερο από κάθε άλλο αγιογραφικό κείμενο. Πρόκειται για κείμενο απότοκο της λειτουργικής εμπειρίας, του οποίου ο λειτουργικός χαρακτήρας εκφάνεται στις εμπεριεχόμενες πολλαπλές θεωρήσεις του κόσμου. Ο συγγραφέας του, προσδοκώντας *«οὐρανὸν καινὸν καὶ γῆν καινὴν»*, εισηγείται την κοσμολογική προφητεία και, δια της κοινής δράσεως του ανθρωπίνου γένους για την προστασία του περιβάλλοντος, εκφέρει την καθολική εσχατολογία, δοθέντος ότι η ενότητα αποτελεί χαρακτηριστικό των εσχάτων. Αναγνωρίζοντας την κοινή μοίρα του κόσμου, καλεί τον άνθρωπο σε μετάνοια και τον παρακινεί να ενδιαφερθεί για το μέλλον του φυσικού περιβάλλοντος, καλλιεργώντας έτσι το λειτουργικό ήθος ότι ο κόσμος είναι ιερή πραγματικότητα, η οποία έχει εσχατολογικό νόημα.

Αναφορικώς προς την οικολογική προέκταση του ιερατικού χαρίσματος του ανθρώπου έναντι των ζώων, υπενθυμίζεται η προφητεία του Ησαΐα περί της πλήρους συμφιλώσεως ανθρώπου και ζώων στη Βασιλεία του Χριστού. Εξ άλλου, το πλέον χαρακτηριστικό παράδειγμα αγάπης και σεβασμού προς τα ζώα απαντάται στους βίους μεγάλων ασκητών της Ορθοδοξίας όλων των εποχών. Η επίδραση του Πλατωνισμού κατά την απωτέρα εποχή των προγενεστέρων Πατέρων υποβάθμισε τα ζώα, αλλά το κυρίως ρεύμα της ελληνικής πατερικής σκέψεως απήντησε δια της κοινωνίας του Θεού μεθ' όλης της κτίσεως. Κατά το Μεσαίωνα και τους Νέους Χρόνους τα ζώα υποτιμήθηκαν περισσότερο, κάτι το οποίον ανεκόπη δια της δαρβινείου θεωρίας, έναντι της οποίας η Ορθοδοξία, καίτοι δεν έχει λάβει επίσημη θέση, θεωρεί την εξέλιξη των ειδών δεδομένη. Ο άνθρωπος, κατά την προσπάθεια της αποτάξεως της φθοράς και του θανάτου ως απειλών της κτίσεως, πρέπει να προσλαμβάνει μετά στοργής και αγάπης τα ζώα, λαμβανομένου υπ' όψιν πως η

ειδοποιός διαφορά μεταξύ του ανθρώπου και των ζώων είναι η ελευθερία. Το ζήτημα της ελευθερίας, της εγγενούς υπάρξεως δικαιωμάτων στα ζώα κ.τ.ο. τυγχάνουν πεδία θεολογικού και φιλοσοφικού ενδιαφέροντος.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α) ΠΗΓΕΣ

1) ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΕΣ ΠΗΓΕΣ

Ζηζιούλα Ιωάννου, «Χριστολογία και ύπαρξη. Η διαλεκτική κτιστού - ακτίστου και το δόγμα της Χαλκηδόνας», εν *Σύναξη* 2 (Ανοιξη 1982), σελ. 9 - 20.

(Ζηζιούλα Ιωάννου), «Η απάντηση του καθηγητή Ζηζιούλα», εν *Σύναξη* 3 (Καλοκαίρι 1982), σελ. 77 - 82.

Ζηζιούλα Ιωάννου, «Από το προσωπίον εις το πρόσωπον - Η συμβολή της πατερικής θεολογίας εις την έννοιαν του προσώπου», εν *ΕΠΟΠΤΕΙΑ* 73 (Νοέμβριος 1982), (συνεχής αρίθμηση) σελ. 941 - 960.

Ζηζιούλα Ιωάννου, «Χριστολογία και ύπαρξη - Συνέχεια της συζητήσεως από τον καθηγητή Ιω. Ζηζιούλα», εν *ΣΥΝΑΞΗ* 6 (Ανοιξη 1983), σελ. 71 - 85.

(Ζηζιούλα) Ιωάννου Μητροπολίτου Περγάμου Ιωάννου, «Το είναι του Θεού και το είναι του ανθρώπου», εν *Σύναξη* 37 (Ιανουάριος - Μάρτιος 1991), σελ. 11 - 36.

(Ζηζιούλα) Ιωάννου, Μητροπολίτου Περγάμου, «Ο άνθρωπος, Ιερέας της κτίσεως (Συμβολή στη συζήτηση του οικολογικού προβλήματος)», εν Andr. Walker και Κ. Καρράς (επιμ.), *Ζωντανή Ορθοδοξία στον σύγχρονο κόσμο*, μτφρ. Ιωσήφ. Ροηλίδη, εκδ. Βιβλιοπωλείον της "Εστίας" - Ι. Δ. Κολλάρου & ΣΙΑΣ Α.Ε., Αθήνα 2001, σελ. 215 - 226.

(Ζηζιούλα) Ιωάννου Σεβ. Μητροπολίτου Περγάμου, «Ο άνθρωπος και το περιβάλλον: Ορθόδοξη Θεολογική προσέγγιση», εν *Επιστήμη, Τεχνολογίες Αιχμής και Ορθοδοξία*, εκδ. Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 2002, σελ. 275 - 284.

Ζηζιούλα Ιωάννου Μητροπολίτου Περγάμου, *Ελληνισμός και Χριστιανισμός - Η συνάντηση των δύο κόσμων*, εκδ. Αποστολική Διακονία, Αθήνα 2003.

Ζηζιούλα Ιωάννου μ(ητροπολίτου)., «Ο άνθρωπος και τα ζώα στην παράδοση της Ορθόδοξης Εκκλησίας», εν Άνν. Α. Λυδάκη & Γιάνν. Ν. Μπασκόζος (επιμ.), *Περί ζώων - με λογική και συναίσθημα* εκδ. Ψυχογιός, Αθήνα (Ιούνιος 2011), σελ. 255 - 261.

Zizioulas John D., “Preserving God’s creation - Part Three”, in: *The Eucharistic communion and the world*, ed. L. B. Tallon, publ. T & T Clark, New York 2011, pp. 163 - 174.

(Ζηζιούλα) Ιωάννου Μητροπολίτου Περγάμου, «Οντολογία και ηθική»: εν *Φρέαρ* 3 (Σεπτέμβριος - Οκτώβριος 2013), (συνεχής αρίθμηση) σελ. 275 - 286.

(Ζηζιούλα) Ιωάννου Μητροπολίτου Περγάμου, «Το πρόσωπον του Μοναχού εν τη Μοναχική Κοινότητι και εν τη Ευχαριστία», εν Αρχιμ. Χρυσόστομος & Κων. Μενιδιάτης (επιμ.), *Βασιλείας Θεού εκτύπωμα - ο Μοναχισμός - ήτοι Κείμενα θεολογικά περί Μοναχικής πολιτείας*, σειρ. τρίτη: Περγαμηνά, αρ. 3: Μοναχικά, εκδ. Ευεργέτις, Μέγαρο 2013, σελ. 25 - 39.

(Ζηζιούλα) Ιωάννου Μητροπολίτου Περγάμου, «Η ταυτότητα του Μοναχού», εν Αρχιμ. Χρυσόστομος & Κων. Μενιδιάτης (επιμ.), *Βασιλείας Θεού εκτύπωμα - ο Μοναχισμός - ήτοι Κείμενα θεολογικά περί Μοναχικής πολιτείας*, σειρ. τρίτη: Περγαμηνά, αρ. 3: Μοναχικά, εκδ. Ευεργέτις, Μέγαρο 2013, σελ. 41 - 54.

(Ζηζιούλα) Ιωάννου Μητροπολίτου Περγάμου, «Μοναχισμός και Έσχατα», εν Αρχιμ. Χρυσόστομος & Κων. Μενιδιάτης (επιμ.), *Βασιλείας Θεού εκτύπωμα - ο Μοναχισμός - ήτοι Κείμενα θεολογικά περί Μοναχικής πολιτείας*, σειρ. τρίτη: Περγαμηνά, αρ. 3: Μοναχικά, εκδ. Ευεργέτις, Μέγαρο 2013, σελ. 55 - 68.

(Ζηζιούλα) Ιωάννου Μητροπολίτου Περγάμου, «Λόγος περί της Θεολογίας, ως αγάπης», εν Αρχιμ. Χρυσόστομος & Κων. Μενιδιάτης (επιμ.), *Βασιλείας Θεού εκτύπωμα - ο Μοναχισμός - ήτοι Κείμενα θεολογικά περί Μοναχικής πολιτείας*, σειρ. τρίτη: Περγαμηνά, αρ. 3: Μοναχικά, εκδ. Ευεργέτις, Μέγαρο 2013, σελ. 69 - 74.

(Ζηζιούλα) Ιωάννου Μητροπολίτου Περγάμου, «Το βάπτισμα της μετανοίας και το Βάπτισμα του Πνεύματος», εν Αρχιμ. Χρυσόστομος & Κων. Μενιδιάτης (επιμ.), *Βασιλείας Θεού εκτύπωμα - ο Μοναχισμός - ήτοι Κείμενα θεολογικά περί Μοναχικής πολιτείας*, σειρ. τρίτη: Περγαμηνά, αρ. 3: Μοναχικά, εκδ. Ευεργέτις, Μέγαρο 2013, σελ. 75 - 80.

(Ζηζιούλα) Ιωάννου Μητροπολίτου Περγάμου Ιωάννου, «Περί της αποβλητέας φιλαύτου διαγωγής», εν Αρχιμ. Χρυσόστομος & Κων. Μενιδιάτης (επιμ.), *Βασιλείας Θεού εκτύπωμα - ο Μοναχισμός - ήτοι Κείμενα θεολογικά περί Μοναχικής πολιτείας*, σειρ. τρίτη: Περγαμηνά, αρ. 3: Μοναχικά, εκδ. Ευεργέτις, Μέγαρο 2013, σελ. 81 - 84.

(Ζηζιούλα) Ιωάννου Μητροπολίτου Περγάμου, «Η αγιότητα ως ταύτιση μετά του Χριστού», εν Αρχιμ. Χρυσόστομος & Κων. Μενιδιάτης (επιμ.), *Βασιλείας Θεού εκτύπωμα - ο Μοναχισμός - ήτοι Κείμενα θεολογικά περί Μοναχικής πολιτείας*, σειρ. τρίτη: Περγαμηνά, αρ. 3: Μοναχικά, εκδ. Ευεργέτις, Μέγαρο 2013, σελ. 85 - 90.

(Ζηζιούλα) Ιωάννου Μητροπολίτου Περγάμου, «Κεφάλαια Θεολογικά (Σχετικά με τον Μοναχισμό)», εν Αρχιμ. Χρυσόστομος & Κων. Μενιδιάτης (επιμ.), *Βασιλείας Θεού εκτύπωμα - ο Μοναχισμός - ήτοι Κείμενα θεολογικά περί Μοναχικής πολιτείας*, σειρ. τρίτη: Περγαμηνά, αρ. 3: Μοναχικά, εκδ. Ευεργέτις, Μέγαρο 2013, σελ. 91 - 114.

(Ζηζιούλα) Ιωάννου Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, «Το οικολογικό πρόβλημα και η ευθύνη της Θεολογίας», εν Χρ. Γ. Ρώμας (επιμ.), *Κόσμου Λύτρον - Τα Αγαθονίκεια - ήτοι κείμενα θεολογικά περί της εν Χριστώ σωτηρίας και της Εκκλησίας*, σειρ. τρίτη: Περγαμηνά, αρ. 4: Εκκλησιολογικά, μτφρ. Ελ. Γκανούρη, εκδ. Ευεργέτις, Μέγαρο 2014, σελ. 22 - 36.

(Ζηζιούλα) Ιωάννου Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, «Ο κόσμος ως κτίση: Τα όρια και οι κίνδυνοι της κτίσεως», εν Χρ. Γ. Ρώμας (επιμ.), *Κόσμου Λύτρον - Τα Αγαθονίκεια - ήτοι κείμενα θεολογικά περί της εν Χριστώ σωτηρίας και της Εκκλησίας*,

σειρ. τρίτη: Περγαμηνά, αρ. 4: Εκκλησιολογικά, μτφρ. Ελ. Γκανούρη, εκδ. Ευεργέτις, Μέγαρο 2014, σελ. 37 - 50.

(Ζηζιούλα) Ιωάννου Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, «Ο άνθρωπος ως “Ιερέυς”, η ελπίδα και “αποκαταδοκία” της κτίσεως», εν Χρ. Γ. Ρώμας (επιμ.), *Κόσμου Λύτρον - Τα Αγαθονίκεια - ήτοι κείμενα θεολογικά περί της εν Χριστώ σωτηρίας και της Εκκλησίας*, σειρ. τρίτη: Περγαμηνά, αρ. 4: Εκκλησιολογικά, μτφρ. Ελ. Γκανούρη, εκδ. Ευεργέτις, Μέγαρο 2014, σελ. 51 - 68.

(Ζηζιούλα) Ιωάννου Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, «Αποκάλυψη και φυσικό περιβάλλον, εν Χρ. Γ. Ρώμας (επιμ.), *Κόσμου Λύτρον - Τα Αγαθονίκεια - ήτοι κείμενα θεολογικά περί της εν Χριστώ σωτηρίας και της Εκκλησίας*, σειρ. τρίτη: Περγαμηνά, αρ. 4: Εκκλησιολογικά, εκδ. Ευεργέτις, Μέγαρο 2014, σελ. 69 - 78 .

(Ζηζιούλα) Ιωάννου Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, «Η Ορθοδοξία και το πρόβλημα της προστασίας του φυσικού περιβάλλοντος», εν Χρ. Γ. Ρώμας (επιμ.), *Κόσμου Λύτρον - Τα Αγαθονίκεια - ήτοι κείμενα θεολογικά περί της εν Χριστώ σωτηρίας και της Εκκλησίας*, σειρ. τρίτη: Περγαμηνά, αρ. 4: Εκκλησιολογικά, εκδ. Ευεργέτις, Μέγαρο 2014, σελ. 79 - 95.

(Ζηζιούλα) Ιωάννου Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, «Η ευχαριστιακή θεώρησις του κόσμου και ο σύγχρονος άνθρωπος», εν Χρ. Γ. Ρώμας (επιμ.), *Κόσμου Λύτρον - Τα Αγαθονίκεια - ήτοι κείμενα θεολογικά περί της εν Χριστώ σωτηρίας και της Εκκλησίας*, σειρ. τρίτη: Περγαμηνά, αρ. 4: Εκκλησιολογικά, εκδ. Ευεργέτις, Μέγαρο 2014, σελ. 96 - 107.

(Ζηζιούλα) Ιωάννου Μητροπολίτου Γέροντος Περγάμου, «π. Γεώργιος Φλωρόφσκυ· ο οικουμενικός διδάσκαλος», εν Χρ. Γ. Ρώμας (επιμ.), *Κόσμου Λύτρον - Τα Αγαθονίκεια - ήτοι κείμενα θεολογικά περί της εν Χριστώ σωτηρίας και της Εκκλησίας*, σειρ. τρίτη: Περγαμηνά, αρ. 4: Εκκλησιολογικά, εκδ. Ευεργέτις, Μέγαρο 2014, σελ. 284 - 300.

(Ζηζιούλα Ιωάννου), «Η παρέμβαση του Μητροπολίτη Ιωάννη (Ζηζιούλα), εκπροσώπου του Οικουμενικού Πατριάρχου στην παρουσίαση της εγκυκλίου του Πάπα “*Laudatio Si*” για την προστασία του περιβάλλοντος (18. 6. 20115)» (μτφρ. Ιωάνν. Λότσιος), εν *ΘΕΟΛΟΓΙΑ* 86 : 2 (2015), σελ. 370 - 375.

Ζηζιούλα Ιωάννου, «Η Ευχαριστία - Μερικές βιβλικές θεωρήσεις», εν Σταύρ. Γιαγκάζογλου (επιμ.), *Έργα, Α΄* - Εκκλησιολογικά μελετήματα, μτφρ. Γ. Σκαλτσάς, εκδ. Δόμος, Αθήνα 2016, σελ. 343 - 399

Ζηζιούλα Ιωάννου, «Εκκλησία και έσχατα», εν Σταύρ. Γιαγκάζογλου (επιμ.), *Έργα, Α΄* - Εκκλησιολογικά Μελετήματα, εκδ. Δόμος, Αθήνα 2016, σελ. 515 - 533.

2) ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΕΣ ΠΗΓΕΣ

Άγιου Ειρηναίου Έπισκόπου Λουγδούνου, *Έλεγχος και άνατροπή τής ψευδωνύμου γνώσεως*, σειρ. *Collecta Academica XXV*, εισ. - μτφρ. - σχ. Ειρην. Ι. Χατζηευφραιμίδη, έκδ. Ostracon, Θεσσαλονίκη 2017².

(Άγιου) Ειρηναίου, «Έτερα έλληνιστι σφζόμενα άποσπάσματα έκ τοῦ έργου τοῦ Ειρηναίου “Έλεγχος και άνατροπή τής ψευδωνύμου γνώσεως”», εν *ΒΕΠΕΣ* 5, 140 - 171.

Αισχύλου, «*Πέρσες*», κείμ., εισ., μτφρ., σχ. Εύάγγ. Αδάμος, τόμ. Β΄, έκδ. Τὸ Βῆμα/Ζῆτρος, Αθήνα 2005.

Άριστοτέλους, *Κατηγορίαι*, εν *Έργα*, τόμ. πρώτος, μτφρ. - εισ. - σημ. Παῦλου Καλλιγᾶ, έκδ. νῆσος, Αθήνα 2011, σελ. 24 - 111.

Άριστοτέλους, *Μετά τά Φυσικά*, τόμ. πρώτος, Αρχ. κείμενον - εισ. - μτφρ. - σημ. Άνδρ. Δαλέζιου, έκδόσεις Πάπυρος, Αθήναι 1975.

Αὔγουστίνου, *Περὶ Τριάδος βιβλία πεντεκαίδεκα ἄπερ έκ τής Λατίνων διαλέκτου εἰς τήν Ελλάδα μετήνεγκε Μάξιμος ὁ Πλανούδης*, Εἰσαγ., έλληνικό και λατινικό κείμενο,

γλωσσάρι, edition princeps, Μαν. Παπαθωμόπουλος, Ίσαβ. Τσαβαρή, Gianp. Ricotti, τόμ. Δεύτερος - Βιβλία Η΄ - ΙΕ΄, έκδ. Κέντρον Ἐκδόσεως Ἔργων Ἑλλήνων Συγγραφέων, Ἀθήναι 1995.

Γρηγορίου Νύσσης, «Περὶ κατασκευῆς τοῦ ἀνθρώπου», ἐν *ΒΕΠΕΣ* 65^Α, 11 - 92.

Γρηγορίου Νύσσης, «Εἰς τὸν Ἐκκλησιαστήν», Δ΄, ἐν *ΒΕΠΕΣ*, 65^Α, 183 - 268.

Descartes (R.), «*Λόγος περὶ τῆς μεθόδου*», εισ., μτφρ., σχ., Χριστόφ. Χρηστίδη, εκδ. Παπαζήση, Ἀθήνα 1976².

«Θαλῆς», ἐν Βασ. Α. Κύρκος (ἐπιμ., μτφρ.), Diels, H.-Kranz, W.: Οἱ Προσωκρατικοί, τόμ. Α΄, έκδ. Δημ. Ν. Παπαδήμα, Ἀθήνα 2007², σελ. 163 - 191.

Θεοφίλου ὁ Ἄντιοχείας, «Πρὸς Αὐτόλυκον», ἐν *ΒΕΠΕΣ* 5, 13 - 68 .

Ἰγνατίου ὁ Ἄντιοχείας, «Πρὸς Ἐφεσίους», ἐν *ΒΕΠΕΣ* 2, 264 - 268.

Ἰσαὰκ τοῦ Σύρου τοῦ ὀσίου πατρὸς ἡμῶν, *Τὰ σωζόμενα Ἀσκητικά*, (μετενεχθέντα εἰς τὴν λαλουμένην καθαρὰν ἑλληνικὴν γλῶσσαν παρὰ τοῦ ὀσιωτάτου ἱεροδιδασκάλου Καλλινίκου Παντοκρατορινοῦ), έκδ. οἶκος Βασ. Ῥηγοπούλου, Θεσσαλονίκη 1976^{φωτοτυπικὴ ἀνατύπωσις τῆς ἐκδόσεως 1871}.

Ἰωάννου τοῦ Εὐκρατᾶ [Μόσχου], «Λειμών», ἐν *P.G.* 87c, 2347A - 3116B.

Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ, «Εἰς τὸ Περὶ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας», ἐν *PG* 4, 115A - 184C.

Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ, «Μυσταγωγία», ἐν *PG* 91, 657C - 717D.

Μαξίμου τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν, «Περὶ ἀγάπης», ἐν *Φιλοκαλία τῶν Ἱερῶν Νηπτικῶν*, τόμος Β΄, έκδ. «Ἄσπτηρ» - Ἄλ. καὶ Ε. Παπαδημητρίου, Ἀθήναι 1984⁵, σελ. 3 - 51.

- Μ. Αθανασίου του, «Λόγος κατά Ελλήνων», ἐν *ΒΕΠΕΣ* 30, 31 - 73.
- Μ. Αθανασίου, «Περὶ τῆς Ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου καὶ τῆς διὰ σώματος πρὸς ἡμᾶς ἐπιφανείας αὐτοῦ», ἐν *ΒΕΠΕΣ* 30, 75 - 121.
- Μ. Βασιλείου, «Ὁμιλίαι Θ΄ εἰς τὴν ἐξαήμερον», ἐν *ΒΕΠΕΣ*, 51, 185 - 272.
- Μ. Βασιλείου, «Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος πρὸς τὸν ἐν ἁγίοις Ἀμφιλόχιον Ἐπίσκοπον Κυζίκου», ἐν *ΒΕΠΕΣ*, 52, 231 - 300.
- Παλλαδίου, *Λαυσαϊκὴ Ἱστορία*, μτφρ. Μον. Συμεών, εκδ. Ἱεράς Μονῆς Σταυρονικήτα, Ἅγιον Ὄρος 1990².
- Πλάτωνος, «Θεαίτητος», ed. Ioann. Burnet, *Platonis Opera*, Tom. I, Oxford Classical Texts, Oxford 1989¹⁹.
- Πλάτωνος, «Τίμαιος», ed. Ioann. Burnet, *Platonis Opera*, Tom. IV, Oxford Classical Texts, Oxford 1903.
- (Σαχάρωφ) Σωφρονίου Αρχιμ., Ο ἅγιος Σιλουανὸς ὁ Αθωνίτης, μτφρ. Ανωνύμου, εκδ. Ἱερά Μονὴ Τιμίου Προδρόμου Ἐσσεξ Ἀγγλίας, 2005¹¹.
- (Συλλογικὸ) *Novum Testamentum Graece*, Nestle - Aland (S.), Deutsche Bibel stiftung, Stuttgart 1981.
- (Συλλογικὸ), *Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη κατὰ τοὺς Ο΄*, ἐκδ. Ἀποστολικὴ Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1981.
- (Συλλογικὸ), *Προφητολόγιον - Τα Λειτουργικὰ Αναγνώσματα ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη*, φιλολογικὴ ἐπιμέλεια Καίτ. Χιωτέλλη, εκδ. Ἑλληνικὴ Βιβλικὴ Ἐταιρεία, Ἀθῆναι 2008.

Φίλωνος, «Περὶ τῶν μετονομαζομένων καὶ ὧν ἕνεκα μετονομάζονται», ἐν *Ἄπαντα*, τόμ. 8, Εἰσαγωγή. - Μτφρ. - Σχόλια Φιλολογικῆ Ὁμάδα Κάκτου, ἐκδ. Κάκτος - Ὀδυσσεύς Χατζόπουλος & ΣΙΑ Ο.Ε., Ἀθήνα 2004, σελ. 166 - 311.

Ὠριγένους, «Περὶ Ἀρχῶν», ἐν *PG* 11, 115A - 414B.

3) ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Metropolitan John of Pergamon (1997), *Science and the Environment: a Theological Approach*”, https://www.resymposia.org/themedia/File/1151676874-Sc_Environment.pdf (ανάκτηση: 03-11-2017).

(Ζηζιούλα) Ιωάννου Μητροπολίτου Περγάμου (1999), «Οἱ Διεθνεῖς Πρωτοβουλίες τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου γιὰ τὴν προστασία τοῦ περιβάλλοντος», https://www.hba.gr/5Ekdosis/UplPDFs/deltia/2_1999/9.pdf, σελ. 96 - 99 (ανάκτηση: 15-09-2018).

Metropolitan John of Pergamon (22-12-2003), “*Proprietors or Priests of Creation?*”. <https://www.orthodoxytoday.org/articles2/MetJohnCreation.php> (ανάκτηση: 29-01-2018).

Metropolitan John (Zizioulas) of Pergamon, (07-02-2009), “Ecological ascetism: a cultural revolution”, https://www.ooderg.com/english/koinwnia/perivallon/Ecological_ascetism.htm (ανάκτηση: 31-07-2018).

Σεβ. Μητροπολίτου Περγάμου Ιωάννου Ζηζιούλα (Συνεχῆς Ενημέρωση), «*Μαθήματα Χριστιανικῆς Δογματικῆς*», <https://www.ooderg.com/oode/dogmat1/perieh.htm> (ανάκτηση: 16 - 06 - 2018).

Metropolitan John (Zizioulas) of Pergamon (α.χ.), “*Ethics versus Ethos: An Orthodox Approach to the Relation between Ecology and Ethics*”, <https://www.orth-transfiguration.org/ethics-versus-ethos/> (ανάκτηση: 27-09-2017).

B) ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

Αγουρίδου Σάββ., *Η Αποκάλυψη του Ιωάννη*, εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1994.

Αγουρίδου Σάββ., «Η έννοια της καταστροφικής διαδικασίας στην Αποκάλυψη του Ιωάννη», εν Θεοδότ. Νάντσου και Μωϋσ. Κουρουζίδης (επιμ.), *Οικολογία και Εκκλησία - κείμενα και βιβλιογραφία*, εκδ. Ηλίβατον, Αθήνα 1999, σελ. 67 - 78.

Allesio Fr., *Ιστορία της Μεσαιωνικής Φιλοσοφίας*, μτφρ. Αναστ. Μεσσάρη και Γιάνν. Καρούζος, εκδ. Τραυλός, Αθήνα 2007.

Άρμστρονγκ Κ., *Εν Αρχή - Μια νέα ερμηνεία του Βιβλίου της Γενέσεως*, μτφρ. Δημ. Μπεκρινάκη, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα 1998.

Ασπρούλη Νικ., «Η νεοπατερική μεθοδολογία του Μητροπολίτη Περγάμου: από τον π. Γεώργιο Φλωρόφσκυ στην θεολογική γενιά του '60», εν Παντ. Καλαϊτζίδης & Νικ. Ασπρούλης (Εποπτεία - Συντονισμός Ύλης), *Πρόσωπο, Ευχαριστία και Βασιλεία του Θεού σε ορθόδοξη και οικουμενική προοπτική - Σύναξις Ευχαριστίας προς τιμήν του Μητροπολίτη Περγάμου Ιωάννη Δ. Ζηζιούλα*, εκδ. Εκδοτική Δημητριάδος, Βόλος 2016, σελ. 33 - 58.

Ασπρούλη Νικ., «Βιβλιογραφία», εν *Μητροπολίτου Περγάμου Ιωάννου Ζηζιούλα, Έργα, Α' - Εκκλησιολογικά Μελετήματα*, εκδ. Δόμος, Αθήνα 2016, σελ. 31 - 78.

Γαλάνη Ιωάνν. Λ., «Άνθρωπος και κτίση ως δημιουργήματα του Θεού», εν *Άνθρωπος και κτίση στη Βιβλική παράδοση*, εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη, 2009, σελ. 31 - 104.

Γαλάνη Ιωάνν. Λ., «Η σχέση ανθρώπου και κτίσεως κατά την Αποκάλυψη του Ιωάννη», εν *Άνθρωπος και κτίση στη βιβλική παράδοση*, εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2009, σελ. 295 - 320.

Γεωργόπουλου Αλεξ., *Περιβαλλοντική Ηθική*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2006.

Γιαγκάζογλου Σταύρ., «Ιωάννης Ζηζιούλας, Μητροπολίτης Περγάμου. Ο οικουμενικός θεολόγος της Ορθοδοξίας», εν Σταύρ. Γιαγκάζογλου (επιμ.), *Ιωάννου Ζηζιούλα, Έργα, Α΄, Εκκλησιολογικά Μελετήματα*, εκδ. Δόμος, Αθήνα 2016, σελ. 17 - 29.

(Γοντικάκη) Βασιλείου Αρχιμ., *Εισοδικόν - στοιχεία λειτουργικής βιώσεως του μυστηρίου της ενότητος μέσα στην Ορθόδοξη Εκκλησία*, εκδ. Ι. Μ. Σταυρονικήτα, Άγιον Όρος 1982³.

Chadwick H., *Ο Φίλων ο Αλεξανδρεύς και οι Απαρχές της Χριστιανικής Σκέψης*, μτφρ. Νίκ. Παπαδάκη & Mart. Κόφφα, εκδ. Ενάλιος, Αθήνα 2006.

Dodds E. R., «Ο Πλάτων και το παράλογο», εν *Πλάτων και Πλωτίνος - δύο μελέτες*, Στέφ. Ροζάνη, εκδ. Έρασμος, Αθήνα 1988², σελ. 11 - 31.

Ζάρρα Κων., «Εισαγωγή- Απαρχές και Επιρροές στο Σώμα των Γνωστικών Κινήματων: Μία Σύντομη Πρόταση», εν, Sean Martin, *Γνωστικοί - Όλη η αλήθεια για τους Πρώτους «Αιρετικούς» του Χριστιανισμού*, εισ. Κων. Ζάρρα, μτφρ. Νάσ. Κυριαζόπουλου, εκδ. Αρχέτυπο, Θεσσαλονίκη 2006, σελ. 6 - 25.

Ζάχου Κων. Ι., *Η χαμένη οικειότητα - Η οικολογική κρίση υπό το φως της σκέψης του Αγίου Μαξίμου του Ομολογητή*, εκδ. Έλλα, Λάρισα, 1998.

Ζουμπουλάκη Σταύρ. «Χαιρετισμός», εν Στ. Ζουμπουλάκης (επιμ.), *Η επιστροφή της ηθικής - Παλαιά και νέα ερωτήματα*, σειρ. Συναντήσεις, αρ. 3, εκδ. Άρτος Ζωής, Αθήνα 2013, σελ. 11 - 13.

Gray J., *Αχυρένια Σκυλιά. Σκέψεις για τους ανθρώπους και άλλα ζώα*, μτφρ. Γιώργ. Λαμπράκου, εκδ. Οκτώ, Αθήνα 2012².

Gruen L., «Ζώα», εν Σταύρ. Καραγεωργάκης (επιμ.), P. Singer., T. Regan, L. Gruen, J. Donovan, *Ζώα και ηθική*, μτφρ. Σταύρ. Καραγεωργάκη, εκδ. Αντιγόνη, Αθήνα 2012, σελ. 17 - 33.

Θεοδωρακόπουλου Ιωάνν., *Εισαγωγή στον Πλάτωνα*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» - Ι. Δ. Κολλάρου & Σιας Α. Ε., Αθήνα 2012⁹.

Θεοκρίτοφ Ελισάβ., *Οικοσύστημα και Ανθρώπινη Κυριαρχία - Σπουδή στη θεωρία και την πράξη των Πατέρων της Ανατολής*, μτφρ. Ανωνύμου, εκδ. Μαΐστρος, Αθήνα, 2003.

Καλαϊτζίδη Παντ., «Ακαδημαϊκός Έπαινος Μητροπολίτη Περγάμου Ιωάννη Δ. Ζηζιούλα», εν Παντ. Καλαϊτζίδης & Νικ. Ασπρούλης (Εποπτεία - Συντονισμός Ύλης), *Πρόσωπο, Ευχαριστία και Βασιλεία του Θεού σε ορθόδοξη και οικουμενική προοπτική - Σύναξις Ευχαριστίας προς τιμήν του Μητροπολίτη Περγάμου Ιωάννη Δ. Ζηζιούλα*, εκδ. Εκδοτική Δημητριάδος, Βόλος 2016, σελ. 303 - 325.

Καλαντζάκη Στ. Ε., «*Εν αρχή εποίησεν ο Θεός*» - ερμηνευτική ανάλυση των περι *Δημιουργίας περικοπών της Γενέσεως*, εκδ. Παν. Σ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2001.

Καραγεωργάκη Σταύρ., «Εισαγωγή», εν Σταύρ. Καραγεωργάκης (επιμ.), P. Singer., T. Regan, L. Gruen, J. Donovan, *Ζώα και ηθική*, εκδ. Αντιγόνη, Αθήνα 2012, σελ. 9 - 15.

Καραμανώλη Γιώργ., *Η φιλοσοφία του Πρώιμου Χριστιανισμού*, μτφρ. Ξενοφ. Μπαμιατζόγλου, εκδ. Οκτώ, Αθήνα 2017.

Lesky Alb., *Η Τραγική Ποίηση των Αρχαίων Ελλήνων*, τόμ. Α' - Από τη γένεση του είδους ως τον Σοφοκλή, μτφρ. Νίκ. Α. Χουρμουζιάδη, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2010^{6η ανατύπωση}.

Μαντζαρίδη Γεωργ. Ι., *Η εμπειρική θεολογία στην οικολογία και την πολιτική*, εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1994.

Μαντζαρίδη Γεωργ. Ι., *Χριστιανική Ηθική*, Πρώτος Τόμος, εκδ. Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου, Άγιον Όρος 2015³.

Ματσούκα Νίκ. Α., *επιστήμη, φιλοσοφία και θεολογία στην Εξαήμερο του Μ. Βασιλείου*, εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1990².

Ματσούκα Νίκ. Α., *Θεολογία, Κτισσιολογία, Εκκλησιολογία κατά τον Μέγαν Αθανάσιον - Σημεία πατερικής και οικουμενικής θεολογίας*, εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2001.

Martin S., *Οι Γνωστικοί - Όλη η αλήθεια για τους Πρώτους «Αιρετικούς» του Χριστιανισμού*, εισ. Κων. Ζάρρα, μτφρ. Νάσ. Κυριαζόπουλου, εκδ. Αρχέτυπο, Θεσσαλονίκη 2006.

Mc Afee W. *Τά πέντε μεγάλα ζωντανά θρησκευόμενα*, μτφρ. Σ. Αγουρίδου, εκδ. Άρτος Ζωής, Αθήνα 1990¹.

Μένν Στ., *Ο Πλάτων για τον Θεό ως Νου*, μτφρ. Παντ. Γκολίτση, εκδ. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2015.

Μπέγζου Μαρ. Π., «Είναι και Χρόνος στη Φιλοσοφία της Θρησκείας (Η συμβολή του Oscar Cullman στην Εσχατολογική Οντολογία)», εν *Δελτίον Βιβλικών Μελετών*, Νέα Σειρά, τόμ. 11^{ος} (Ιανουάριος – Ιούνιος 1992), 23 - 38.

Μπέκου Ιωάνν., *ποιά Ηθική; ποιά Ιστορία; - Η αφήγηση της Θείας Λειτουργίας και η μεταβολή του ανθρώπου*, εκδ. Εν πλω, Αθήνα 2010.

Μπενάκης Λίν., *Αρχαία Ελληνική Φιλοσοφία – Ιστοριογραφικά και ερευνητικά δημοσιεύματα*, εκδ. Παρουσία, Αθήνα 2004.

Μπρατσιώτου Νικ. Π., *Εισαγωγή εις την Θεολογίαν της Παλαιάς Διαθήκης*, Του Ιδίου, Αθήναι 1985.

Πανταζάκου Παν. Ν., *Ηθική και Δημοκρατία - από την αρχαιότητα έως τις μέρες μας*, εκδ. Ινστιτούτο του Βιβλίου Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2012.

Πανταζάκου Παν. Ν., «Οι περί φύσεως αντιλήψεις των χριστιανών Πατέρων», εν Ευάγγ. Δ. Πρωτοπαπαδάκης & Ευάγγ. Ι. Μανωλάς (επιμ.), *Περιβαλλοντική Ηθική - Προκλήσεις και Προοπτικές για τον 21^ο αιώνα*, εκδ. Τμήματος Δασολογίας και Διαχείρισης Περιβάλλοντος και Φυσικών Πόρων του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης, α.τ., 2012, σελ. 89 - 104.

Πανταζάκου Παν. Ν., *Ηθική και Μεταηθική*, εκδ. Ινστιτούτο του Βιβλίου - Καρδαμίτσα, Αθήνα 2015.

Παπαδοπούλου Στ. Γ., *Πατρολογία*, τόμ. Α΄, Του Ιδίου, Αθήνα 1982².

Παύλου Γεώργ. Π., *Νόστος ασύμμετρος προσώπου*, τόμ. Πρώτος, εκδ. Δόμος, Αθήνα 1994².

Πελεγρίνη Θεοδ. Ν., *Κεφάλαια Ηθικής Φιλοσοφίας - Η αυτονομία του ηθικού λόγου*, Του Ιδίου, Αθήνα 1980.

Πελεγρίνη Θεοδ. Ν., *Άνθρωποι, ζώα, μηχανές - Δοκίμιο για την ανθρώπινη ύπαρξη*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1987

Πελεγρίνη Θεοδ. Ν., *Οι Πέντε Εποχές της Φιλοσοφίας*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1997¹².

Πελεγρίνη Θεοδ., *Νεοπλατωνισμός - Το λυκόφως της Αρχαίας Ελληνικής Φιλοσοφίας*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003.

Πλατυπόδη Λαμπρ. Ευστ., *Το δραματικό στοιχείο στην οντολογία του Πλωτίνου*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2015.

Πρωτοπαπαδάκη Ε. Δ., *Οικολογική Ηθική*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 2005.

Πρωτοπαπαδάκη Ευάγγ., «Περιβαλλοντική Ηθική και σύγχρονη φιλοσοφική διανόηση», εν Ιωάνν. Μπουγάς (επιμ.), *Σύγχρονα ηθικά προβλήματα*, εκδ. Έλυτρον, Καλαμάτα 2008, σελ. 51 - 57.

Πρωτοπαπαδάκη Ευάγγ. Δ., «Δικαιώματα των ζώων: Υπάρχει κάτι τέτοιο;», εν Άνν. Α. Λυδάκη & Γιάνν. Ν. Μπασκόζος (επιμ.), *Περί ζώων - με λογική και συναίσθημα*, εκδ. Ψυχογιός, Αθήνα (Ιούνιος 2011), σελ. 295 - 300.

Rachels J. & Rachels St., *Στοιχεία Ηθικής Φιλοσοφίας*, μτφρ. Ξενοφ. Μπαμιατζόγλου, εκδ. Οκτώ, Αθήνα 2012.

Σαββάτου Χρυσοστ. Διακόνου (νυν Μητροπολίτου Μεσσηνίας - Καθηγητού του Πανεπιστημίου Αθηνών), *Η έννοια του «προσώπου» εις την θεολογικήν σκέψιν του καθηγητού Ιωάννου Δ. Ζηζιούλα Μητροπολίτου Περγάμου* (δακτυλογραφημένη Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία), Ρώμη 1990.

Σαββάτου Χρυσοστ. Μητροπολίτη Μεσσηνίας - Καθηγητή του πανεπιστημίου Αθηνών, «Ιωάννης Ζηζιούλας Μητροπολίτης Περγάμου - Ακαδημαϊκός. Ο Οικουμενικός Διδάσκαλος της Θεολογίας και ο Ορθόδοξος Θεολόγος της Εκκλησίας», εν *Εκκλησία και Κοινωνία - Ο Διάλογος θα ενώσει τον κόσμο και την κοινωνία*, εκδ. Ιερά Μητρόπολη Μεσσηνίας, Καλαμάτα 2017, σελ. 333 - 351.

Σαββάτου Χρυσοστ., Μητροπολίτου Μεσσηνίας - Καθηγητού Πανεπιστημίου Αθηνών, *Η Αγία και Μεγάλη Σύνοδος της Ορθοδόξου Εκκλησίας έκφρασις της συνοδικής αυτοσυνειδησίας της Ορθοδόξου Εκκλησίας*, Του Ιδίου, Αθήνα 2017.

Σαββάτου, Χρυσοστ., Μητροπολίτου Μεσσηνίας - Καθηγητού Πανεπιστημίου Αθηνών, *Το ερώτημα τι είναι ζωή και το δικαίωμα για ζωή - Θεολογική και ανθρωπολογική προσέγγιση*, Του Ιδίου, Αθήνα 2018.

Sorabji R., *Time, Creation, and the Continuum - theories in antiquity and the early middle ages*, ed. Cornell University Pres - Ithaca, New York 1986².

Τσαλαμπούνη Αικατ., Η οικολογική διάσταση της θεολογίας του Μητροπολίτη Περγάμου, εν Παντ. Καλαϊτζίδης & Νικ. Ασπρούλης (εποπτεία - συντονισμός ύλης), *Πρόσωπο, Ευχαριστία και Βασιλεία του Θεού σε ορθόδοξη και οικουμενική προοπτική - Σύναξις Ευχαριστίας προς τιμήν του Μητροπολίτη Περγάμου Ιωάννη Δ. Ζηζιούλα*, εκδ. Εκδοτική Δημητριάδος, Βόλος 2016, σελ. 241 - 257.

Turner R., «Εσχατολογία και Αλήθεια», εν D. H. Knight, *Η Θεολογία του Ιωάννη Ζηζιούλα - Πρόσωπο, Εκκλησία και Ελευθερία*, μτφρ. Αμ. Καλομπάτσου, εκδ. Degiorgio. Τρίκαλα 2009, σελ. 35 - 64 .

Φαράντου Μέγ. Λ., *Δογματική και Ηθική*, Του Ιδίου, Αθήναι 1973.

Φλωρόφσκυ Γεωρ., «Πίστη και πολιτισμός», εν *Έργα*, τόμ. 2, μτφρ. Ν. Πουρναρά, εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1982, σελ. 11 - 39.

Φλωρόφσκυ Γεωρ., «Χριστιανισμός και πολιτισμός», εν *Έργα*, τόμ. 2, μτφρ. Ν. Πουρναρά, εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1982, σελ. 152 - 164.

Φλωρόφσκυ Γεωργ., «Δημιουργία και Δημιουργηματικότητα», εν *Έργα*, τόμ. 3, μτφρ. Παν. Κ. Πάλλη, εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1993, σελ. 49 - 88.

Χρήστου Παναγ. Κ., «*Ελληνική Πατρολογία*», τόμ. Β΄, εκδ. Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη 2008^{3η ανατύπωση από την 3η έκδοση}.

Χρυσανγή π. Ιωάνν., « Ο Οικουμενικός Πατριάρχης Βαρθολομαίος και η προστασία του φυσικού περιβάλλοντος, εν π. Ιωάνν. Χρυσανγής – Κων. Δεληκωσταντής, *Ο Πατριάρχης της Αλληλεγγύης*, Πόλη, 2013, σελ. 17 - 55.

Vegetti M., *Ιστορία της Αρχαίας Φιλοσοφίας*, μτφρ. Γιάνν. Α. Δημητρακόπουλος, εκδ. Τραυλός, Αθήνα α.χ.¹⁷.

Wallis R. T., *Νεοπλατωνισμός*, μτφρ. Γιάνν. Σταματέλος, εκδ. Αρχέτυπο, Αθήνα 2002.

Ware Κάλλ. «Κάτω από το σημείο του ουράνιου τόξου», εν *Οικολογική κρίση και ελπίδα*, μτφρ. Πολυξ. Τσαλίκη - Κιοσόγλου, εκδ. Ακρίτας, Αθήνα 2008.

White L. Jr., «Οι ιστορικές ρίζες της οικολογικής μας κρίσης», εν: L. Mumford, L. Jr. White, J. Ellul, Eug. Schwartz, *Η φωτιά του Προμηθέα - κριτικά δοκίμια για τον σύγχρονο τεχνολογικό πολιτισμό*, μτφρ. Ζήσ. Σαρίκα, εκδ. Νησίδες, Σκόπελος 1998, σελ. 33 - 49.

Wittgenstein L., *Πολιτισμός & Αξίες*, μτφρ., Μυρτ. Δραγώνα - Μονάχου, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2000².